

अ नु क्र म

संपादकाय :	आवाहन	१ ते २१
वि. रा. शिंदे :	१. समाजसुधारणा यशस्वी का होत नाही ?	१
	२. मराठी बालग्रंथ : तत्वज्ञान आणि समाजशास्त्र	१३
	३. आपले सामर्थ्य आपणच वाढवावे	२७
वि. दा. सानरकर :	१. राजकारण हे परमेश्वरी कर्तव्य !	३५
	२. हिंदु राष्ट्राच्या व्युत्पत्तीचे मूळ	४८
	३. मनबळ नव्हे, यत्नबळ !	५८
श्री. ग. गण्टे :	१. पारमार्थिकांनी घेतलेला रामदासांचा परामन	७३
	२. घोड्यांचा ज्ञान	८२
	३. गिरिज्जन आणि परिज्जन	९२
ड. व्हे. व्हेळकर :	१. धर्माची रेशमी काढणी	१०६
	२. विचारदीर्घ्याचे शेवळे	१२२
	३. विरानाची उपासना	१३७
पु. ग. गहगुदे :	१. शिन्धुनदीचे श्रांतिस्थळ	१४३
	२. ते समाजाला विचार	१६२
	३. संप्रति जैल्लाचा महाप्रभ	१८०
संपादकाय :	टीका	१९९
	निष्पत्तीची माहिती	२१२

आवाहन—

/साहित्यसंगीतकलाविहीनः । सञ्ज्ञात् पशुः पुच्छविषाणहीनः ॥

साहित्य, संगीत, कला याच्याविषयीची अमिरची ज्याच्या ठायी नाही तो खरोखर पशु होय, /अन्त जे भुमपिक्वाराचे म्हणणे आहे ते सर्वथेय सत्य आहे. 'आहारमिद्रामवैमथुना' च्या सामान्य, व्यावहारिक पातळीवरून अध्ययन-मशोधन, आत्मप्रस्तीकरण-सौंदर्यसाधना याच्या असाधारण, अलौकिक पातळीवर जो जाऊ शकत नाही; नवतत्त्वज्ञान किंवा नवनवोन्मेषशाली सौंदर्य निर्माण करण्याचे सामर्थ्यच ज्याच्या अंगी मुळीच नसते; एवढेच नव्हे तर साहित्य-संगीत कला याच्याविषयी, म्हणजेच उच्च कोटीचे भावदर्शन, विचारमयन, सौंदर्यप्रकटीकरण याच्याविषयी, जो उपेक्षाबुद्धी दाखवितो, किंहुना याविषयी जो मुळातच उदासीन असतो; उच्च विचाराच्या, उदात्त कल्पनाच्या निव्वनून सौंदर्याच्या साक्षात्काराने हर्षनिर्भर होण्याचे दूरच राहिले, पण याच्या साक्षात्कारास अनुकूल अशी भावस्थितीसुलभता, संवेदनशीलताच मुळात ज्याच्या मनोबुद्धीच्या ठायी नसते त्याला पशुकोटीत घालण्यास खरोखर कोणताच प्रयत्नाय नाही. तथापि हे म्हणजे एका व्यक्तीच्या घातकीत जितके खरोखर ठरेल, त्यापेक्षा ते एखाद्या राष्ट्राच्या घातकीत अधिक खरोखर ठरेल. कारण, एखाद्या राष्ट्राने एखादुसरा 'पुच्छविषाणहीन' पशु असला तरी पारसे विचक्षणार नाही, पण त्यातील सर्वच व्यक्ती तशा असल्या तर मात्र त्या राष्ट्राला जीवनात नीचतम पायरी मिळाल्याशिवाय राहणार नाही. आणि अखेले सामान्यातिशामान्य, नि प्राण जीवन जगणे लागवे याहून त्या राष्ट्राचे अधिक दाखण दुर्दैव नाही. साहित्य, संगीत, कला या तीन गोष्टींपैकी एखाद्या गोष्टीचा जरी अमान असेल तरा दुर्दैवाच्या दशावताराचे ते दुश्चिन्हच ठरणे, इतके महत्त्व प्रत्येक गोष्टीला राष्ट्रीय संचारान आहे. एक 'साहित्य' जर एखाद्या देशात चांगल्या प्रतीचे निर्माण होत नसेल तर त्या देशाला खरापुरी प्रतिष्ठाच कधी प्राप्त होऊ शकणार नाही; आणि साहित्य-सृजन होत असते तरी, तत्त्वचिंतन - निरंधलेखन हे जर तेथे होत नसेल तर, त्या देशाला

संस्कृतीच्या उच्च पदवीवर यत्किचितही अधिकार सांगता येणार नाही. कारण, मानाच्या स्थानावर निराजमान होण्यासाठी जी नष्टसंपन्नता राष्ट्राच्या अर्गी असावी लागते तीच निःसर्पलेखनाच्या अमावी तेथे अमृत शङ्खार नाही. खरी गर निबंध ही एक महाशक्ती आहे—राष्ट्रात चिंतन निर्माण करू शकणारी, राष्ट्रात सामर्थ्यवान करू शकणारा, त्याला उत्कर्षाक्षिरावर जण्यस साक्षभूत ठरणारी, वैमनाच्या कांटीत त्याचा प्रवेश करून देणारी ! जगतल्या ज्या राष्ट्रांनी या महाशक्तीची निठेने उभासना केली त्या राष्ट्रांना ऐश्वर्याची प्राप्ती झालेली दिसते. नव्याने उदयाला येऊ पाहणाऱ्या प्रत्येक राष्ट्राने—त्याच्या प्रत्येक तरुणाने हे टोकात घेणे अवश्य आहे आणि या महाशक्तीला प्रयत्नाची पराकाष्ठा करून द्या करून घेणेही अवश्य आहे. हे करावयाचेच असा ज्याचा कृतनिश्चय झाला असेल त्याने प्रथम या महाशक्तीचे दिव्य, ऊर्जस्वल स्वरूप ओळखून घ्यावे पाहावयास हवे, ही शक्ती नेह्या वश होते हे समजावून घ्यावयास हवे.

महाशक्तीचे ऊर्जस्वल स्वरूप

या दृष्टीने निबंध या प्रभावी बाह्यप्रकाराचे निरीक्षण केले आणि त्याच्या स्वरूपाचे वर्णन करावयाचे झाले तर ते असे करता येईल, एक प्रौढ, प्रगल्भ व्यक्तीत्याचा, सखोल, सक्स विचाराच्या रूपाने, समुचित, समर्थ झालेल्या माध्यमातून झालेला अर्थगर्भ, व्याघादक्षम आधिपत्य म्हणजे निबंध होय. स्वतः, समावेशक बुद्धी, विशुद्ध, व्यापक दृष्टी, समाजचे खोल, मूलगामी अन्वेषक, जीवनप्रणालीचे सूक्ष्म, मेदर विश्लेषण, उत्क्रांतिप्रकारक प्रवृत्तीचे अचूक, समतोल मूल्यमापन, प्रथम, प्रगमनशील तत्त्वचिंतन, उत्तमिग्याचे दूरदशा, धीट दिग्दर्शन, स्वमताचे साधार, सप्रमाण विवेचन, समपक, साक्षेपी लेखन या सगळ्यांतून—या सगळ्यांच्या समवायानून—सशक्त, सुंदर निबंध सिद्ध होतो. गतानुगतज्ञा, पुराणप्रियता याचा त्यास करून निलेन अत करणाने, निर्मळ मनाने, नव्या, हितकारक गोष्टींचे स्वागत करण्याइतक औदाय्य त्या बुद्धीत असते, नव्या तत्त्वज्ञानाचा उद्दाम उद्रेक पाहूनही विग्नित किंवा निमित्त न होण्याइतक स्वैर्य त्या दृष्टीत असते, नवनव्या तरुणांच्या व त्याच्या स्वीकारामुळे लाभणाऱ्या अमृत फळाच्या सर्वांत स्वतःच्या राष्ट्राच्या

अंतर्वाह्य प्रवृत्तीची चिकित्सा भीमासा करण्याची अपार तळमळ ज्या अव-
लोकन-विश्लेषणाच्या मुळाशी असते, श्रेष्ठ राष्ट्राच्या मालिजेन आपल्या राष्ट्राची
गंगना व्हावी अशी उत्तुंग आकांक्षा उत्पन्न करणारे उकट ध्येयवादित्व ज्या
मूल्यमापन-चिंतनाच्या पाटीशी असते, आपले प्रतिपादन प्रगतिकारक व
अभ्युदयसाधक असल्यामुळे त्याचा आदर व्हावा, त्याअन्वये राष्ट्राने आपले
आचरण देखावे असा उचित आग्रह ज्या निवेचनलेखनात असतो, त्या
बुद्धीनून, त्या दृष्टीनून, त्या अवलोकनविश्लेषणातून, त्या मूल्यमापनचिंतनातून,
त्या निवेचन लेखनातून सिद्ध होणारा निग्रह समर्थ व सुंदर व्हावा, इतकेच
नाही तर एका अपूर्व तेजाने विलसावा हे अगदी स्वाभाविक होय; आणि
असे असल्यामुळेच एवशुणविशिष्ट निग्रह हा एखाद्या दिव्य, तेजःपुंज, महन्मगल
अशा महाशक्तीप्रमाणे प्रतिभासित व्हावा हेही अगदी स्वाभाविकच होय.
रसोत्सव निग्रह ही एक उज्ज्वल, ऊर्जस्वल अशी महाशक्ती आहे. नव
विचारप्रसंगाचे सामर्थ्य तिच्यात असल्यामुळे जेथे जेथे ती दाख करते तेथील
वैचारिक मरगळ तो नष्ट करते, तेथील लोकांना पराक्रमाची प्रेरणा देते, त्यांना
निरासाच्या वाटा मोकळ्या करून देते, नवे युग निर्माण करण्याची सुवर्णसंधी
मिळवून देते, सर्व प्रकारच्या सुप्तसमृद्धीचे कोपागार हलगत करण्यास ती
साक्ष करते. 'पुनरुज्जीवना'च्या फालगुनात युरोपने जो अद्भुत चमत्कार करून
दाखविला, मन्वंतराचे जे विस्मयकारक वस्तुत्व दाखवून दिले, ज्ञानविज्ञानाच्या,
साहित्यकलाच्या क्षेत्रात मरघोस पीक उत्पन्न करण्याचे जे दिव्यदृष्टी दृश्य
दाखविले ते निग्रह या महाशक्तीच्या कर्तृगर्वाचेच प्रत्यक्ष प्रमाण होय, ते
तिच्या शक्तिमयव्रततेचेच बोलके प्रत्यंतर होय, तो तिच्या लाभप्रद वरदहस्ताचाच
दृक्प्रत्यय होय. अर्थात हे सर्व सत्य असले तरी वाटेल त्याला या महा
शक्तीचा प्रसाद लाभत नाही हेही निवृत्तेच सत्य आहे. तिचा प्रसाद मिळ-
विण्यासाठी पचाविसावन करून वपश्चर्या करणाऱ्यांच्या निष्ठेने तिची अराध-
नासना करावी लागते. युरोपने अशी उपासना अहर्निश घेऊन म्हणूनच त्याला
त्या शक्तीचा प्रसाद मरमदन मिळाला. युरोपप्रमाणेच आपल्यालाही भविष्य-
काळात विजयी प्राप्त व्हावी अशी आपली उत्कट इच्छा असेल तर आपणही
युरोपप्रमाणेच या महाशक्तीची निष्ठेने उपासना करणे क्रमप्राप्त आहे. ही
उपासना कशी करावयाची हे समजावयास हवे असेल तर युरोपने ही उपासना

कशी केडी याचा शोध घेणे युक्त होईल.

निष्ठापूर्वक उपासना करावयास हवी

चांदान्या शतकात युरोपात जेव्हा ग्रीक विज्ञेचे पुनरुज्जीवन झाले आणि तेथील लोकना जेव्हा या नव्या विज्ञेचे मजीवन मिळाले तेव्हा तेथे नव-
जागरणास प्रारंभ झाला. लागून झालेल्या लोकना विशनाचा तिसरा दिव्य
चक्र लागला. या नवीन वैज्ञानिक दृष्टीमुळे, आजपर्यंत आपली अवनती का
शाली आणि आपली उन्नती कशानुळे होणार आहे याचे पूर्ण शन लोकना
झाले; जेस्येत आपण घमांचे डोरड घेयाने शुभासन देणार नाही आणि
विशनाने प्रचालिलेल्या नव्या मूल्याचा अवलन करणार नाही तोपर्यंत आपल्याला
उज्ज्वल भविष्य नाही हे या लोकना ओळखले; आणि म्हणूनच इहमिनुक्ता,
परमार्थप्रवणता, निवृत्तिरता, शनदप्रामाण्य, देवतादी-कर्मवादी वृत्ती या सान्या
विनाशक गोष्टीवर प्राणपणाने कटोर प्रहार करून जीननामिमुक्ता, ऐहिक
जीवनानिपयीची आसक्ती, प्रवृत्तिरता, बुद्धिनिष्ठा, भौतिक कारणमासा या
समुद्धारक तत्वाचा उच्चरवाने उद्घोष केला; या लौकिक जीवनाविपयी
उदासीन राहण्याचे, त्याची उपेक्षा करण्याचे, त्याचा अधिष्ठेप करण्याचे
मुळीच कारण नाही, ऐहिक जीनन समृद्ध करणे हीही एका प्रकारची धर्म
साधनाच आहे, ही साधना यशस्वीपणे करावयाची असेल तर दशदिशानी या
जीवनाकडे धाव घेतली पाहिजे, त्याच्या जडणघडणीचा अभ्यास मनः स्वतन
पणे वंधमुक्त बुद्धीने केला पाहिजे, या अभ्यासानून आयळणाऱ्या गोष्टी लक्षात
घेऊनच जीवनाची पुनर्रचना करणे योग्य होय असे या लोकना दृष्टिके व
नव्या जमाने प्रगतीचे पाऊल टाकते. हे करीत असताना धर्माची वंधने आड
येतच होनी, धर्मसत्तेचा अध विरोध होतच होता; परंतु या सत्तेपुढे आरण
नमले तर आपला विनाश अटळ आहे, आजपर्यंत धर्मनियनाच्या
शंगलानी आपले मन, आपली बुद्धी ही बनटलेली असल्यामुळेच आपल्या
सर्व शक्ती क्षीण झाल्या, आपल्या विकसाचा अवरोध झाला, आरत्या राश्याचा
दशाच मोडला हे या लोकना स्पष्ट दिसत असल्यामुळे धर्मसत्तेच्या निरोधात
न हुनानता या लोकना धर्माच्या शरय्य सळसळ तोडून टाकल्या आणि
आपली बुद्धी, आपले मन ही वंधमुक्त करून टाकली. हे सारे करीत असताना

या लोकाता अनंत हालअपेष्टा, अमृत यानना सोसात्या हागत्या, घोर तुंगवास पत्करावा लागला, रसरसलेल्या वस्त्रांच्या रंगित उड्या प्यात्या लागल्या; पण या सगळ्यानी हे प्राणपणाने केले, विवेकनिष्ठेची नयाने प्रभुरित झालेली ज्योत जिवाच्या करारावर मुरवित ठेवली, बुद्धिप्रामाण्याच्या कळावर निर्माण केलेल्या नव्या विज्ञानयुगाचे संरक्षण जिवावर उभार होऊन केले. ध्येयनिष्ठेचे, या धैर्याचे, या त्यागगुडीचे दूरगामी मुपरिणाम युरोपच्या जीवनावर झाले. या लोकांची बुद्धी स्वरसचारास मोकळी झाल्यामुळे विश्वाचा महामंत्र स्वतःपणे वाचू शकली, त्याचा अर्थ लावण्याची उर्मी तिच्यात उसळून आली आणि अर्थ लावता त्यांना विश्वाची अनेक रहस्ये, परमोत्कर्षांची अनेक मंमं तिला शोधता आली, ग्रंथरुाने उगापुढे ठेवता आली; राजसत्ता, लोकसत्ता, शासनसंस्था, समाजशिक्षण, न्रियाची प्रतिष्ठा, मित्र वगैची समता, राष्ट्राची अर्थव्यवस्था, आर्थिक समता इत्यादि अनेक विषयांचा उद्घापोह करून प्रातिपद्याचे दिग्दर्शन करता आले. याप्रमाणे युरोपने निबंधरचना केली, ग्रंथरचना केली म्हणूनच त्याला स्वर्गाच्या अर्थाने राष्ट्ररचनाही करता आली. यामुळेच युरोपचा विकास वेगाने होऊ शक्य आणि अल्पावधीत तो अग्रेसर होऊन प्रगत झाला. या प्रगततेचे मूल, रॉजर बेकन, मार्सिलिओ, विल्यम ऑफ् ओकहॅम, कोपर्निकस, वेप्लर, गॅलिलिओ, न्यूटन, झूनो, डॉन हस, मार्टिन लूथर, फ्रान्सिस बेकन, रेनी डेकार्ट यासारख्या थोर पुरुषांनी प्रवृत्तिधर्मांचा जो गौरव केला, विज्ञाननिष्ठा, बुद्धिप्रामाण्य, भौतिक कारणमीमांसा या तत्वाची जी अव्याहत कास धरली आणि दीर्घोद्योग करून जी ग्रंथरचना केली, त्यात आहे. एताका बलाव्य होणाऱ्या युरोपने विशिष्ट तत्वाची कास धरून निष्ठापूर्वक असे जे आचरण ज्ञानविज्ञानाच्या क्षेत्रात केले ते आचरण म्हणजेच निबंध या महाशक्तीची उपासना होय.

याचा अर्थ अगदी स्पष्ट आहे. समुचित, समर्थ शैलीच्या माध्यमातून सत्य, सखोल विचारांच्या रूपाने झालेला प्रौढ, प्रगल्भ व्यक्तित्वाचा अर्थगर्भ, आवाहनक्षम आविष्कार म्हणजे निबंध हे यापूर्वीच सांगितले आहे. असा हा निबंध, युरोपने जो प्रचंड उद्योग केला तथा उद्योग केल्याशिवाय सहजासहजी निर्माण होत नाही, होणे शक्य नाही; कारण जोपर्यंत माणूस परमार्थप्रवण, निवृत्तिप्रिय, शत्रुप्रामाण्यवादी, कर्मवादी, दैववादी असतो तोपर्यंत ऐहिक जीवना-

विपरी, त्याच्या उत्कर्षापर्यंत विपरी कोणताही प्रवृत्तिपर विचार त्याच्या मनात येत नाही, आपल्या बाळाच्या आलोकात आपल्या जीवनाच्या विकसनासाठी चित्ता करावी हे स्मरणच त्याच्या चित्ताला येत नाही; आपल्या दुर्दशेस आपलेच अजान, आपणच उराशी कवचाळलेली चुकीची जीवनमूल्ये, आपल्याच मनावरचनेतील वैगुण्ये कारणीभूत आहेत याची अस्पष्ट जाणीवही त्याला होत नाही; काही स्वतंत्रपणे मनाने याचे, चित्ताला कांही वेगळे स्मरण व्हावे, काही नव्या जाणिवा व्हाव्या इतके ते मन स्वतंत्रच नसते, ते चित्त सचेतनच नसते; आपल्या मनाबुद्धींना विचारस्वातंत्र्य-उच्चारस्वातंत्र्य-आचारस्वातंत्र्य मिळावे, आपल्याला सर्वांगाने स्वतंत्रमय जीवन जगता याचे असे वाटण्याइतरत त्या व्यक्तित्वाचा दिक्कसच झालेला नसतो, दिकावाला भवसरच मिळालेला नसतो; या सगळ्यांचे पर्यवेक्षण परंपरेचे अंध अनुकरण करण्यात होते, पूर्वगतीच्या आज्ञा निःशब्दपणे प्रमाण मानल्यात होते; आपल्या जीवनाला एकाचलेले, स्थितिशील रूप प्राप्त करून देण्यात होते. असल्या जीवनातून सरस, समृद्ध व्यक्तित्व कसे उत्पन्न व्हावे! स्वतंत्र, सर्वांगानशी विचारभारा कशी उगम पावावी! आपल्या जाणिवांची प्रतिक्रियांची अभिव्यक्ती साधण्याची उर्मी कशी यावी! आणि भग जातिवंत, जिवंत निबंध तरी कसा निर्माण व्हावा! जेथे विशिष्ट व्यक्तित्व नाही, जेथे विशिष्ट विचार नाहीत, जेथे विशिष्ट अभिव्यक्ती नाही तेथे पुरोगामी, प्रभावी निबंध निर्माण होण्याचा संभाव्यता समर नाही. जेथे व्यक्तित्व विचारादि अनुकूल घटकांनी भूमी उर्वर झालेली

आनंदा मुदिगळावर निर्माण करणे युक्त आहे असा निश्चय मनीमानसी झालेला असल्यामुळे आणि आपण निर्माण केलेल्या तत्त्वज्ञानाचा प्रसार समाजच्या सब धरात झाल्याशिवाय अन्यतर नाही हे सत्य आकळलेले असल्यामुळे, जेव्हा या प्रसारासाठी प्रतीतिकारक, प्रभावात्मक केले जाते तेव्हा त्यातून, त्या उर्वर भूमीतून तेजस्वी, वरदायिनी निगधदेवता आदिभूत होऊन नवविचाराचे भरदार धीक भरघास स्वरूपात प्रमाद म्हणून देते. प्रवृत्तिरम, मुद्दिमानशा इत्यादि तत्त्वांच्या उण्याग्नेचे हे फळ हाय.

जून फळ यापुढे आपल्याला मिळवावयाचे असले तर आपणही उपयुक्त तत्त्वज्ञानाचा करावयास हवी, युरोपने ज्याप्रमाणे या तत्त्वाचा कास धरून महागताची उपासना करी तरी उपासना करावयास हवी आपण हे कले तर आपली मन कामना पूर्ण होईल यात तिळमात्र शका नाही. युरोपचे शैश्वर्य या उपासनेमुळे पूर्ण झालेले आज आपल्याला दिसतेच आहे. परंतु उपासनेचे फळ पानेने मिळते हे सिद्ध करण्यासाठी युरोपचेच उदाहरण दाखवाय हवे असे मुळीच नाही आपल्याच राष्ट्राचा उद्देश या सदभात सृजन करता येऊ कारण, आपल्या राष्ट्रानेही शमर सत्राचे वयापूर्वी युरोपचेच अनुकरण करून पाश्चात्य विद्येचे अध्ययन करून आपली (स्वातंत्र्य प्राप्तीची) इच्छा पूर्ण करून घेतली हे इतिहासिक सत्य आहे आणि म्हणूनच आपलेच उदाहरण आज आपल्या डाव्यापुढे ठेवावयास कोणताही प्रत्यनाय नाही. आपल्यासमोर आदरा युरोपचा आहे की आपला आहे याचा तादृश महत्त्व नाही आपल्या सकृगाची सांगता करण्यासाठी आवश्यक असलेला प्रयत्न करण्याची प्रेरणा दणारा कोणता तरी आदरा आपल्यासमोर आहे वा नाही आणि आदराभूत राष्ट्राने (अथवा व्यक्तीने) न पवित्र आचरण ठवले, जी उग्र तराश्रया करी, तसे आचरण आपण ठवीत आहो वा नाही, तरी तराश्रया आपण करीत नाही की नाही याचा अधिक महत्त्व आहे. असले आचरण यापुढे आपल्याला करावेच लागू, असली तपश्चर्याही आपल्याला करावीच लागेल, काळचे आव्हानच तसे आहे. असले आव्हान काढाने गेल्या शतकातही आपल्याला दिले होते आणि आपल्यातील पुरुषाश्रानी धैर्याचा स्वीकार करून त्याला समजोफ प्रयुक्तही दिले होते. या अपूर्व कृतीचे विहंगमावल्यानून आपण आब करू तर ते आपल्या इष्टीने उद्बोधक

व मागदशक ठरेल हे निस्संशय !

आपला आत्माच पाटटला

गेल्या शतकात आपल्याला काळाने प्रचंड आव्हान दिले होते अम बर म्हणले आहे हे आव्हान आपल्याला इ.स. १८१८ च्या हुमारास मिळाले होते आणि त्याचे स्वरूप सांस्कृतिक होते या काळात, आपल्या मध्ययुगीन, परमाथनिष्ठ, कृपिप्रधान, शत्रुप्रामाण्यवाद, दैववाद, संकुचित, स्थितिशील अशा भारतीय संस्कृतीवर, वचस्व प्रस्थापित करू पाहणारी आधुनिक, निष्पन्न निष्ठ, उद्योगप्रवण, बुद्धिप्रामाण्यवादी, प्रयत्नशील, व्यापक दृष्टीची, गर्मान पाश्चात्य संस्कृती आपल्यापुढे एक धापून उभी राहिली होती आणि माकड्या मनाने तिचे स्वागत आपण करता की अनुदारपणे तिला दूर टक्कल्याचा प्रयत्न करता हा तिचा रोकड्या सवाल होता या सवालाला दुसऱ्या पक्षी उत्तर दिले जप्याचा समय बराच होता आणि तसे ते देण्याचा दुगळी धप्पा काही काळ कलीही गेली कारण, १३ व्या शतकापासून शतकानुशतक अंगभोवने, पोर्तुगिजेचे, कूमभट्टाचे व खाल मुस्लिम आपल्या मनावर होत आलेले हान ते १९ व्या शतकाच्या आरंभी पार प्रकट नसले तरी आपल्याला खुल्या ज्ञान नयाचा स्वीकार करू देण्यातच, नवे आमसात करू देण्यातच दुगळी नव्हते तथापि पाश्चात्य संस्कृतीचे अध्ययन करत याचे आकलन पाश्चात्य विज्ञानाचे परिचयाने झाल्यामुळे हे संस्कार नष्ट करण्याची पराकाष्ठा आपण अल्पावधीतच उली आणि पाश्चात्याप्रमाणेच दळण्ड हाण्याची भर मनीषा आपण धरली व हे सारे करीत असताना व प्रगमनशील उपक्रम आपण नले

ते निःशरचनेच्या दृष्टीने व परिणामी आपल्या राष्ट्राच्या पुनर्जन्मच्या दृष्टीनेही अतिशय महत्त्वाचे ठरले :

या काळात अनेक महत्त्वपूर्ण गोष्टी आपण विवेकपूर्वक दूरदृष्टीने घेतल्या : ऐहिक जीवनाविषयीच्या परंपरागत उपेक्षानुद्धीचा त्याग करून नूतन भौतिक वादित्वाचा अर्गीकार आपण केला. ऐहिक जीवनातील घडामोडींची, उन्नती अवनीतींची, यशायशर्चा कारणमीमांसा करताना आजवरच्या आध्यात्मिक, कर्मवादी दृष्टीचा आघळा बापर करण्याचे सोडून देऊन वैज्ञानिक, बुद्धिवादी दृष्टीचा डोळस उपयोग आपण करू लागलो. पुनरुत्थानाच्या दृष्टीने सर्वोर्गाण सुधारणांचा पुरस्कार करात असताना आपल्या सनातन विद्येच्या सुधारणेस आपण अग्रस्थान देऊ लागलो, पाश्चात्य विद्येची मर्मस्थाने हेतून आपल्या विद्येचे आधुनिकीकरण आपण करू लागलो. 'स्वदेशीय लोकमान्ये विलायतेतील विद्याचा अभ्यास अधिक व्हावा, आणि या देशाची समृद्धि व एथील लोकांचे कल्याण याविषयी स्वतंत्रतेने व उघड रातीने विचार करावयास स्थल व्हावे, या इच्छेने' आपण 'न्यूजपेपर म्हणजे वर्तमानपत्र छापून प्रसिद्ध' करू लागलो, 'लोकांस त्याची वास्तविक स्थिति कशी आहे ती कळावी, त्याणी सुधारणे, त्यास इहलोकीं मुक्तबुद्धि द्यावी, परलोकाचे साधन घटाने व आंग्रे बहुत फाळापासून दड ग्रह झाले आहेत त्यांपैकी काही अविचाराने व कांहा मूर्खपणाने जडलेले आहेत ते कमी व्हावे, किंवा नाहीसे व्हावे, इतक्या हेतूने' आपण वर्तमानपत्रातून लेख लिहू लागलो, 'स्ट्रुट्टम् लिटररी अँड सायटिफिक सोसायटी' सारख्या शनप्रसारक संस्था काढून त्यातून 'स्त्रीशिक्षण' सारख्या विषयांवरील निःशर वाचून '(ज्नावराप्रमाणे वागविल्या जाणाऱ्या स्त्रियांना शिक्षण देऊन त्यांचा उद्धार करणे) हे तुमचे माझ नाही, भगस्ताच कार्य आहे. माझ्या प्रत्येक विद्यार्थ्यातून आपल्या घरापासून नारम करावा.' असे आवाहन आपण करू लागलो. आपण इमज्जाचा अमल सुरू होईपर्यंत व्यक्त झालेले दिसतात, त्यावरून क्रमशः इमज्जाप्रमाणेच उच्च पदवीप्रत आप्याचा मनोदयच सूचित होत नाही काय ?

× 'दण' या आद्य मराठी नियतकालिकाचा प्रस्ताव. (६ जानेवारी १८३२)

+ 'शनपत्राचा इत्यर्थ' - शतपत्र - लोकहितवादी, पृ. १ (दुसरी आवृत्ती)

× नाना शंकरशेट यांचे चरित्र - पु. शा. कुलकर्णी; पृ. ६८.

उपा वृत्तीने व दृष्टीने आपण जीवनाकडे पाहिले नव्हते त्या वृत्तीने व दृष्टीने पाहू लागलो; 'काळ व पदार्थांची स्थिति ही बदलत म्हणजे ज्या रीती सोडून नया घेण्याचे प्रयोजन पडते,' = हे वेळीच जाणून नव्या रीती नियत कालिकामारग्या नव्या साधनाच्या साह्याने आपण प्रचलित करू लागलो.

याचाच एक महत्वाचा परिपाक म्हणजे या काळात मराठीमध्ये झालेला निग्रह या वाङ्मयप्रकाराचा जन्म हा होय. यापूर्वीच्या सहा शतकाच्या मला-वधीत मराठीत अजून दर्जाचे काव्य लिहिले गेले; पण त्यामानाने गद्य मान फारच थोडे लिहिले गेले. आणि जे लिहिले गेले त्यात आधुनिक निग्रहासारख्या गद्यश्रमनाचा स्वरूप अमान्य होता. ज्योतिष, वैद्यक इत्यादि शास्त्रीय विषयांतील लहान चोमडी, लहान मुगछाटी करण्यात आलेले पौराणिक कथांचे सारण तर्जुने, महातुभाव पयार्तील चरित्रादिक पुस्तके, मराठ्यांच्या कारकीर्त 'समग्रियात' आलेल्या काही दस्तऐवज आणि मराठी मुक्त्याचा ग्रासगी व राजकीय पत्रव्यवहार एवढेच या प्राचीन काळातील उरले व गद्य-वाङ्मय होय. या वाङ्मयात तत्कालीन परिस्थितीविषयीचे काही महत्त्वाचे विचार व्यक्त झालेले आढळून असले तरी ते खुद्द स्वभावाचे असल्यामुळे, त्यातून दीर्घ, सुग्रा, सुमरुद्ध अशी निचाराची रचना सहसा केली गेली नसल्यामुळे, सार्धा, सरळ, प्रसादपूर्ण, प्रजाही डोळदार, ठोस, ठवनात्र, बहुयगम अशी विविध गुणांनी मज्जित असलेली गद्यशैली अस्तित्वात असूनही, या काळात निग्रहाची निर्मिती होऊ शकली नाही. राजकीय, आशयन यासारखी प्रकरणे निग्रहसदृश असली तरी ती अपवादामकच होत; आणि त्यांनाही अस्सल निग्रह म्हणता येईल असे वाटत नाही. या सगळ्याचा इत्यर्थ असा की, इंग्रजांचे आणि इंग्रजी छाटणीच्या निर्बंधाचे आगमन होण्यापूर्वी आपल्याकडे निग्रह या अवाचीन वाङ्मयप्रकाराचा आविर्भाव झालेला न होता. इंग्रजी आपल्या देशात पाय रोवल्यावर जेव्हा पाश्चात्य विद्येचे

= 'विद्या ह्येव ऋ आहे' - दर्पण, २४ ऑगस्ट १८३२.

* याची कारणमीमांसा, यापूर्वी (पृ. १० वर) जे विवेचन केले आहे यावरून स्पष्ट होईल. सुदृढकलेचा अभाव, पाठ्यसुकरता अशी अन्य कारणेही या सदर्भात सांगता येणे शक्य आहे. पण प्रस्तुत, या निर्बंधाच्या

वितरण केले, त्यायोगे जेव्हा आपल्या पुढाण आत्म्याचे नूतनीकरण झाले आणि त्या आत्म्याचा आविष्कार जेव्हा आपण करू लागलो, तेव्हाच निग्रह या नव्या वाङ्मयप्रकरास मराठी वाङ्मयात प्रथम चालना मिळाली. याचा परिणाम म्हणून या काळात जे निग्रह लिहिले गेले ते सर्व अभिजात हाते असे नाही पण अभिजात निग्रहाच्या अवताराची पूर्वतयारी करण्याइतकं सामर्थ्य त्याच्यात उत्तरोत्तर येत होते हे निश्चित होय. हे सामर्थ्य त्यान कसकसे येत गेले, त्याला खोष्ट बसे प्राप्त होते गेले याचे समालोचन येथे करू तर पुढील अध्यासाच्या दर्पणे ते उपयुक्त ठरेल.

‘अजल इमजी’तील आविष्कार

१८३२ साली बालशास्त्री जामेकर यांनी ‘दण’ हे वृत्तपत्र प्रसिद्ध करण्यास प्रारंभ केला, तेव्हापासून १८७४ साली विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी ‘निग्रहनाळा’ शुक्रव्यास प्राग्म पत्र तेथपर्यंतच्या मधल्या काळीस धकाळीस वर्षांच्या काळपर्यंत जामेकर, माऊ महाजन, लोकाहितवादा, रामकृष्ण विश्वनाथ, विष्णुबा प्रहाराजी, जग पदमनजी यांच्यासारखे महत्त्वाचे निग्रहकार झाले. या सर्वांचाच आनत्या मागासलेल्या समाजाची सुधारणा व्हावी असा उत्कर्ष त्याने वागृत होते. ही सुधारणा व्हावी यामागी आपल्या मृतप्राय राधवाना नवनिचाराचे सजीवन देण्याची अपार कळमळ लागून राहिली होती. ‘म्हणोन ही गोष्ट दिवसानुदिवस अधिक आवश्यक होत आहे की, या देशाचे लोकना आरल लव ससारापयोगी (विद्या-) कलाकीशल्याकडे यावे, त्याचे व्यवहारात उपयोग बसे हातान ते शिकावे, आणि सारास, या गोष्टींनी युरोपियन लोक या देशाचे लोकापेक्ष श्रेष्ठता पावले आहेत, आणि जे गोष्टी नाहीत म्हणान या देशाची इतकी दुदशा झाली, त्या सब त्याणी साध्य कराव्या’ ‘माझ मागण सब लोकास आहे की, मी च लिहिल आहे त्याचा विचार करून पाहा तुमच्या चांगल्याबाचून त्या लिहिण्याचा हेतु नाही माझी उक्ता

तमोयुगाच्या कारणमीमासपत्रा अखिल अग्रणीतील नवजगरणाचे समालोचन हे अधिक महत्त्वाचे आहे

१ दण, २४ आगस्ट १८३२.

तुमच्या सुधारण्यापडे पार आहे. माहों अत करण सयें तिफडे आहे, तुमच्या चुक्या वांगे उघड करून दाखविण्यात तुम्हांस रागरोष येईल हें मी मनन आणले नाहीं^१; 'या निरधक्यास अगे वागते वी, ह्या देशा जेन्हा परोपकाराची, दयेची, देशकल्याणाची, विद्यावृद्धीची व सद्धर्म-प्रसाराची मोठार्हा काम होऊ लागलीत तेच पुढे सण होऊन घमतील.^२ यासारख्या उद्गारावरून एहिक अमिबुद्धीविषयी, आत्मिक उन्नतीविषयी या काळातील निरधकारांना किती तळमळ वाग्त होती हे स्पष्ट होईल, व समाजाच्या अत-करणास हरगिचे हात घालण्याचा प्रयत्न ते कसा करीत होते हेही लक्षात येईल.

अर्थात आपण ज्या सुधारणा मुखवितो त्यांचा अधस्वीकार जनाने करावा असे या निरधकारास कधीही घाटले नाही उलट, आपण ज्याप्रमाणे आपल्या बुद्धीच्या धडावर शनाची व सुधारणाची धने आनमिण्याचा प्रयत्न करीत आहो, त्याप्रमाणे या लोकानीही आपल्या बुद्धीचा कस लावण्यास शिपाये असा आमह या निरधकारांनी धरलेल्या दिसतो. 'शोध व विचार याबाबत उपयोगी फलें होतात, वस्तु आपापले वास्तविक रूपानें दिसतात, त्याचे गुण समजतात, प्रति दिवस आणि प्रतिघण्टा नवें ज्ञान काहीं तरी माहीतगारी करून देतात, आणि सांपासून नवीं मुलें आणि शुद्ध आनंद प्राप्त होतात.^३, 'आणि जर कदाचित् (परमुळ्यात जाऊ नये) असा शास्त्राज्ञेचा अर्थ अगला, तर ती शास्त्राज्ञ मानण्याची काहीं जरूर नाही, जे वेळेस तें शास्त्र ज्ञाले, त्या वेळेस दुसरे लोक हकडे आले नवते याजमुळे तें शास्त्र योग्य, पण आताचे अवस्थेंत तें मानून भूतप्रमाण उगव वधणें, याच कारण फाप १. तेव्हा आपण पलीकडे जाण्याचे कामीं शास्त्र एकीकडे ठेवल, तरी विता नाही, अत मला वागते,'^४ 'तर जेवळ त्यावर विश्वास ठेवू नये ईश्वरान आपणास बुद्धि दिली आहे तिच्या योगान विचार करावा.'^५ यासारख्या विधानावरून, या काळातील निरध

१. शतपत्रे-पृ. ३.

२. हिंदु लोकांच्या सणाविषयी निबंध - बाबा पदमनजी, प्र० ३.

३. दर्पण, २ मार्च १८३२.

४. शतपत्र पृ १७.

५. हिंदु लोकांच्या सणाविषयी निबंध - पुरवणी.

घरानी स्वतः श्रद्धाधुनातून बाहेर पडून बुद्धिवादाच्या मुगात प्रवेश करून घेतल्या आणि आपल्या समाजानेही आपल्याप्रमाणेच बुद्धिनिष्ठ व्हावे असे त्यांना कस वाटत होते, हे उघड होईल.

याप्रमाणे समाजाच्या पुनर्रचनाविषयीच्या पातळित्वाकडे, पण बुद्धिवादाची कास न सोडता या काळातील निम्नघरांनी वर्गवेगळ्या सुधारणांचा पुरस्कार करून ' आणि मुख्यतः दख्खि काद्यावयाचा उपाय करण, तर आधी राज्य सुधारले पाहिजे ' याव्यतिरिक्त हिंदुस्थानचे देशात पालमून ठेवावे म्हणजे लोकसत्ताक राज्यात सुख काय, हे सहज दृष्टांततास येईल ' (शतपथ पृ २१८), ' दारिद्र्य मांडण्यास दुसरा उपाय असतो आहे की, ब्राह्मण लोकांना इंग्रजांचे देशाचे सामान नद करायें किंवा आपलें सामान त्यास घायें, परंतु त्याच आपण घळ नये ' (शतपथ, पृ २११) यासारख्या सूचना करून लोकहितवादी सारख्यांनी राजकीय व आर्थिक सुधारणांचे प्रत्यक्ष दिग्दर्शन केले असले तरी या काळामुळे राजकीय व आर्थिक सुधारणांचा फारसा विचार नसावा गला नाही. पाश्चात्य विद्वेष्ट्या परिशीलनाने जाणून झालेल्या सुधारकांना समाजातील सुधारणेची आवश्यकता पत्तली असली तरी, समाजस्थिती लक्षात घेता, प्रथमतः शैक्षणिक, सामाजिक व धार्मिक सुधारणा करणेच अवश्य आहे असे ध्यानामुळे या प्रकारच्या सुधारणांचा पुरस्कार करणारे लेखनच त्यांनी अधिक केलेले आहे ' विद्या हे नळ आहे ', ' सत्यं विद्या आणि इग्नानी विद्या, ' खीशिश्न, ' पुनर्विवाह, ' ' चार वर्गांची सांप्रतचा स्थिति ', ' धर्मसुधारणा ', ' विधिविधेय धर्माचे मूळ ', ' बुद्धीने ईश्वर किती कळता त्याबद्दल यासारखी काही निबंधांची केवळ शीघ्रक पाहणी तरी शैक्षणिक, सामाजिक व धार्मिक सुधारणावपरीच या काळातील लेखकांना कसे अगत्य वाटत होते हे लक्षात येईल. या तद्विषय सुधारणांचे प्रतिपादन करिताना, ' या देशाचे लोकास विद्या उपायास लवकर समजवा, आणि ज्या (पाश्चात्य) विद्या आम्ही दुसऱ्यापासून (यज्ञविद्येपासून) भेद करून सांगितला, तिचा तर अगत्य समजवा ', ' कळ (अप्रगत) संस्कृतानेच मनुष्य गहाणा व शनी होईल, अस नाही ' याव्यतिरिक्त सांप्रत इंग्रजीत जा न विद्या भूगोल, खगोल, रासायनिक इत्यादिक आहत त्याचा विचार करावा म्हणजे तुम्हास फार सुतोप होईल, ' ' पुण्यास वाटें की, ईश्वराने खी एक जनावरच पट्ट

करण्यास दिले आहे साप्रत आपल्या स्त्रियास जी अशनाची गाढ निद्रा लागली आहे तीतून जागृत करण्यास त्याच्याजवळ विद्यारूप धन वाजबिली पाहिजे', 'पुनर्विवाह हिंदु लोकांचे सुधारणेचे मूळ आहे, व त्यात निम्मे सुधारणा आहे,' 'काल्महात्म्यकर्मन हिंदुधर्माची सुधारणा करणे जरूर आहे. त्याशिवाय या लोकांचा परिणाम लागणार नाही.' 'याप्रमाणे बरोबर घालून प्रतारणा न करणे व कणास दुःख न देणे हा मुख्यार्थ आहे आणि धर्माच व शास्त्राचें मूळ विचाराने हेंच कळत' असे असत्य नवे विचार प्रकट करण्यात आले. हे सर्वच सोल नसले तरी पुष्कळसे पुढारलेले आहेत हे निर्विवाद !

हे विचारप्रसंगीकरण सुरुवातीस, जवळजवळ १८५० पर्यंत, स्वाभाविक रीतीने जसे जमेल तसे करण्यात आले त्यात पूर्वनियोजन, रचनाक्रम, शब्द विवेक यातले काहीही नाही याचे कारण, निग्रह या वाङ्मयप्रकाराची निश्चिंत, सुस्पष्ट जाणीवच या आरंभीच्या काळाने असलेली दिसत नाही. १८५० नंतर मात्र या जाणिवेचा उदय झालेला दिसतो, आणि परिणामी या पुढच्या काळातील विचारप्रसंगीकरणात विशिष्ट योजना, क्रमबद्धता, औचित्यविवेक यांचा आढळतो आबन्धोरुपणा कमी होऊन घोटीरुपणा वेऊ लागलेला दिसतो

अशा रीतीने सुधारणेची तळमळ, बुद्धिवादी दृष्टिकाण, पुरोगामी चिंतन आणि हळूहळू येत गेलेला निचारप्रसंगीकरणातील रेखांकन यातून या अजून इंग्रजीच्या काळातील निग्रह अनिमाणा झालेला आहे. यात भावना, पिचार व भाषा या दृष्टींनी कस आलेला असला तरी भावबलशून्य, एकांगी दृष्टिकाण, विचारानील अपरिपक्वता, अभिव्यक्तीतील अमार्मिकता अशा काही दोषांनी ती काही प्रसंगी कमीही झाला आहे. तथापि उक्त ध्येयवादत्व, मौलिक निचार, सुसंबद्ध प्रतिपादन, उचित शैली असे विदेश या काळातील लेखनात आढळत असल्यामुळे त्यांनी मराठी निग्रहचर्चेच्या दृष्टीने बरेच मोलाचे फायदे केले असून गृहणादयास हव पूर्वनिर्दिष्ट विदेशाचा प्रकर या लेखनात नमूना आणि हे सगळ विदेश पुष्कळदा भिन्नभिन्न लेखनात विलग स्वरूपात अस्तित्वात असल्यामुळे त्यात झेलदारपणाचा अभाव असला तरी,

त्या विशेषांचा (व इतरही विशेषांचा) प्रकर्ष ज्यात आहे आणि ते सर्व विशेष एकत्रित सलग स्वरूपात असित्वात असल्यामुळे ज्याला मरदार व दौलदार रूप प्राप्त झाले आहे अशा निरुपाच्या अवताराची पूर्वसिद्धता करण्याचे महत्त्वाचे कार्य अव्वल-इमर्जीतील निरुपांनी केले हे नाकारून चालणार नाही. पाश्चात्य विद्येच्या स्पर्शाने जागृत झालेल्या व नवजगरण करण्यासाठी उद्युक्त झालेल्या सुधारकांनी उद्गोबक व मार्गदर्शक असे जे लेखन अव्वल इमर्जीत केले त्याचे निरुपावह्मयाच्या दृष्टीने ऐतिहासिक महत्त्व हे असे अवाधारण आहे.

मराठी गद्यानधील सुवर्णयुग

अव्वल इमर्जीतील निरुपाने मराठी गद्यानधील तनोयुगाचा निरास करण्याचे कार्य केले असे म्हटले तर मागेतर निरुपाने मराठी गद्यानध्ये सुवर्णयुग निर्माण करण्याचे कार्य केले असे म्हणणे उचित होईल. १८७४ साली मालकारांचा उदय झाला तेव्हापासून १९२० साली 'वेसरी' 'कराचा-' 'लोक माया' 'चा-भक्त' झाला येथपर्यंतच्या मधल्या कालावधीत अनेक बलवान बाहूनी हे युगनिर्मातृचे अद्वितीय काय केले. या बाहूनी अने विष्णुशास्त्री चिपळूणकराचे अजुतोत्तम, आनंदमक बाहू आहेत, तसे छाकमान्य मिळकाचे आमप्रत्ययसन्न, आव्हानप्रद बाहू आहेत, असे आगरकराचे बुद्धिवादाचे वक्त्र पैलंगारे बाहू आहेत, तसे शिवरामपंत पराजप्याचे अलंकाराच्या अस्तनीत यमार्क्ताची वापनरे धारण करणारे बाहू आहेत. असे अनेक बाहू या काळात एकत्र आलेले दिसतात. अशात हे बाहू युगांतराचे महान् काय करू शकले याचे कारण, या बाहूना तेजमय मनानुद्दीकट्टन प्रेरणा मिळाली होती (व मिळत होती), दूरदर्श, दिव्य शनच्यूकट्टन त्यांना दिग्दर्शन होत होते, हेच होय. थोडक्यात सांगायला तर बुद्धिबल व बाहुबल, शास्त्रबल व (शब्दरूपी) शस्त्रबल या दोहांच्या एकत्रीकरणातूनच युग निर्माण झाले. हे वसे घडून आले हेच आता पाहायलाचे आहे.

‘अव्वल इमर्जी’ मधील काळाला कलाटणी देणाऱ्या व्यक्ती वितीही थोर असल्या तरी त्यांच्या व्यक्तित्वापेक्षा त्यांच्यानंतरच्या काळातील युगप्रवर्तक

पुरुषश्रेष्ठच्या विभूतिमत्त्वाचे तेज हे अधिक प्रसर व अधिक देवाप्यमान दिसते. या पुरुषश्रेष्ठानी स्वातंत्र्य-यशस्व्या स्पष्टिलावर स्वार्थसर्वत्वाचे समर्पण नेहेले असल्यामुळे, पारतंत्र्याविपरीतीं तंत्र अमतोप याच्या अन्तर्गात घुमसत असल्यामुळे स्वातंत्र्याची दुर्दम्य आकाशा याच्या अंतराभ्यात उदित झालेली असल्यामुळे, या आकाशाच्या पूर्तीसाठी प्रयत्नाची पराकाष्ठा करण्याची विलक्षण निहा याच्या चिंतन असल्यामुळे याच्या विभूतिमत्त्वाभोवती एक वेगळेच वर्तमान बळग उत्पन्न झालेले दिसते. उग्र नि स्फुटता, अतामान्य तत्त्वनिष्ठा, अर्वाविश्व ध्येयप्रीती, पराकोटीचा आमविश्वास, अनुल धैर्य, अदम्य आशावादित्व, असाधारण शुश्रूष, विजिगीषु वृत्ती अशा गुणसंपदेमुळे या व्यक्तीला दिव्य रूप प्राप्त झालेले दिसते. याची ज्वलत राष्ट्रनिष्ठा, याचा जलदल्य स्वचामिमान, याच्या टायी असलेली घगघगती स्वातंत्र्य-साला, याच्या मनातील समानुभारणेची उषळती उफळा यामुळे या दिव्य बळ्याची प्रमा यधिणू झालेली दिसते. या प्रभेने ज्याचे जीवित उज्ज्वल निघालेले आहे, अशा भास्वर व्यक्ती या काळात महाराष्ट्रात एकमात्रून अवतरल्या ही अपूर्व गात्र होय. पण याहून एक अपूर्व गोष्ट या काळात घट्ट्याचे निदर्शनास येत. ती गोष्ट म्हणजे या व्यक्तीच्या चैतन्यमय अमृतस्वभावून झालेला राष्ट्राच्या अस्मितेचा आविष्कार ही होय. एखाद्या ज्ञात ज्वालानुखातून रसरसलेला लाव्हा उफाळून यावा, त्याप्रमाणे या व्यक्तीच्या निवन मनावून हा उग्रत राष्ट्रीय अहतेचा उद्रेक झालेला दिसून येतो. प्जालामुखीचा स्फोट प्रथमतः विचसक असला तरी अन्ततागन्वा व्हा फलदायी असतो, तसाच हा अहतेचा उद्रेकही प्रारंभी काही व्णाना विचाटक बाळगता तर अखेरीस तो राष्ट्राचे संपापण व सवचन करण्यास करणीमून झाल्याचेच दृष्टावृत्तीस येते. अस्मिता ज्ञात झाल्यानंतर तिचा आविष्कार ज्या उत्स्फूर्त निघातून झाला त्या निघानी राष्ट्रपोषणाचे व सवचनाचे ह काय मनस्वा प्रभावकने १९२० पर्यंत अव्याहत वले. तेजोगर्म अस्मितेच्या उदरातून या निघाचा जन्म झाल्यामुळे तेज-पुज कानी त्याना लाभला, तर त्यात मोलाचे राष्ट्रीय कार्य करण्याचे वन विचलित न होता त्यानी पार पाडल्यामुळे ती काती द्विगुणित झाला असे तेज-पुज, कातिमान नियंध १८७४-१९२० या काळात निर्माण झाल्यामुळेच या काळातील मराठी.

मध्यमध्मे सुवर्णयुगाचा आविर्भाव होऊ शकला. या आविर्भावाचे रहस्य कळण्यासाठी या काळातील निरवाचे कूळ कळणे जसे अवश्य तसेच या निरवाचे कार्य कळणेही अवश्य. कूळ आपण पाहिले, आता कार्याचा परामर्श घेऊ : ' प्रमेयाचीं उद्यान ' या निरवाची कशी फुलविली, ' विवेकवेलीची लावणी ' कशी केेली, ' साहित्य सोनियाच्या ' निर्धारिणीच्या साक्षाने या वेलीची बहार कशी वाढविली, या उद्यानाची शोभा कशी वृद्धिंगत केेली ते पाहू.

अजरल इमजीमधील निरवाने जसे वैचारिक क्रांती घडविण्याचे कार्य केले तसेच विचारप्रवर्तन करून खोल मानसिक क्रांती घडविण्याचे दुर्धट कार्य या-
नतरच्या निरवाची केले असले तरी ते अधिक व्यापक प्रमाणावर, अधिक तात्त्विक स्वरूपात य अधिक स्फूर्तिदायक रीतीने त्यानी केले. अगोदर जागृती झालेली असूनही पुष्कळांच्या मनातूचीत जी स्वत्वशून्य भावना होती ती भावना निरस्त करणे, बुद्धीवर जो अतिरिक्त इमजनिष्ठेचा प्रभाव होता तो नष्ट करणे आणि मनात स्वाभिमान निर्माण करणे, बुद्धीवर राहनिष्ठेचे सत्कार करणे अवश्य होते. हे अतीव महत्त्वाचे कार्य विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी ' निरवमाले 'च्या साक्षाने प्रथम केले. आपल्या राष्ट्राच्या अगात इदमूल झालेल्या दोषाचे दर्शन त्यानी घडविले असले तरी त्याचा परिणाम राष्ट्राचा तेजोभंग होण्यात, लोकात न्यूनगड उपज होण्यात हाऊ नये म्हणून त्यानी कमालीची दक्षता बाळगलेली दिसते; उज्ज्वल परपरेच्या वणनाची जालीम मात्रा, दोषदर्शनावरील उतारा गृहणून, दिलेली दिसते. मित्रहुना परपरेचे स्फूर्तिदायी चित्र रेखाणणे, परपराचिण करून राष्ट्राचे उद्गाधन करणे, उम्माहवर्धक संदेश देणे हेच आपले जीवनकाय चिपळूणकरानी टरविलेले दिसते आणि स्वभाषा, स्वधर्म, स्वेतिहास याचा मुक्त कठाने गौरव करून, आपल्या ' पूर्वदिव्या 'त्रिपयी अभिमानाने बोधन व ' रम्य भावी काला '-
त्रिपयी आत्मविश्वासयुक्त उद्गाार कथन आपल काय यथासांग पारही पाडलेले दिसत. (मराठी भाषेची साणची स्थिती, इतिहास, लोकहितसादी, आमच्या देशाची स्थिती, हे निरव पाहा.) चिपळूणकरानी जे काय करण्यासाठी आपले आयुष्य रचून केले, तेच मानसिक क्रांतीचे कार्य अधिक ठामपणे व राशीरपणे करण्यासाठी एकमान्य विद्वानांनी आपले तनमन झिजविले. निमित्तय लोकाना कार्यप्रमग करण्याच्या हेतूनेच त्यानी ' केसरी 'तून लेख लिहून परपरावादाचा

प्रभावी पुरस्कार केला, राष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यापर्यंत प्रसार केला व लोकशक्ती संघटित केली. सनातन शुद्ध धर्म, अद्वैत सिद्धान्त व प्रवृत्तिवर कर्मयोग या तत्त्वमयीवर आधारलेल्या 'स्वामिमांनी राष्ट्रवादा'चेच पुन पुन्हा प्रतिपादन करून राष्ट्रनिर्मितीचे व संपन्नतेचे महत्कार्य त्यांनी केले. 'लोक हे राखता राजी, सर्व राजीच होतसे' अशी रामदासाप्रमाणेच लोकमान्यांचीही धारणा असल्यामुळे 'सर्व ही पेरणे विद्या, लोकामध्ये हळूहळू' या समर्थीच्या वचनानुसार त्यांनी निर्मळ स्वदेशप्रीतीचा, निर्मळ देशभक्तीचा राष्ट्रीय गुण म्हणून उद्घोष करून राष्ट्रभावनेचे पोषण केले, परंपरागत संस्कृतीच्या अधिष्ठानावर आरुढ होऊन, स्वदेशी, ग्रहिकार, स्वराज्य, राष्ट्रीय शिक्षण या चतुस्रीचा मन जागर करून अमरतापाचा स्वाद करविणारे स्फुरणशील राजकारण त्यांनी केले, आणि परकीय सत्तेच्या गालेविह्यास हादरून टाकणारे वट राष्ट्रात निर्माण केले. (सामाजिक सुधारणेचे मार्ग, जट, दुराग्रही सरकार आणि निर्मळ लोक मन, राष्ट्रीय महोत्सवाची आवश्यकता, मुशिष्टितानी काय केले पाहिजे ? स्वराज्य आणि मुराज्य, राष्ट्रीय ग्रहिकार, हे निबंध पाहा) लोकमान्यांनी ज्या बैठकीवरून, हे काय केले त्याच बैठकीवरून, पण तारिख प्रिनेचन न करता, व्यावहारिक तपशील न मांडता, पारतंत्र्याविषयी त्वेप निर्माण करण्याने, परकीय दात्याविषयी प्रक्षाम ठपन करण्याचे निर्मळ स्वातंत्र्यभावनेचा परिपाय करण्याचे व जहाल राजकाय क्रांतीच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रचार करण्याचे प्रचंड काय दिनरामपंत पराजवे यांनी 'वाळतील निवडक निबंध' लिहून केले. (दिल्लीचे तरुण आणि भाऊसाहेबांचा धन, शिवाजीची एक रात, रामदासांच्या शब्दान स्वराज्यासाठी प्रायना, ग्रीस देश स्वतंत्र कसा झाला ? हे निबंध पाहा.) पराजव यांच्या 'वाळा' तील निबंधांनी प्रामुख्याने भावनाचेज्जाचे काय करू असले तरी राष्ट्रीय पातळीवरून ते केलेले असल्यामुळे त्याला विहृत भावनादापनाचे रूप आलेले नाही, उलट उदात्त स्वातंत्र्यसक्ताचे रूप आले आहे.

अशा रातीने एकीकडे राष्ट्रीय पातळीवरून राष्ट्रीय दृष्टीने स्वातंत्र्य सक्ताचे उद्गान केले जात होते, त्याच वेळी दुसरीकडे राष्ट्रीय पातळीवरूनच, पण सामाजिक दृष्टीने, सामाजिक क्रांतीच्या ऋच्याचा उच्चार केला जात होता. हा उच्चार 'मुबारका'च्या मुन्शाने गोमळ गणेश आगरकर हे करीत होते

जीवित शुभ कर्तन राकणान्या जीर्ण रूढींचे खडन करून स्वीयातय, स्त्रीशिक्षण आदि गोष्टींचे मडन त्यानी आग्रहाने केले असले तरा त्याना अभिप्रेत असलेली सामाजिक नाती ही एवढ्यापुरतीच सकुचित नसून सर्व रक्ष्य होती. अशा व्यापक जातीचा घोष आगाकरानी निभयपणे फल याचे कारण, ऐहिक अभिवृद्धी, स्वातंत्र्य, समता, बुद्धिवाद या मूल्याचे सदल तारिकक अधिष्ठान तिला हाते आणि आपल्या बुद्धीच्या निकषावर मूल्याची परीक्षा करूनच ते त्यानी निश्चित केले हाते आगरकरापोषित ऐहिक अभिवृद्धी शारार सुशोपभागापुरतीच मर्यादित नसून उच्चतर आत्मिक सुशोपभागाचाही अंतर्भाव तिच्यात करण्यात आलेला हाता, स्वातंत्र्याच अथ (अनिर्बंध स्वैराचार हा नसून) जीवनाच्या सर्व जगाना स्पर्श करणारा हाता, समतेची विवनाही अशीच समापदाक होती आणि बुद्धिवाद हाही सर्वेक्ष होता. अशा या व्यापक पायावर उभ राहूनच आगरकरानी जातीचा ध्वज उभारला हाता. पाश्चात्य सत्कृती आमसात केल्याशिवाय भारतीय सत्कृतीच तरणोपाय नाही असे त्याचे दृढ मत असल्यामुळे पाश्चात्य सत्कृतीच स्वीयत करण्यासाठीच हा नातीचा ध्वज त्यानी उभारला हाता पाश्चात्य सत्कृतीचा स्वीकार करताना भारतीय सत्कृतीच्या पृथगाम प्रकृतीक धक्का छापणे त्याना मान्य नसले, तरा धक्काच लागू नये म्हणून पाश्चात्य सत्कृतीची उपेक्षा करणे ह तर चाना मुळाच नमत नव्हते आगरकराची ही प्रसर, पुरोगामा विचारसरणी पाया गुड होती, म्हणूनच ते तिचा धोष वडाच्या धापासारखा करीत होत. त्याची पाश्चात्यनिष्ठा ही रादनिष्ठवर आधारलेली असल्यामुळेच 'इष्ट असले त बोल्गार' असे उद्गार ते वेगुमानपणे बाहत हान विमर्शनिष्ठ हे परममूल्य त्यानी मातलेले असल्यामुळे रादवाद हाही विवेकनिष्ठ असावा असा आग्रह ते घेत होते. (त्रिवाना शिक्षण देण्याची आवश्यकता, सुधारणा आणि कष्ट, सुधारक कादण्याचा हेतु, तम्ण सुशिक्षितास विज्ञापना, इष्ट असेल त चाळगार, आग्रचे काय हाणार? गुणमाच राद, हे निम्न पाहा)

याप्रमाणे 'स्वाभिमाना रादवाद' व 'विवेकनिष्ठ रादवाद' अशा दान तत्त्वज्ञानाचा प्रचार करून, महाराष्ट्राच्या वैचारिक पिढ पुढ करण्याचे, महाराष्ट्रात आमूलगम मानसिक जाती घडविण्याचे व राद्वेत्यानाचा प्रक्रिया यशस्वी करण्याचे महान कार्य १९२० पर्यंतच्या कालखंडातील

उपयुक्त थोर निमन्धकारांनी आपल्या निमन्ध्याच्या साह्याने केले हे कार्य व्हावेच, असे त्यांना उक्तत्वाने वाटत असल्यामुळे त्यांनी केलेले तत्त्वप्रतिपादन स्वाभाविकपणेच कमाळीचे प्रभावी झाले. हा प्रभाव, या सबच लेखनाच्या मुदाम, आवेशयुक्त, आक्रमक, आव्हानप्रद, डौलदार, दगदार शैलीमुळे अधिकच वाढला. ममभदक कोटिक्रम, वाचक उपरोध, जहाल उपहास, निश्चयामक, निर्भीक, जयिणु उपपादन, आजस्वी वस्तुत्व गुण यामुळे प्रतिपक्षाला संपरोल चीत करण्याचे आणि मुदाल स्वप्नीयाला झप्का देण्याचे सामर्थ्य त्यात आले. मुळातील अथगौरव, विचारगामीय नि सदिग्ध, समृद्ध भाषा भारदार, पल्लेदार वाक्य दाहक व्याजाक्ती, कामल काव्यमयता रम्य कल्प कला, समर्पक निदेशपूणता इत्यादी अन्य विशेषामुळे मूळची समथ शैली अधिकच आफ्रक व उत्तेजक झाली. स्वाभाविकच तत्त्वप्रतिपादन प्रभावी व प्रभावक झाले.

आतापर्यंतच्या विचचनारून, १९२० पयतच्या काळात १५ निमन्धकार झाले त्यांची व्यक्तिचे ही तेजाभास्वराची व्यक्तिचे कशी होती, त्याचे विचार कसदार कसे हात, त्याचे प्रतिपादन भारदस्त कसे होते, त्याची शैली प्रभावी कशी होती आणि या सगळ्यामध्ये त्याच्या निमन्ध्यात परिणामकारकता कशी उत्पन्न झाली होती, हे सहज स्पष्ट हाडल अनेक गुणांचा समुच्चय या काळातील निमन्ध्यात झालेला असल्यामुळे हा निमन्ध भारदार व डौलदार कसा झाला हे सहज लक्षात येईल. या निमन्ध्याचा स्वरूपाचे, त्याचा भाषांचे व त्याच्या परिणामाचे यांच्यात वणन करावयाचे झाले तर ते ज्ञानदेवाच्या भाषेत असे करिता येईल—

तडीचि आशक आणीक एक । एवून शब्धी सच्छात्रिक ।

आणि महाराधी कावळीक । दुणावली ॥

एथ चानुय शहाण शात्र । प्रमेय रुचीस आत्र ।

आणि सीमाय पाखत्र । सुरात्र एथ ॥ *

ज्ञानेश्वरांनी महामारताचे वणन करताना या आया लिहल्या असल्या तर त्यात विनय फरक न करता, १९२० पयतच्या निमन्ध्यात वणन करतानाही त्याचा उपयोग केल्यास त अवयकच हाईल. असा हा विचाराचे

वैभव वाढविणारा, भाषेचे ऐश्वर्य समृद्ध करणारा, राष्ट्राच्या माळी सौभाग्याचा तिलक लावणारा निधय या काळात झाल्यामुळेच मराठी गद्याचे दालन अपूर्व तेजाने विलसू लागले आणि म्हणूनच, या काळातील निर्याचे ऐतिहासिक दृष्टीने समालोचन करताना, या निर्याच्या कायाचे मूल्यवान करताना, या निर्याने मराठी गद्यात सुवर्णयुग निमाणे वने असे म्हणणेच सर्वार्थेन युक्त होय (ह युग प्रामुख्याने ज्याच्या निर्या मुळे निमाणे झाले त्या चिपळूणकरादिकांचाच विचार येथे करा आहे. चेंदूरकर, भारताचाय वैद्य, इतिहासचाय राजगडे, राजारामशास्त्री भागवत, अच्युतराव कादंबरे यांचे लेखन महत्त्वाचे असले तरी स्पष्टकाचास्तव व विल्लारभयास्तव त्यांचा परामप घेतलेला नाही.)

वैभव वाढविण्याचा प्रयत्न

१९०० नंतर आणखी पाचच वर्षांनी मराठीमध्ये लघुनिर्यालेखन विपुल प्रमाणावर व विविध प्रकारांनी सुरू झाले आणि वृत्तपत्रांतील अप्रलेखनांना आदर मिळालेले मानाचे व प्रावृत्ते स्थान दृढीकृत याही निर्याना निर्या लागू पावून एक निर्या काळाप्याचा माह हांगे आगती शक्य आहे की, लघुनिर्यानी तात्त्विक निर्यानेर आग्रमण फल व त्याला हतप्रभ करून टाकले. १९०० नंतर तात्त्विक निर्याचे वैभव पूर्वीपक्षा क्रमशे किंती वमी हाऊ लागले आणि लघुनिर्याचे लावण्य चंद्राच्या कारीप्रमाण दिनानुदिन भरस येऊ लागू ह तर असते तर हा एक यागायाग हाय लघुनिर्यामुळ तात्त्विक निर्या माग पडण असत एकत्र विधान करण ज्या साहसाचेच हाडल अने वागते आणि दुसरे असे की, निर्या मागे पडला असते म्हणण्यापेक्षाही तो वेगळ्या मार्गांनी वाटचाल करू लागला व वेगळ्या स्वरूपात अचतरू लागला असे म्हणणेच सत्यास अधिक धरून दोर्दल १९१० नंतर हा निर्या तील या पाखननाचे वगने करताना न व न न दशराड याना व दल आह त या सदमान ल्या घण याय होय हा देशना म्हणना, ०० लक

उपर्युक्त थोर निरर्थकारानी आपल्या निरघाच्या शाळ्याने घेले. हे कार्य व्हावेच, असे त्यांना उक्तत्वाने वाग्न असल्यामुळे त्यांनी घेतलेले तत्त्वप्रतिपादन स्वामाविकपणेच प्रमाणीचे प्रभावी झाले. हा प्रभाव, या सर्वच लेखनाच्या मुद्दाम, आवेशयुक्त, आम्रमय, आव्हानप्रद, टौलदार, दगदार शैलीमुळे अधिकच वाढला. मर्मभेदक कोटिक्रम, बोंबक उपरोध, ज्हाळ उपहास, निश्चयात्मक, निर्माट, जयिष्णु उपपादन, ओजस्वी वक्तृत्व गुण यांमुळे प्रतिपत्त्याला संपदोल चीत करण्याचे आणि मुदांड स्वपक्षीयाला झटका देण्याचे सामर्थ्य त्यात आले. मुद्रातील अर्थगारव, निचारगामीयं, नि सद्विध, समृद्ध भाषा, धारदार, पल्लेदार वाक्ये, दाहक व्याजंक्ती, बोंमल काव्यमयता; रम्य कल्पना, समर्पक निर्देशपूर्णता इत्यादी अन्य विरोधामुळे मूळची समर्थ शैली अधिकच आकर्षक व उत्तेजक झाली. स्वामाविकच तत्त्वप्रतिपादन प्रभावी व प्रक्षोभक झाले.

आतापर्यंतच्या विवेचनावरून, १९२० पर्यंतच्या काळात जे निरर्थकार झाले त्याची व्यक्तिचे ही तेजोभास्कराची व्यक्तिचे कशी होनी, त्याचे विचार बसदार कसे होते, त्यांचे प्रतिपादन भारदस्त कसे होते, त्याची शैली प्रभावी कशी होती आणि या सगळ्यामुळे त्याच्या निरघात परिणामकारकता कशी उत्पन्न झाली होती, हे सहज स्पष्ट होईल, अनेक गुणांचा समुच्चय या काळातील निरघात झालेला असल्यामुळे हा निरघ भरदार व डौलदार कसा झाला हे सहज लक्षात येईल. या निरघाच्या स्वरूपाचे, त्याच्या कार्याचे व त्याच्या परिणामाचे शाब्दक्यात बणन करावयाचे झाले तर ते शनदेवाच्या भाषेन असे करिता येईल--

ते सींचि आइका आणीक एक । एथून शब्दश्री सच्छास्त्रिक ।

आणि महानार्थी कावळीक । दुणावली ॥

एथ चातुर्य शहाणे झाल । प्रमेय रुचीस आले ।

आणि सींभाय पाउल । सुगाच एथ ॥ *

ज्ञानेश्वरी महामारताचे बणन करताना या ओल्या लिहिल्या असल्या तर त्यात विशेष फरक न करता, १९२० पर्यंतच्या निरघाचे बणन करतानाही त्याचा उपयोग कल्यास ते अन्वयिकच होईल. असा हा निचाराचे

* ज्ञानेश्वरी, अध्याय १ ला, आख्या-३४, ३५. (दांडेकर प्रत.)

मोठ्या निरधकारांनी १९२० पूर्वीच्या महारग्याच्यासारखे निरधलेखन सवस्वी केलेले नसले तरी त्या लेखनाने दृढिगत केलेले वैभव वेगळ्या धाग्या चोग्याळून वादविष्याचा प्रयत्न आपापल्या परींनी निश्चित केला आहे.

ही भीती कशासाठी ?

याप्रमाणे १९२० नंतरच्या काळग्रहानही मातसर निरधकार झाले असले आणि विचारप्रधान निरध मिश्रमिश्र स्वरूपान लिहिले गेले असले तरी साक्ष्याने विचार करता १९२० पर्यंत किंवा त्यानंतर आणखी काही काळपर्यंत निरधवाङ्मयास जी अपार भरती आलेली होती, ती पुढील काळात ओसरून मद गर्ताने ओहोटीच सुरू झालेली दिसते. नया पिढीतील दमदार निरधकार अपवादामुक्त रीतीनेच दृष्टोत्तरीस येत असल्याने ही ओहोटी अधिक वेगाने सुरू होऊन ती कायमचीच ओहोटी ठरेल की काय अशी शका मनात येते. ही अवस्था समाधानकारक निश्चित नाही १९२० नंतरच्या काळातील मराठी निरधाचे पयलोचन करणाऱ्या डॉ. अ. ना. देशपांडे, श्री. वि. स. खांडेकर, डॉ. प्र. न. जोशी यांच्यासारख्या ज्येष्ठ लेखकांनी हेच असमाधान व्यक्त केलेले दिसते. “चिपळूणकर—पंचायतनाशी मुख्यतः ठरेल अशी निरध कारावी प्रभावी परंपरा नंतरच्या मराठी वाङ्मयात उदयास आलेली नाही. .. अनेक लेखकांनी मराठी निरधवाङ्मयाचे विचारधन आणि मावजळ वाद विष्याचे श्रेय संपादले आहे तरीमुद्दा उपरोक्त पंचायतनाच्या धन्यावर, तेजस्वितेत आणि परिणामकारकतेत, मात करू शकत, असे सामर्थ्य हस्तगत करण्याच्या धार्तरीत हा लेखकना निष्प्रभ ठरलेला आहे.” “चिपळूणकरा दिवानी १८७४-१९२० या काळात जे काय केले ते १९५०-१९७० या काळात आणि तेही अविल भारतीय दृष्टिकोण ठेवून निरधकाराना करावे लागल. ते पर्यंत करण्याची कुवत असलेले तिथी—चाळिशीतले लेखक अद्यापि पार कमी आढळतात. चिंतन, शैली, जिद्दाला, द्रष्टेपणा ही आजच्या नव्या-जुन्या निरधलेखात अजीगत नाहीत असे नाही. पण आगरकर—कळकरां

जागृतीचे एक झगझगीत, दणदणीत व प्रभावी साधन असे टिळक-आगरकर-पराजपे यांच्या हाती मराठी निग्रहाला वे स्वल्प प्राप्त झाले होते, त्यात प्रस्तुत कालखंडात (१९२०-१९५०) बरेच परिवर्तन झाले आहे. एक साधारणचा अपवाद वगळता, टिळक-आगरकर पराजपे यांच्या निग्रहातली लक्षाकड वृत्ती ही १९२० नंतरच्या कालखंडातील निग्रहाळयात बरीचशी दिसेनाशी झाली आहे, पण त्याचबरोबर हेही सरे आहे की, प्रस्तुत कालखंडातील निग्रहकारांनी मराठी निग्रहाचे वैभव अन्य दिशांनी निश्चित वृद्धिंगत केले आहे. विचारविलास, भावनाविलास आणि कल्पनाविलास या तिही आग्राह्यावर तो आता निश्चित विनाशाच्या दिशेने वाटचाल करू लागलेला आहे. प्रस्तुत कालखंडातील निग्रहकारांच्या एकाच निग्रहेखनात विचारप्रधान, कल्पनाप्रधान व भावनाप्रधान या तिन्ही प्रकाराचे आल्हाददायक दर्शन घडण्यासारखे आहे वा म. जाशी, ज. स. करदीकर, पु. ग. सहस्रबुद्धे, ग. वि. चेतकर, दादा धर्माधिकारी यांच्या निग्रहात मुख्यतः विचारविलास आहे, पु. भा. भाव्याच्या निग्रहात कल्पनेचे गर्भरेचमी घडणारे परिधान केलेल्या भावनेचे उद्दाम नतन आहे सगळ्या भूतमात्राविषयीच्या प्रेमाने पावन झालेली व्यापक विचारशीलता ही विनाशा भाव्याच्या निग्रहाची प्रकृती आहे व क. कळकरांना आपले प्रगतिशील विचार जाकरांक अलंकारांनी सविन्याची हौस आहे. भाव्याच्या निग्रहातील प्रिशननिष्ठ संसारदृष्टीत स्निग्ध सहृदयता आहे. मांडगेकरांच्या निग्रहातील कल्पकता बुद्धिनिष्ठ वळणावर गेली आहे. परमाच प्रवण विचाररम्य कल्पना व उदात्त भावना यांचा मुद्दा व सौम्य असा त्रिवेणी भगम कलेलकरांच्या निग्रहात साकार झालेला आहे अशा रीतीने या निग्रहकारांनी मराठी निग्रहाचे विचारामक, कल्पनामक व भावनात्मक असे निविध सादय यथाशक्ती अभिवृद्ध केले. ” डॉ. अ. ना. देशपांडे यांच्या या विधानावरून, १९२० नंतर मराठी निग्रहाने एक वेगळे घडण कसे घटले, रुढावतार कमी कसा बला, भिन्न रीतीने पडविन्यास कसा करू केला हे सर्व सहज स्पष्ट होईल. याचा अर्थ असा की, डॉ. चेतकर, स्वातंत्र्यवीर सावरकर, साहित्यसम्राट कळकर, वा. म. जोशी, कर्मज्ञ कलेलकर, प्रा. श्री. म. माटे, डॉ. पु. ग. सहस्रबुद्धे, प्रा. द. क. कळकर, ज. स. करदीकर, ग. वि. चेतकर, प्रा. ज्य. श. शेवळकर, ग. ज्य. मांडगेकर, पु. भा. भावे यांच्यासारख्या

निर्वास असावे !' असा दिलासा सचित असलेल्या निरधकरांना व पर्यायाने आपल्या राष्ट्रभाषकांना द्यावा.

तरुण भिनानो ! हा पुन्यार्थ करावा असे तुम्हास वागते काय ? वागत असेल तर आतापर्यंत केलेल्या विवेचनाचे प्रिस्मरण होऊ देऊ नका ! निष्काळजीपणे आळसान काळ घालवून आपल्याच हाताने आपल्या विनाशाचे बीजारोपण करू नका ! ! आम्हाच्या एका ज्येष्ठ निरधकरणाने केलेले (पुढील) आराहन व्यर्थ जाऊ देऊ नका ! ! !

“ . आज आपण निरंध्र साहित्याचे अतुल सामर्थ्य ध्यानात घेणे सज्ज आहो. मावी काळाची घटण करण्याची आवाज आपण धरली आहे, आणि त्या दर्पणे प्रथ ही एक मोठी शक्ती आहे हे जगाच्या इतिहासावरून आपणास दिसत आहे. भारताच्या लोकशाहीच्या प्रगतीसाठी या शक्तीची उपासना करणे तर फारच अवश्य आहे. आर्थिक समता, सामाजिक समता याची प्रस्थापना आपणास करावयाची आहे राष्ट्रनिष्ठा कमनात दृढमूल करावयाची आहे. व्यक्तिस्वातयाची अभिरुची निमाण करावयाची आहे. विवेकनिष्ठा, बुद्धिप्रामाण्य याचे खोल स्फुर करवावे आहेत. व्यक्तिस्वातन्य देऊनही औद्योगीकरण करण्याचा अभिनव प्रयोग - जगात आजपर्यंत न झालेला प्रयोग करावयाचा आहे. हे सब काय निरंध्र-प्रबंध-प्रथ यावाचून कसे होणार ? इंग्लंड, अमेरिका, फ्रान्स, जर्मनी इत्यादी देशातील ज्या प्रयकाराचा धर लहलेल वेळ तस प्रयकार वेग निमाण झाले, तशी प्रथसंपत्ती या देशाला स्थगनी तरच आपली लोकशाही यशस्वी होण्याचा समव आहे.

‘जो प्रथ नष्ट करतो तो परमेश्वराची मृताच अशी जणू जी उडी तिचा नाश करतो.’ असे मिग्न म्हणाला. हे जर खरे तर, ‘जो प्रथ निर्माण करतो तो परमेश्वराच्या मूर्तीचीच प्रत्येक व्यक्तीच्या चित्तात स्थापना करतो,’ असे म्हणणे यथार्थ नाही काय ? ”

★ ★ ★

सारखा या गुणाचा मुरेस सगळ्या गुणातही सहसा आढळत नाही.^१ "अगदी अलीकडच्या काळात विचारगामीयाने नटलेले निबंध मराठी साहित्यात दुर्भिक्ष होत चालले आहेत. मराठी साहित्याचे हे एक गौरवदायी अंग आज आफ-सून गेल्यासारखे दिसत आहे."^२ या विधानावरून उद्बुद्ध असमाधान सारंगिक कसे आहे हे सहज स्पष्ट होईल. असेच असमाधान अन्य भारतीय भाषातील निबंधाविषयी असेल तर भारताच्या भवितव्याच्या दृष्टीने हे चिंताजनक आहे. उन्वृष्ट निबंधसाहित्य निर्माण होत नाही याचा अर्थ, मनाने आपण मृत होत आहो. वैचारिक वैकल्य आपल्याला येत आहे, असा होतो. आणि हे भावी जनर्यांचे दुःखिन्हच होय. हा अनर्थ टाळावयाचा असेल तर नव्या जोमाच्या तरुणांनी मनाने जिवंत होणे अवश्य आहे, आपली बुद्धी अभ्यासाने तरतरीत व तीक्ष्ण करणे अवश्य आहे, वैचारिक विपत्ता नष्ट करणे अवश्य आहे, समाजाच्या-राष्ट्राच्या उत्कर्षाविषयी चिंतन करणे अवश्य आहे, उन्वृष्ट निबंधाच्या रूपाने त्याचा आविष्कार करणे अवश्य आहे. उदयोन्मुख तरुणांना हे जे आम्हांत आहे ते स्वीकारण्याची व त्याला खणखणीत प्रयुक्तर द्रव्याची उभारी त्यांच्या मनाला यावी या हेतूनेच १९२० नंतरच्या काळातील निबंध-कारांचे महर्षि वि. रा. शिंदे, स्वातंत्र्यवीर सावरकर, प्रा. श्री. म. माटे, प्रा. द. क. कळकर व प्रा. डॉ. पु. ग. सहस्रबुद्धे यांचे काही निबंध प्रस्तुत मगहाच्या रूपाने तरुण पिढीच्या समोर ठेवले आहेत.

हे सर्वच निबंध वास्तववादी बैठकीवर अधिष्ठित असलेले, व्यापक दृष्टीने राष्ट्राच्या हिताचा विचार करणारे, आपल्या राष्ट्राचा अपमर्ष कशामुळे झाला याची मामासा करणारे आणि राष्ट्रोत्कर्षाच्या राजविद्येची चिन्तित्वा करणारे असे आहेत.

या निबंधाचा अभ्यास या पिढीने मनापासून करावाच, पण या निमित्ताने निबंध या प्रमाणां यात्म्यप्रकाराचा आत्मीयतेने अभ्यास करावा, उत्तम निबंधरचना करण्यास शिकावे आणि 'ही भीती कशासाठी? आपल्यामाग आही आहेत! आपली घुरा उचळण्यास आम्ही समय आहोत! आपण

१. मराठीतील निबंध वाङ्मय-('प्रवेशिका')-वि. स. सावरकर. पृ. ४२२.

२. निबंध-शास्त्र व कला-डॉ. प्र. न. जोशी, 'माझे मनोगत' पृ. १

स मा ज - चिं त न

विह्वल रामजी शिंदे

१. समाजसुधारणा यशस्वी का होत नाही ?

गेल्या आठवड्यात ज्या वेळी आपल्या स्वागत मंडळाकडून मध्य विनंती करण्यात आली त्या वेळी माझी प्रकृती बरीच अस्वस्थ होती; यामुळे मी मोठे भाषण करीन अशी अपेक्षा आपण करू नये. शिवाय समाजसुधारणेच्या विषयावर मोठे वक्तृत्वपूर्ण भाषण करण्याची आवश्यकता आहे असे कोठेही व केव्हाही घडलेले नाही. परिपक्वामधून आपण भाषणे करण्यापलीकडे आपणांस काही करता येत नाही हे खरे, परंतु भाषणे, चर्चा किंवा उराव यांच्या पाठीमागे काही तरी मर्याद असण्याचे परिपद हे एक इतय चिन्ह आहे हेही तितकेच खरे आहे आणि हे काही तरी म्हणजे प्रत्यक्ष कृती हे होय. आपण हरली प्रगतीच्या युगात आहोत; आणि कशाही अडचणीच्या फळातून चिकार्याने व शांतपणे मार्ग काढणाऱ्या, सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक व विदेशी; धार्मिक संस्था यांच्या योगानेच राष्ट्राच्या प्रगतीस खरे सामर्थ्य प्राप्त होत असते. आमच्या परिपदा या प्रकारच्या संस्थांच्या केवळ मदतीस अशा असावयास पाहिजेत; अशा संस्था जर अस्तित्वात नसतील तर नुसत्या परिपदा नसलेल्याच घड्या. पाठीमागे विधायक कार्य करणाऱ्या संस्था नसताना मरविल्या जाणाऱ्या परिपदा ह्या नुसत्या आवाज करणाऱ्या घंट्यासारख्या किंवा पर्जन्यविरहित वावटळीसारख्या विफल होऊन त्यांच्या योगाने सार्वजनिक शांततेचा मात्र भंग होत असतो ! ज्याप्रमाणे एखाद्या यंत्रात फाजील ताण पडू नये म्हणून यांत्रिक योजना केलेली असते त्याप्रमाणे राष्ट्रीय सदसद्विवेकबुद्धीवर पडणारा ताण कमी करण्याचा आभास उत्पन्न करण्याचे काम अशा प्रकारच्या परिपदा आजही करीत असनात. कोणी म्हणताना की राष्ट्रीय सदसद्विवेक बुद्धी निर्माण करण्याचे कार्य अशा परिपदांकडून होत असते. काही वाढ्यायेत तसे कदाचित् होत असेल. परंतु हल्ली मात्र अशा तऱ्हेची सदसद्विवेक बुद्धी निर्माण होण्या-ऐवजी निर्या तीव्रता कमी करण्याचे व ती अजिवात नाहीसे करण्याचे कार्य अशा परिपदांकडून होत आहे.

सुधारणेस फारसा विरोधही होत नाही आणि सर्व देशाची सहानुभूती व साहाय्य थोडक्याच अवधीत कोणत्याही सामाजिक सुधारणेच्या कार्यास मिळू शकते. उत्प्रेरक्षी आमच्या देशात मात्र गेल्या दोन पिढ्यांमध्ये सामाजिक सुधारणा म्हणजे एका वाजूस इंग्रजी शिक्षण मिळालेले मुबुद व उत्साही, पण विशिष्ट कार्यक्षेत्र व धोरण ठरवून अनुयायाना निश्चित दिशा रावण्यास समर्थ नसलेले थोडेसे मुशिक्षित व दुसऱ्या वाजूस बहुतेक सर्व देश (विशिष्ट वर्ग व बहुजनसमाजमुद्धा) यांच्यामधील असमान झगडा असा अर्थ होऊन बसलेला आहे आणि हा बहुजनसमाज ज्यांना राष्ट्रीय हिताची व्यापक दृष्टि नाही अशा शास्त्रीपद्धिताच्या धोरणाने वेढा वेढ्या चालत असला तरी बलुतः कार्यविन्मुक्ता व शिथिलता याचाच पगडा पुष्कळ वेळा त्यांच्या मनावर बसलेला असतो व त्या योगानेच आमचे राष्ट्र मागासलेले राहिलेले आहे. याकरिता सामाजिक सुधारणा या शब्दाच्या अर्थाची व तिच्या कार्यक्षेत्राची व्याप्ती वाढविण्याची वेळ आलेली आहे. अद्या तऱ्हेची व्याप्ती वाढविण्याच्या कार्यास सुरुवात झालेली आहे हे नमूद करण्यास मला सतोष वाटतो. फाही थोड्या दिवसापूर्वी आमच्यामधील सार्वजनिक कार्यकर्त्यांमध्ये 'सामाजिक सुधारणा आधी की राजकीय सुधारणा आधी' असा एक अर्थज्ञान्य वाद चालू होता; जणू फाही या दोन महत्त्वाच्या व परस्परमिश्र अंगांपैकी प्रथम एकाचा परिपोय करता येऊन नंतर दुसऱ्याचा करता येणेच शक्य आहे ! परंतु कालांतराने ही वृत्ती आता पालटली असून कट्टर राजकीय सुधारणावादी व कर्मठ व रुढ धार्मिक मतांचे बरे अभिमानी हेही थोडक्याफार स्वतुपीने सामाजिक सुधारणेच्या कार्याची उपासना करण्यात गडून गेलेले दिसत आहेत; त्याचप्रमाणे समाजसुधारक म्हणविणारे लेखही जुन्या कर्मठ वृत्तीच्या विचारांची कोडी कशी फोडावी एवढ्यापुरतीच पहिली सकुचित वृत्ती न ठेवता खेडेगावातील आरोग्यसंवर्धन, दाहशक्ती मजूर वर्गाची सुधारणा, शिशुमगोपन, बंगरे समाजसुधारणेच्या इतर बाबींचा झगड्याने पुरस्कार करू लागलेले आहेत.

त्यानेराज निरनिराळ्या परिपदांतून व राष्ट्रीय संघेच्या अधिनेशनानून इतकेच नव्हे तर ज्याने अस्मिन्च फेडळ मतदारांच्या संख्यापत्रावर अवलंबून आहे अशा कायदे कायमितींतूनमुद्धा इतके उघाव एवढ्याने मजूर होत असा व त्याचा बारबार पुनरुच्चार घला जात असाही ते निक्क्या रीतेने पाव होतात नितक्याच रीतेने मिळतेही जाताना या गोष्टीची सर्वांनी एवढाच येणार नाही. उदाहरणार्थ, गरीबे प्राथमिक शिक्षण व कार्यशालिका जगणधून अमृत्युनेचे उच्चाटन या दोन गरीबिनेचे पाह्या, म्हणजे एवढा कायदा अगर दुरुद्धम वून तो धूळ सात पट देणे हे प्रत्यक्ष दुर्लभ्य करणाहूनही कोे दाईट आहे हे रिगून येईल. कारण, दुर्लभ्यानुळे निदान विरोध तरी उभय होतो. परंतु अजुन्या रिपन कायद्यानुळे अगर दुर्लभ्यानुळे दुर्लभ्या अतकरणात घाटणाऱ्या संवेदना नष्ट होण्याचे कार्य मात्र हमखास घटते. जर सतत तीन वर्षे करता येईल इतके तरी निदान प्रत्यक्ष कार्य आपणापुढे आणता येण्याजोग आहे असे जर आपणास निड करता येण्याजोग असेल तरच आपण परिपदेची नेटून भरनिण्याच्या मरीख पडावे, एरवी परिपदा भरनुच नयेत हे दृष्ट आहे आणि जर समाजसुधारणेस लोकप्रियता व यशस्वता मुळे प्राप्त होणार असेल तर ते यामुळेच होईल असे माझे नम्र मत आहे.

सुधारणेची व्याप्ती घाटविण्याची आवश्यकता

सामाजिक सुधारणेच्या कार्याचे पाऊळ जिनक्या नेराने पुढे पडावयास पाहिजे नितने न पडण्याचे दुखरे कारण असे की,

सामाजिक सुधारणा या शब्दाची व्याप्ती अद्यापही आदी

मर्यादित समजली जाते हे होय. सामाजिक सुधारणा म्हणजे जुन्या कर्मठ धार्मिक भावना व जुन्या रूढी यांचेविरुद्ध चाललेला झगडा आहे एवढे सांगितल्याने त्या शब्दाची निम्मीअर्धीही व्याप्ती सांगितल्यासारखे होत नाही. अप्रत्यक्ष हिंदु समाजाच्या पुनरुज्ज्वलनेच्या विस्तृत प्रभापैकी कराच मोठा भाग, धार्मिक भावना अगर सामाजिक दशाविषयीच्या भावना याही कोणत्याही प्रकारचा संबंध नसलेला असा आहे. त्याचे आर्थिक दृष्ट्या आणि इतर दृष्टींनीही महत्त्व आहे. पाश्चात्य देशांमध्ये सामाजिक प्रभाचा व्यापक दृष्टीनेच विचार करण्यात येतो. आणि त्यामुळेच त्या देशातून सामाजिक-

मुधारणेस पारखा विरोधही होत नाही आणि सर्व देशाची सहानुभूती व साहाय्य थोडक्याच अवधी। कोणत्याही सामाजिक मुधारणेचा कायास मिळू शकते उलटगती आमच्या देशात मात्र गेल्या दोन पिढ्यांमध्ये सामाजिक मुधारणा म्हणजे एका वाऱूस इग्रनी शिक्षण मिळालेले मुबुद्ध व उत्साही, पण विशिष्ट कायक्षण व घोरण ठरवून अनुयायाना निश्चित दिशा लावण्यास समर्थ नवलेले थोडेस मुशिल्लत व दुसऱ्या वाऱूस वटुतेक सत्र देश (विशिष्ट वाग व म्हुजनसमाजमुद्रा) याऱ्यामधील असमान इगडा असा अथ हाऊन घसलेग आहे आणि हा म्हुजनसमाज ज्यांना राष्ट्रीय णिताची व्यापक दृष्टि नाही अशा शास्त्रीपडिताच्या घोरणान वहा वहा चालत असला तरी वस्तुतः कायविन्मुसला व शिपिल्लता याचाच पगडा पुष्कळ चळा त्याच्या मनावर वसलेला असतो व त्या योगानच आमचे राद्र मागासलेले राहिलेले आहे याकरिता सामाजिक मुधारणा या शब्दाच्या अथाची व तिच्या काय क्षेत्राची व्याप्ती वाटविण्याची चळ आलेली आहे अशा तऱ्हेची व्याप्ती वाटविण्याचा कायास नुबवात झालेली आहे ह नमूद करण्यास मला सतोप वाटतो काही थोड्या दिवसांपुढा नामय्यामधील सावजनिक कायफत्यामध्ये ' सामाजिक मुधारणा आधी की राजकीय मुधारणा आधी ' असा एक अथगून्य वाद चानू हाता जणू काही या दान महत्त्वाच्या व परस्परमिश्र अगापैकी प्रथम एकाचा पारपोष करता येऊन नंतर दुसऱ्याचा करता येणच गुर्य आहे ! परंतु कालतराने ही वृत्ती आता पाल्लली अग्रन वट्टर राजकीय मुधारणावादी व कमठ व रुट धार्मिक मताने के अग्रिमानी देही थोड्यापार स्वबुणीन सामाजिक मुधारणेच्या कायाची उपासना करण्यान गटून गलेले दिसत आहेत त्याचप्रमाणे समानमुधारक म्हणणारे लोकही जुन्या कमठ वृत्तीचा विचारार्ची काडी मशी पागवी एवढ्यापुरतीच पहिली समुचित वृत्ती न ठेवता खड गावातील आरोग्यसवधन दारुतातील मजूर वगाची मुधारणा, शिउमगापन, वगैरे समानमुधारणेच्या इतर वार्गीचा थपाय्यान पुरस्कार करू लागले आहेत

सुधारकांतील धर्मविमुखता हे दुर्दैव

परंतु समाजसुधारणेचे कार्य आमच्या देशात जे इतक्या सावकाशीने व अल्पप्रमाणात प्रगती करीत आहे, त्याच्या आणखी एका कारणाचा, (व माझ्या मते सर्वांत महत्त्वाच्या

अशा कारणाचा) अध्यापही उल्लेख करावयाचा आहे. आणि ते म्हणजे शुद्ध सामाजिक सुधारणेचे म्हणविले जाणारे कार्य अद्यापही बुद्धिपुरस्सर धर्मापासून अल्लित ठेविले आहे हे होय. फ. आगरकरसारखे जुन्या परंपरेतील समाज सुधारक या कार्याची उभारणी अद्यापही उपयुक्ततावाद, सुत्तिवाद, भूतदया धर्माचे दुसऱ्या कोणत्याही तत्वावर करण्यास तयार असतात, पण धार्मिक मना वृत्तीच्या पायावर मान उभारण्यास तयार नाहीत. त्यांना एक तर अशा प्रकारच्या धार्मिक मनोवृत्ती नसतात किंवा असल्या तरीही त्याचा उपयोग करण्याची त्यांची प्रवृत्ती नसते आणि अशा तऱ्हेची ही धर्मविमुख प्रवृत्ती समाजसुधारकामध्ये असावी ही अगदी दुर्दैवाची गोष्ट आहे इतके तरी निदान म्हटल्यावाचून माझ्याच्याने राहवत नाही. या धार्मिक औदासिन्यामध्ये हल्लीच्या काळाच्या परिस्थितीचा आपणास दुजोरा आहे अशी कदाचित त्यांची समजूत दिसते. मान्यातील मोठ्या राज्यमार्तीतील प्रमुख पुढारी धर्मविमुखवृत्तीचे होते, तसेच रशियन राज्यमार्तीतील पुढारीही असेच धर्मविमुखवृत्तीचे होते. इतर की त्यातील काहीजणांना तर धर्मासंगी थांबे होते. युरोप व अमेरिका खंडामध्ये सामाजिक सुधारणा (Socialism) म्हणून जे कार्यभर उल्लेखिले जाते त्याचे पुरस्ते ज्या श्रद्धाळादी काम करतात त्यात धार्मिक वृत्तीचा अंशही नाही आणि अगदी उल्लेखिले उदाहरण घेऊनच बालायचे म्हटले तर केवळ धार्मिक वाङ्मयीनील तत्त्वज्ञानाचेच इंग्रज लंडना हिंदुस्थानात पाय रोवता येऊन आपले वर्चस्व राखता आले. त्याचप्रमाणे केवळ हिंदुस्थानातीलच नव्हे तर सर्व सुधारलेल्या जगातील सार्वजनिक शिक्षणपद्धती मुख्यत धार्मिक तत्त्वज्ञान वृत्तीच्या पायावर उभारलेली आहे अशा प्रकारच्या परिस्थितीमध्ये वावरल्यामुळेच आम्हालाच्या सर्वसाधारण समाजसुधारकांना आपल्या धोरणास व वृत्तीस दुजोरा अगल्यासारखे वाटते हे गरी. पण उल्लेखी ज्या हिंदु धर्माची त्यांच्या शुद्धतेनंद्दल, सनातनत्वांद्दल व सम्राट्त्वांद्दल पूर्वाच्या काळी

इतकी ख्याती होती त्याच्याच आज्ञेला लकडी सापळात हल्ली समाज सुधारकांचा समावेश करण्याइतकी व्यापकता व संप्राप्तवृत्ती नसल्यामुळेच त्यांची अशा प्रकारची भनोवृत्ती होण्यास मदत होत आहे. परंतु सामाजिक सुधारणा व राजकीय सुधारणा यांच्यामध्ये साहचर्य नाही हे म्हणणे जसे पोचळ व अर्थशून्य आहे असे वर सांगितले, त्याचप्रमाणे समाजसुधारणा व धर्माच्या आद्य तत्वांचे आचरण यांच्यामध्ये साहचर्य नाही असे म्हणणेही तितकेच भ्रामक आहे असे माझे ठाम मत आहे, मग आपण त्याला किती मान द्यावयाचा असेल तो या वस्तुतः आमच्यासारख्या भावनामय लोकांच्या वास्तविक तर अशा तऱ्हेच्या भ्रामकपणास मुळीच जागा नाही. सर्व प्रकारच्या भावनामय चळवळी या आध्यात्मिक चळवळी असतात आपण काढूनही सुरुवात करा, शेवटी एकाच उगमापाशी जाऊन पोहोचतो, आणि तो उगम म्हणजे आध्यात्मिक होय. मी ब्राह्मो समाजाच्या तत्वावरील आपल्या अलीकडील व्याख्यानात महात्मा गांधी यांना हिंदुस्थानातील नवयुगाचे जनक जे राजा राममोहन रॉय त्याचे नवीन अचनार म्हणून सन्नीधीत असतो. वरिष्ठा आपण राजा राममोहन रॉय व महात्मा गांधी यांचे चारित्र्य व काय याकडे दृष्टी द्या म्हणजे माझ्या विधानातील भावार्थ आपल्या बरोबर लक्षात येईल. राजा राममोहन रॉय यांनी धर्मापासून सुरवात करून शेवटी व्यवहार्य धर्माचे सार जे उच्च राजकारण त्यामध्ये आपल्या कार्यक्षेत्राचा दोष करणं उच्छेदशी महात्मा गांधींनी प्रथम राजकारणाच्या प्रवाहात उडी घातली पण शेवटी ते प्रसृत पाळातील जे उच्चतम धर्म त्याच्या कडेस लागलेले आहेत. ध्येयात्मक प्रयत्नाचे अशा प्रकारचे ऐक्य आहे.

अंतर्गत रोगाची भिन्न लक्षणे

या दृष्टीने पाहता असुस्थितानिवारण, ब्राह्मणेतरांचा अमनोप, हिंदुसंस्मरणाच ऐक्य व हिंदुसंस्मरण या सामाजिक पुनर्जन्मेच्या वेगळ्या वागी निरनिराळ्या व परस्परभिन्न आहेत अशी जी पुष्कळ दिवसांची समजूत आहे ती भ्रामक आहे. वस्तुतः बृहत् हिंदु समास जडलेल्या एकाच अतर्गत रोगाची ही भिन्न भिन्न लक्षणे आहेत, हिंदुना, जरा त्याच्या तीर्तनेच्या निरनिराळ्या परी असल्या तर त्याच्या योगाने त्या रोगाचे जुनाट स्वरूपच व्यक्त होत असते हे निश्चित आहे. हिंदु समाजाच्या

अतरनियामध्ये एकासारखा निराड होण्याची अशी एक दृष्टी प्रवृत्ती दिसून येते की त्याच्या योगाने नेह्या वगैरे नकळतही एक प्रकारचा कृत्रिम ताडपणा एकासारखा चाटू राहिलेला असतो. हिंदुस्थानची ही व्याधी अशी काही विविध भाद की फोणाही समाजशास्त्रज्ञांच्या तिचे निदानही करता आले नाही. मग उपाययोजना करणे तर दूरच राहिले ! श्रीशंकराचार्यांच्या अद्वैत वादासारखी मोठमोठी ध्येयेच काय, पण मगसून बुद्धाच्या मूलान्वेपी प्रयत्नाना मुद्धा या व्याधीने दाद दिलेली नाही. मस्तगडामध्ये जी ही वेर्वाची व फुटीची धीने घुसली आहेत त्याचा खुगसा वर्णवैविध्य, धर्मवैचित्र्य किंवा सत्त्वनिमित्तता याच्या यागाने समाधानकारक रीतीने करता येत नाही. कारण हिंदुस्थानच्या पूर्वेकडे किंवा पश्चिमेकडे असणाऱ्या कितीतरा देशात अशा तऱ्हेचे वैचित्र्य दिसून येत असते, परंतु हिंदुस्थानप्रमाणे त्या देशात अस्वाभाविक असे सामाजिक भेद किंवा पोटभेद आपल्या कल्पनातीत सरवा धिक्काच्या योगाने फोणास घाबरून मोडीत नाहीत. फास्विक भेद काढून त्यांना नेवळ ग्रासगी व्यवहारातच नव्हे तर सावजनिक व्यवहारामध्येमुद्धा उच्च दर्जाचे राजकारण व चारित्र्याचे गावित्य याच्या वर स्थान देण्याची जी हिंदी जनतेच्या मनोवृत्तीना स्वयस्फुरित सवय आहे, तीच हिंदुस्थानला विशिष्ट असलेली अशी मानमिद व्याधी होय

उत्पन्न इच्छेचा पूर्ण अभाव

या व्याधीचे प्रत्यक्ष व महत्त्वाचे लक्षण म्हणजे सांप्रदायिक अरूपद्रव्यता होय. या विशिष्ट प्रकारच्या अन्यायाला जे जे पळेले आहेत, त्याच्यामध्ये यागदलची जी जाणीव व जागृती

उत्पन्न व्हावयास पाहिजे, ती उत्पन्न करण्याचे प्राथमिक काम पुढेक यापूर्वीच हाऊन चुकले आहे. आता आम्हास सोडवावयाचा विषय प्रश्न निवारणातला नवून तो इच्छाप्रधानता आहे आता यापुढे या प्रभाचा आणखी ऊहापोह व्हावयास पाहिजे अशातला प्रकार नाही. पण आमच्या विचाराचे प्रत्यक्ष कृतीत रूपांतर वसे व्हाव हाच काय तो प्रश्न आहे यासमधीचे आमचे विचार कितीही पूर्णत्वास पाहिलेले, तथापि त्याच्या यागाने आमच्या हातून प्रत्यक्ष कृती घडण्यास जी इच्छाशक्ती अवश्य आहे, ती आमच्यात प्रादुर्भूत

होईल असे म्हणता येत नाही. यासंगवाने विचार करता अत्यंत दुर्दैवाची गोष्ट ही की लाला लजपतराय याच्यासारख्या प्रसिद्ध पुढाऱ्याच्या नेतृत्वाखाली भरलेल्या हिंदुसभेतही हा प्रश्न निर्णयाकरता अजूनही शास्त्री पंडिताकडे सोपविण्यात यावा. या प्रश्नाच्या निर्णयाला जर कोणी अगदा नालयक असेल, तर ते हे शास्त्री पंडितच होत. याच्या अगचा मोठा गुण म्हटला म्हणजे याचा विद्वत्ता. पण हा प्रश्न तर पडला अत्यंत निकडीच्या व्यवहारातला. तेथे नुसती विद्वत्ता काय कामाची ? शिवाय अशा प्रश्नाचा निर्णय करण्यास जी नि पश्चात बुद्धी असायलास पाहिजे ती त्याच्या अंगी असणे शक्य नाही. त्याच्या पौर्णिमाच्या पसतीवर त्याची सारी मित्त असणार. दुसरे सांप्रतची कायदेकानूनची पुस्तके वेगळी व ज्याच्यावर या शास्त्रीपंडिताची सारी मदार ते स्मृत्यादि ग्रंथ वेगळे. हे स्मृत्यादि ग्रंथ म्हटले म्हणजे त्या प्राचीन काळी जे जे प्रघात अथवा रुढी प्रचारात असतात त्याच्या नादाची पुस्तके अथवा पोथ्या. त्याचा अर्वाचीन काळाच्या गुतागुतीचा प्रश्नाच्या उलगड्यास उपयोग होण्याचा सभ्य ऋतूक थोडाच असणार. रोकाची मुद्द्याची गोष्ट ही की, या दुर्दैवी अस्तित्त्व बगाविषयी यांना विलकुल सहानुभूती नसत उल्ल आपले अभिप्राय त्यांना प्रतिकूल असल्याचे त्यांनी स्पष्टपणे बोलूनही दाखविले आहे. अर्वाचीन काळाची न्यायामने नि पश्चाती म्हणतात, पण तेथेही पाहाने तो न्यायाविशाचा कल अनुकूल असल्याची शका आल्यामुळे जाला वरी वेत्याची उदाहरणे घडून आलेली आहेत. मी विचारतो की हा अस्तित्त्वाचा प्रश्न जर शास्त्री पंडिताकडे सोपवावयाचा तर, पतितपराकृतन, हिंदु मुसलमानातील एकी, हिंदूंची सधना इत्यादि प्रश्नही त्याच्याकडेच निर्णया करिता का सोपू नयेत ? आपला द्रतका छळ हात अजूनही आपल्याला आदि हिंदु म्हणून हिंदु धर्माविषयीचा आपला आपणपणा न गहीर करीत आहेत, त्यांना निदान ख्रिस्ती वगैरे अन्यधर्माचा आश्रय घरण्याच्या बराबरीत बागाने हे आपले कर्तव्य आहे, दतही हिंदुसभेला वाट नये काय ? धर्मातर केलेले आदि हिंदु आणि आपणाम न्याय हिंदु म्हणविणारे आदि हिंदु यांच्या बाबतीत असा भेदाभेद का करावा ? तात्पर्य, या सर्व प्रकारचे मूळ सोधू गेल्यास, त्या खर्तान नामच्या अत करणात उत्तर इच्छा पूर्ण अभाव आहे. एच वृत्त करावे लागेल.

गुलामाचा व्यापार, सर्तीची अमानुष चाल वगैरे बंद करण्याच्या कामी जे कायद्याचे साह्य मिळाले, तसेच याही बाबतीत निळवू नये, तर तोही मनु बहुतेक पालवल्यासारखा दिसतो. इतकेच नाही, तर कायकोम येथे घटलेला प्रकार मनात आणता कायद्याकडून नको त्या पक्षाकडे साह्य मिळू पाहत आहे. अशा स्थितीत अन्यायाला नाहक बळी पडत असलेला हा असह्यदर्शन व त्याचे प्रतिपक्षी यांच्यातील लढा, 'जळी तो कान पिळी' या न्यायानुसार नुसत्या परस्परांच्या वाहुल्याच्या उणेअधिकाणावरच निकालात लढण्याचा प्रसंग आम्ही येऊ देणार काय ?

घडुविधत्त मृदणजे संमट नव्हे

ब्राह्मणेतरांच्या प्रश्नाचा विचार करताना ब्राह्मणेतर पक्षाचे मद्रासचे प्रतिद्वंद्वी पुढारी व नायक सर त्यागराज चेंडीआर यांच्या निधनाने कधीही न भरून येणारे त्या पक्षाचे जे नुकसान झाले आहे, त्याचा प्रथम निर्देश करणे हे माझे दुःख कर्तव्य होय. हा ब्राह्मणेतरांचा प्रश्न कित्येकाना जग अगदा नवीन घाटतो, तथा तो मला वाग्त नाही. हिंदुस्थानच्या इतिहासात या ब्राह्मणेतरांचे अस्तित्व ब्राह्मणाद्वयत्वेच प्राचीन आहे, यात काही नवीन असले तर ते इतकेच की, आता ब्राह्मणेतरांची ब्राह्मणाविरुद्ध जशी जूर झालेली दिसते, सद्दी ती पूर्वी नसे. नवी ब्राह्मणेतरांच्या ब्राह्मणाविरुद्ध तनारी या वास्तविक नवीन नवून झुज्याच आहेत. ही जूर सर्व हिंदुस्थानभर अधिकाधिक पसरत जात आहे, हे लपवून देण्यातही मला हशील दिसत नाही. याला जबाबदार कोण ? हा प्रश्न काहीसा उद्देगकारी असून तो विचारण्याचा माझ्या मने कालही निघून गेलेला आहे. मला वागते की, धर्मा आणि प्रतिधर्मा यांचा जो परस्परसंघर्ष असतो, तोच हिंदु-समाजाने ब्राह्मण आणि ब्राह्मणेतर यांच्यात आहे. या बाबतीत ब्राह्मण वग जेपर्यंत पूर्वीसारखाच ताठ राहील, तोपर्यंत ब्राह्मणेतर वर्गाने तेवढा आपला ताटा सोडावा, हे म्हणणे व्यर्थ आहे. प्रत्यक्ष अथवा तत्स्थ या नात्याने ब्राह्मणांनी सार्वजनिक कामातून काढता पाय घ्यावा असे मी म्हणूही नये व तसे म्हणण्याचा मला अधिकारही नाही. परंतु राजकीय महत्वाकांक्षेच्या प्रगणाने आपल्या ब्राह्मणेतर रोळाट्याचे स्वागत करण्यास या स्वयनिर्णयाच्या मनु ब्राह्मणांनी पुढे

येणे इष्ट नाही काय ? असे मला त्यांना विचारण्यास हरकत दिसत नाही. त्यांच्या अंतिम एकीच्या मार्गात अशा प्रकारचे बहुविधत्व म्हणजे एखादे सफटच मानले पाहिजे असे नाही. परंतु सामाजिक परिपदेच्या या अव्यभ-
पीटावलेल्या या प्रश्नाच्या राजकीय स्वरूपासमधाने मला याहून अधिक बोलण्याचे कारण नाही. या प्रश्नाला जशी राजकीय गाजू आहे, त्याचप्रमाणे विशेषतः या महाराष्ट्र प्रांतात सामाजिक अथवा थोडीफार धार्मिक वाजूही आहे व निच्या प्रीत्यर्थ रत्नपट करणारी अशी सत्यशोधक-समाज नावाची एक संस्थाही स्थापित झालेली आहे. महाराष्ट्रातील सुशिक्षित वर्गाकडून प्रथम जशी या संस्थेची निंदा होत असे, त्याचप्रमाणे आताही त्या संस्थेबद्दल आपला एकसारखा शिरसमंत्र होऊ देणारे पुष्कळ रहस्य असावे ही मोठी शोचनीय गोष्ट होय. या संस्थेचे आज प्रस्थापक ज्योतीराव पुले हे मोठ्या उदार अंतःकरणाचे अमून त्यांना त्यांच्या अनुयायांकडूनच नव्हे तर त्यांच्यावर निष्कारण टीकांची झोड उडविणाऱ्या त्यांच्या टीकाधरांकडूनही अधिक साह्य मिळावयास पाहिजे होते. माळी नर्तनत्या एका सन्मान्य कुलान याचा उन्म झाला असून अस्पृश्याचाही प्रश्न यानीच प्रथम प्रामुख्याने पुढे आणला याबद्दल ब्राह्मणवराना भ्रूण धावले पाहिजे. त्यांनी स्थापलेला सत्यशोधक समाज हा वास्तविक सर्वस्वी ब्राह्मणांच्या विरुद्ध नमून मिथुक वर्गाविरुद्ध असे, परंतु मिथुक वर्गाच्या अन्याय्य मागण्याचाही जव्हा जे हा ब्राह्मण रहस्य वर्गाकडूनही पुरस्कार होऊ लागला, तेव्हा मात्र ज्ञान व शिल्प यांना पाठ्य असणारा ब्राह्मणतर पक्ष विट्ठल नर्तन 'आज्ञातमागून प्रत्याज्ञात' म्हणतात त्या न्यायाने फारच जोरचा प्रतिकार करू लागला. या सत्यशोधक चळवळीचे पुरस्कर्ते म्हणजे मराठे व तत्सदृश नर्तकीचे लोक हात. गनिमी कावा हा त्यांचा मेहुमीचा मार्ग, ही गोष्ट जर ब्राह्मणांनी लक्षात घेतली असती तर हल्ली महाराष्ट्रात ब्राह्मण व मराठे यांच्यात जी दुही माजून राहल्याचे मी ऐकतो, ती उन्मच झाली नशी. असे आहे तथापि महाराष्ट्राचे गणे द्विचिंतक व त्यांचा ऐनिक राहावा असे इच्छितारे जे जे कोणी असतील, त्या सर्वांची मन पूर्वक इच्छा असावी की या दोन्ही पक्षांच्या पुढाऱ्यांनी शक्य ते ते उपाय योजून होईल तितके लवकर पूर्वाचा संयोग उभयपक्षात नाडेल, अशी व्यवस्था घडून आणणे अवश्य आहे. परंतु ही इच्छा नुसती मनातल्या मनात राहू देण्यात

अथ नाही एका पत्री आमच्या मराठा नाथवांनी प्रथम करावयाचा गोष्ट ही आहे की, या सत्यशोधकसमाजाची विस्तारित झालेली घडी जेणेकरून नीट रसेल अशी व्यवस्था त्यांनी घेवून आणली पाहिजे. अस झाले म्हणजे बाटळ त्या वानरदार वेड्यांपिराला ही सत्या म्हणजे सर्व ब्राह्मण दगाचा सूड उगवण्याचे एक हत्यार म्हणून हल्ली त्याचा जसा उपयोग करून घेता, त्याला अदसर राहणार नाही. दुसऱ्या पत्री बनावदार ब्राह्मण पुढाऱ्याचेही हे कर्तव्य आहे की, सय हिंदू जनतेच्या कल्याणाचा विचार दृष्टीपुढे ठेवून भिषुक धर्मातील लाकाकडून नि श्चरण घेणाऱ्या नावावर भडगणी लोकावर जो कुटूंब होत असता, त्याला योग्य आळा घसेल अशी त्यांनी तज्जीन केली पाहिजे. प्रा छट्ट याचे जाशी विळ कीन्सिळ आफ स्टेटकडून फगळले गले, ही बालविक माटगा हुदैवाची गोष्ट होय ते पाठ हात, तर एक महत्त्वाची सुधारणा घडून आली असती. आमचा जम अनुक कुलात झाला म्हणून आम्हाला अमुक हक्क मिळाला पाहिजे, असे म्हणण्याचे दिवस आता राहिले नाहीत. प्रत्येक समाजसुधारकाचे ह अवश्य कर्तव्य आहे की ज्याच्यामुळे जर्ताजर्तात वैमनस्य उरल हाण्याचा अथवा हिंदू सपनाच्या मागात निपज येण्याचा संभव आहे, अशा संज जन्मजन्म हक्कना मूटमार्ती निळेल, निदान त्या हक्काचे स्वरूप दरा पुकळच ददर्ल, असे त्यान प्रथम कसे पाहिले

प्या वेळीं आमचे कर्तव्य होते, त्याच वेळीं सर्व हिंदूंची सघटना करू पाहणाऱ्या हिंदुसभेच्या पुढाऱ्यानीच तेथील आदि हिंदूंची मने दुखावतील असे आचरण केले असल्याचे जे वृत्तपत्रातून प्रसिद्ध झाले आहे, ते सरे असल्यास, ही गोष्ट किती तरी नाउमेद करणारा आहे ! आणि त्यातही या असह्यवर्गाला आपल्या गोटात सानील करून घेण्याचे मुसलमानाकडून कसापाचे प्रयत्न होत असता असले प्रकार घडावेत, ही तर आमच्या कमनशिवाची कमालच समजली पाहिजे.

खरा सुधारक अन्तरावयवाचा आहे

भरतसद हे खेड्याचा फारच मोठा समुदाय व त्यातील जन-
यांनीच झलेले आहे आणि या अफाट लोकसमुदायाची
पुनरचना करण्याचा किंवा प्रश्न निचारात घेता, मुसत्या
त्याच्या शिरोपर्यंतही समाजसुधारणेचा पहला पोहोचलेला नाही आतापर्यंतचा
समाजसुधारक हा पाश्चात्य अनुकरणानेच अस्तित्वात आलेला आहे आता
पर्यंतच त्याचे काय मोठमोठ्या शहरांपर्यंत मर्यादित असून, त पुरस्कर्त्याच्या
वेळातच झालेले आहे त्याची माहिती म्हणजे वतमानपर्यंत व मासिक याचून
ची काय मिळेल त्याच्यापलीकड गेलेली नाही त्याची काम करण्याची जगा
म्हणजे नियतकाली मरणाच्या परिपक्व अथवा कौन्सिलच्या प्रेरक याच हात
अशाच स्थिती नेपर्यंत राहिल, तोपर्यंत बहुजनसमाजावर या प्रयत्नाचा
म्हणण्यासारखा परिणाम घट्ट्याचा आशा नाही या समाजसुधारकांनी आज
पर्यंत केलेले काम अगदी अतःकरणाच्या फळकळीन रलं असून त्याकामी
त्यान पुष्कळदा त्याच्यागही करावा लागला आहे यात संशय नाही परंतु
समाजस्यर्ता त्यांनी प्रत्यक्ष पाहलेली नाही अथवा निचा प्रत्यक्ष जनमनहीं
त्यांना घट्ट्या नाही खरा सुधारक निवावयाचा तो या छानाव्य जनतमधूनच
निवावयाचा आहे तथापि आपण आजपर्यंत आपल्या शक्तीनुसार व रलं
काम केले आहे व पुढही करीत राहू त्यानूनच वर आगितलेला सुधारक
निवावयाचा आहे व ता लवकर निपजण देही आपल्या अल्य पारभमा
मुळेच होणार आहे हीदेखील धाव्या समाधानाची गाठ आहे अस म्हणता
येणार नाही

★ ★ ★

२. मराठी वाङ्मय : तत्त्वज्ञान आणि समाजशास्त्र

ह्या दोन विषयांचा या साहित्य संमेलनाच्या चालकांनी हा जो एक विभाग कल्पिला आहे त्या दोन्ही विषयांवर मराठीत स्वतंत्र वाङ्मय फारच थोडे, किंवाहुना गणनेत घेण्याइतके नाही म्हटले तरी चालेल इतके अल्प आहे. समाजशास्त्रावर अगदी अलीकडे जे थोडे वाङ्मय होऊ लागले आहे, ते अद्यापि चाल्यावस्थेतच आहे. तत्त्वज्ञानात आमच्या देशाचा इजा फारच उच्च, जवळजवळ पहिला म्हटला तरी चालेल. पण तो पाळ मागचा. चालू कोणत्याही प्राकृत भाषांतून त्या मूळ तात्त्विक ग्रंथावर नुसती भाष्ये व रूपांतरे झाली आहेत. अद्यापि तोच प्रचार चालू आहे. स्वतंत्र भरती नाही. ह्या भाष्याची प्रथा प्रत्यक्ष तत्त्वविद्वानांचे मेरुमणी श्रीमदाद्यशंकराचार्य यांनीच धाडून दिली, ही त्यातल्या त्यात मोठी आश्चर्याची गोष्ट ! स्वामी रामतीर्थ या आधुनिक द्रष्ट्याने ह्या प्रत्येकदल श्रीमदाद्यशंकराचार्यांचा निषेध सौम्य भाषेत वा होईना पण धोराने केला आहे. पहिल्या आचार्यांनाच असे केल्यामुळे त्यानंतरच्या संस्कृत आचार्यांना व चालू भाषेत ग्रंथ लिहिणाऱ्या शनेश्वर, एकनाथ इत्यादि तत्त्ववेत्त्यांना आपल्या लिखाणातून हाच गीग मार्ग पत्करावा लागला आहे. पुढे पुढे तर एका गीतेच्या धाण्याभोवती मराठीतील समग्र तात्त्विक विचारचक्र फिरू लागले ! शनेश्वरांची मध्यां गीता ह्या भाष्यांत केवळ भक्तीचे स्तोम माजविले आहे, गीतेची एतरी अर्थमिदी राहिली नाही, असा शंभराने आक्षेप घेणाऱ्या वामनपंडिताने तरी आपल्या यथार्थदीप्तिनेत अन्यमिचरित कृष्णभक्तीच्या बाहेर फारसा स्वतंत्र जनमार्ग शोधला काय ? त्यानंतर लेफ्मन्यानी कर्मयोग चोमकळ्या. पण तोही गीतेतच गुरफटून. मूळ गीताच आधी एक स्वतंत्र दृष्टी नसून, तो एक सुंदर दृष्टीसमन्वय आहे; आणि तिचा अर्थ सरळ व सोपा असूनही मागून झालेल्या पंडितांनी व आचार्यांनी अर्थवादचे मारुड मात्र मागविले नव्हे काय ? ह्या मारुडाचे महत्त्व फार आहे हे मी आदरपूर्वक बघू करतो. पण ने वाङ्मयदृष्टीने आहे. तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने स्वतंत्र विचारनिर्मिती फार थोडी आहे असेच म्हणावे

लागेल. अमृतानुभावावरचे दाही ग्रथ आहेत, पण ते प्रत्यक्ष माध्य नसते तरी जुन्या दृष्टीचे अनुवादच ठरतात.

विचाराची धुनी पेटली आहे

प्रत्येक वेळी प्रत्येक देशी स्वतंत्र विचार चालू असताना—
 किंहुना अद्यावयाला पारिजेत असं नाही. पृथ्वीचे पाठीवर
 पेट्टा ना पेट्टा कोठे ना कोठे तरी स्वतंत्र विचार,
 स्वतंत्र पाय, आणि स्वतंत्र कृती चालू असतेच. घातूक आणि दळपदळणाची
 साधने असतील त्या मानाने, ह्या नवतन पैदाशीचे स्थानंतर आणि कालांतर
 भाषांतराचे व रूपांतराचे द्वारे होणारच ह्या न्यायाने वाहता मध्ययुगीन
 इस्लामी सत्कृतीच्या संपन्नाने महाराष्ट्राच्या आचारविचारावर जो परिणाम
 झाला, त्याच्या शतक परिणाम प्रस्तुत पाश्चात्य सत्कृतीचा झाला आहे, व ह्याहुन
 पुढे अधिकच होणार. पाश्चात्य देशात मीतिक शोक आणि आधुनिक विज्ञानाच्या
 प्रगतीमुळे प्रत्येक घमाच्या निद्रास्थानावर हल्ले चढून त्याची शिरले आणि
 गामारे इळमळ लागली. तो चिक्कप सर्व सुसंस्कृत झाला अद्यापि भोक्ता
 आहे. ह्यातून प्रागतिक महाराष्ट्र तेवढा कसा अलग राहणार ? मुर्ख विश्व
 विद्यालय मुरू होऊन एक पिढी उल्लंघने न उल्लंघने तोच डार्विनसारखे साधक
 आणि स्पेन्सरसारखे तात्त्विक ह्यांच्या विचारांनी तन्मयलीन महाराष्ट्रीय ऐलकाना
 व वाचनाना मास्तन टाकले आम्ही कॉलेजत पाण्यापुर्वीच मराठी वाङ्मयावर
 ह्या नूतन पाश्चात्य विचारांची भाषांतराच्या आणि रूपांतराच्या द्वारे इतकी
 छाप घसलेली ठिसली की, तितकी छाप ब्रह्मसूत्र, शांकरमाध्य किंहुना गाता—
 भागवत ह्या संस्कृत ग्रंथांचीही महाराष्ट्रातील वाचकवर्गावर निदान श्रीएफनाथाचे
 काळी तरी बसली नव्हती अस्ती तर श्रीएफनाथांना अवघ्या अडीचगे र्पा
 पूवाची ज्ञानेश्वरा धुडाढून गुळ करून नवी का नवाची लागली असती ? आणि
 श्रीनामदेवानी अमुक एक अंभग लिहीन म्हणून वेळेची प्रतिष्ठा पूर्ण करावयाला
 पुनः त्याच्यामागून तीनशे वर्षांनी श्रीतुकारामाना का ह्या मर्त्य लोकाची यात्रा
 करावी लागली अस्ती ! असो, संस्कृत वाङ्मयाचे स्वदेशी प्राकृतात कालांतर
 होण्याला जो काळ झाला, त्याच्या शतशेनेही काळ पाश्चात्य विचाराचे
 महाराष्ट्रात स्थलांतर व्हावयाला लागले नाही; कारण संस्कृतीचा प्रवास

तो बरा असो वा कसाही असो, गणितश्रेढीने नव्हे तर ह्यापुढे भूमितीहून अधिक वेगाने होणार आहे.

आमचा देश तूतं तरा विचारा विचारसंपत्तीची नुसती उतारपेठ होऊन राहिला आहे, पण हल्ली जेथे पिकते तेथेच विचाराची कशी क्रांतीची धुनी पेटली आहे पाहा ! पृथ्वीवरील सृष्टीच्या इतिहासाचे अवलोकन करून विज्ञानः प्राणिशास्त्राच्या व भूगर्भशास्त्राच्या अभ्यासाच्या जोरावर पाश्चात्य तार्किक उत्क्रांतिवादासारखे अतिव्याप्त सिद्धान्त काढू लागले होते. पण सर्व शास्त्रात अधिक निश्चित शास्त्र जे गणित त्यातच आता युगांतर करणारे शोध होऊ लागले आहेत. त्यामुळे न्यूटनला शिळे उरविणारे वैज्ञानिक आइन्स्टाइनसारखे निर्माण होऊ लागले आहेत. आइन्स्टाइनने विज्ञान उगात जी एक अपूर्व क्रांती चालविली आहे, तिचा एक ठोकळ परिणाम जगतिव विचारावर किन्हुना बाह्ययावरही म्हाचित होईल असे वाटते, तो हा की, यापुढे निव्वळ तार्किक अथवा काल्पनिक (Deductive or Apriori) विचारपद्धतीला आळा बसून तदनुसार गंभीर बाह्य, रचित नव्हे अधिवाधिक आनुमयिक आणि निश्चिन् पद्धतीचा (Inductive or Aposteriori) अवलंब करील. प्रस्तुत सारे जगच वैज्ञानिक क्रांतीमुळे आणि त्याहूनही अधिक तीन व्या राजकीय, सामाजिक व आर्थिक क्रांतींनी हादरू लागले आहे त्यामुळे ह्यापुढे नुसत्या तार्किक अर्थवादाचा रस कमी होईल. मग त्याची निपजही कमीच झाली, तर कोणाला फारसे वाईट वाटण्याचे कारण नाही. ह्या दृष्टीने पाहता अमक्याचे तत्त्वज्ञान किंवा तमक्याच्या तत्त्वज्ञानाचा इतिहास बगैरे जाकाद्याला गमखणी घालण्याचा आव आणणारी पुस्तके मराठीत न झाली तरी चालेल. न्यात काही नावीन्य अगर गामीय नसणार. आमच्याकडील प्रापेक्षरानी नवीन शोध लावले नाही तरी परकीयांच्या रज्या शोधाची सध्या मागेत रूपाने कर्मन आम्हा अज्ञाणी मराठ्यांना त्याची ओळख करून दिली तरी पुरे. नागपूरच्या नव भारत ग्रंथालयाकरानी ह्याच आत्मिक विषयावर “सापेक्षता दर्शन” नावाच्या एका होऊ घातलेल्या ग्रंथाची जाहिरात प्रसिद्ध केली आहे. दुर्बोध विषयाचं सुबोध विवरण होणार अशी जाहिरात आहे, ती खरर खरी ठरो ! असो. तत्त्वज्ञानावर झाले तेच सन्दाट माझ्या इच्छेपलीकडे लागले. आता अधिक छेदमय नसले तरी रात्रीने लोकोपयोगी अशा समाजशास्त्राकडे वट्ट या

आधुनिक समाजशास्त्राचे कार्य

तत्त्वज्ञान म्हणजे, व्यक्तीला जे खाद् व्यवहाराचे अनुभव आले असता त्यांना तिच्या अध्यात्मिक भावना म्हणून धडा, सहानुभूती, प्रेम, इत्यादींचा माप लागून पडेल हिसेव अथवा अनुमान. समाजशास्त्र म्हणजे समाजाला जे संकलित अनुभव येतात त्यांच्या जोरावर समाजच्या वाढीवळी अधिकाधिक मिश्र आणि व्यापक ज्या घटना होतात त्या ज्या नियमाने होतात त्याचे सम्यग्ज्ञान ह्या व्याख्येत घ्यानात ठेगव्याधारला विशेष हा की, समाज म्हणजे एकत्र व्यक्तींचा समुदाय नव्हे तर त्या समुदायाचे काही विशिष्ट हेतू बनलेले सावयव सच किंवा गट. हे गट ज्या व्यक्तींचे बनत असतात ते पार धोड्या अशांनी त्यांनी गणून घेतून बनविले असतात गुन्नाशी ज्या व्यक्तींचे हे गट बनतात त्यांना न कळतच ते बनत असतात पुढून, जाती, खेडी, शहरे, देश जिगुना धर्माचे पथ आणि व्यापार्याच्या पेगदेखील वाढताशी व्यक्तींना न कळतच बनत असतात इतकेच नव्हे तर त्यांचा न्हास आणि पुनरगनाही अशीच नकळत होत असतात ही बनावट व्यक्तींना न कळत हीते म्हणून ती काणत्याही कारणाशिवाय अगर नियमाशिवाय हाते असं सुळीच नव्हे ही गूढ कारणे व नियम नीट साधून काढणे व त्यांचा परस्परसमर्थ लावणे हाच समाजशास्त्राचा हेतू आहे तत्त्वज्ञान कितीही निरपेक्ष असले तरी त्यात उच्च आत्मिक भावनांच्या व्यापाराला जागा आहे पण समाजशास्त्राच्या अध्ययनात अशा काणत्याच उच्चनीच भावनांना जागा नसत व नसावी समाजशास्त्रांनी आधी भावनामुक्त झाले पाहिजे

समाजशास्त्राचे अध्ययन वाटते तितके नवे किंवा आधुनिक नाही प्राचीन काळी ज्यांना समाजाचे शासन अथवा नियंत्रण करावयाचे होत, तेच अपवादक, थोर द्रष्टे पुरुष ह्या शास्त्राच्या अध्ययनाचा खगणोप करात असत म्हणजे विचरनाचे व निणयाचे (Legislative) काम आणि शासनाचे व नियंत्रणाचे (Executive) काम ही दोन्ही खाती एकाच व्यक्तीच्या अगर समितीच्या हातात असत जसजसा कायाचा व्याप आणि अनुभव वाढला, तसतशी ह्या दोन्ही खात्याची फारकत होत आली आहे आता पाश्चात्य जगात समाजशास्त्र

ह फक्त सशोधक आणि विवेचक जगात म्हणजे कवठ गुढ वियाव्यासगातच मयादिन झाले आहे राज्यकारभार मग तो कायदे करण्याचा, न्याय देण्याचा किंवा नमलननावणीचा असो त्याच्या समजापासून समाजशास्त्र हे आता अगदी दूर आणि अस्पष्ट ठेवण्यात येत आहे ह्या मयादेमुळे समाजशास्त्राच्या अध्ययनाला स्वतंत्रता आणि मोठेपणा मिळून, त्याला आधुनिक स्वरूप प्राप्त झाले आहे

आमचे प्राचीन स्मृतिकार आणि नीतिकार हे समाजशास्त्रज्ञ होत पार काय, आमचे सारे धर्मशास्त्र, वदन्त अगर पददशने तहत, हे जुने समाज शास्त्रज्ञ होत, म्हणजे तरी चालेल आमचा हल्लीचा स्वदेशी राज्यकारभार ऊपर दराय, हे व्याप्रमाणे जुन्या रामरायाच्या नावावरच अजून वकले, त्याचप्रमाणे आताच्या परवीय प्रिटिडसचची आणि आमच्या सत्पानांची यायदानाची चर्चेदेखील जुन्या स्मृती आणि त्याची जुनी भाष्ये याच्या बाब्या वरच अजून हालत आहेत अशा पुराणप्रिय रिषतिस्थापक परिस्थितीत आमच्या वाढत्यात ह्या नवीन समाजशास्त्राच्या अध्ययनाला बाध मिळत नाही त्यात नवल काय ? आताचे धनी शकराचाय आणि पुढील धर्ममार्त, ह्याचा जरी चावू राजवटीशी प्रयत्न देववच सगळ तुला आहे तरी दारा तुल्ल्या पतगाप्रमाणे, त्याच्या पारपदा, आजपत्रे, ठराव आणि प्रायश्चित्त, सामाजिक वतापरणात अद्यापि तरगत आहेतच, नाहीत काय ? त्यांना नाट देऊन आमच्यातील आधुनिक सुधारक मज्जली समाजाला नव चळण देण्याचे प्रयत्न गेल्या तीन पिढ्या करून राहिली आहेत पण हे दाही तिरापी पक्ष-सुधारक आणि सनातनी-ज काय करीत आहेत ते आधुनिक समाजशास्त्राचे काय म्हणता येत नाही कारण त्या दोघाचरी काय शुद्ध आणि निरपक्ष सशोधनाचे आणि विवेचनारे नवून वन्यावाइत वयवगारित्वाचा न्याय विगळत होत आहे, उल्लेखी आधुनिक समाजशास्त्री हा आपल्या कवळ विरचनासाठी ऐतिहासिक व चावू सामाजिक अनुमयाची व प्रयागाची सामग्री गाळा करण्यात गुंतला आहे तो आपल्या विवेचनाला नुसते निशायक स्वरूप देण्यालाही धरत, नाही तर मग तो समाजचे नियमन व शासन करण्याच्या मोहाला कसा वळी पडेल ?

हे समाजशास्त्राचे आचार्य नन्दत

मेथनर ह्या नव्या दृष्टीचे सामान्य संज्ञित अवलोकन झाले आता आमच्या मराठी वाङ्मयान ह्या दृष्टीने गेल्या दशकात फार पदमोठी झाल्या व आता फार प्रकार चालू आहे, ते पाहू. महाराष्ट्रात मुन्डेचे विघापीट इ. स. १८७६ सालच्या मुमारास सुरू झाले. परंतु सामाजिक रूढाची अग्रे महाराष्ट्राच्या आकाशात त्यापूर्वी जळ जळ तीस बों दिवू लागली होती. “परंतु तिसरा जो का जाल व्यक्तित्व रीतीने शिक्षणाचा लाभ झालेला होता, तो जगून होऊ लागला होता. आधारी घडी बिगडली आहे, ह्याविषयी त्यातील लोकत जगूती उत्पन्न झाली होती. आपल्या समाजातील अनेक दुष्ट चाली, अन्यायमूलक रीतिरिवाज ह्यानी आपल्या समाजाचे निती नुसगान होत आहे, हे दिवू लागले होते. पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर काकत्याच्या महर्षि देवेंद्रनाथाच्या तत्त्वोपनी समेचे समासद होत. (मुंबईच्या) परमहंस मंडळीत त्याचे त्यावेळी ब्राह्मसमाजसंबंधी समापण झाले असावे. दोयरी काकत्याप्रमाणे चळवळ सुरू न करता अर प्रमाणावर येथेच चळवळ सुरू करण्याचा निश्चय होऊन इ. स. १८४० च्या मुमारास परमहंस मंडळीची स्थापना झाली.” (डा. गो वैद्यवृत्त प्राथना समाजाचा इतिहास पान ८ ते ९) इतर नद्वाराप्रमाणे अर्थात ही मंडळी गुप्तच राहिली. निचे काय कीस येणे गुप्तच चालले. ह्या मंडळीचे मुख्य संस्थापक दादोजि पाहुरग ह्यानी “परमहंसि ब्राह्मधर्म” हा पहिला मुधारका ग्रंथ ह्या मंडळीचा धर्मग्रंथ रचला. पण तो गुप्तच ठेविला इ. स. १८६० साली ही परमहंस मंडळी बंद पडून पुढे १८६७ साली मुंबईचा प्रार्थनासमाज ह्या रूपाने ती पुन्हा अवतरली पुढचे मुधारणेचे कार्य उघड चाललेले प्रसिद्ध आहे. ह्या सामाजिक कार्याचा पाया धर्ममुधारणेचा होता. तो न पत्त्यामुळे लोकहितवादी देशमुख आणि राजारामदासी भागवत, कृष्णदास्त्री चिपळूणकर वगैरे तत्कालीन मुशिष्ठित पादरपेक्षाचे पुढारी मंडळीनी धर्माचा व श्रद्धेचा भाग वगळून शुद्ध सामाजिक चालीरीती मुधारण्याची वाङ्मयीन चळवळ चालविली. हे सर्व शाब्दिक सत्र खुशालचेंडू नागरिकाकरिताच चाललेले न रापून महात्मा ज्योतिरा पुळे ह्या माळी गृहस्थाने बहुजनसमाजाच्या जागृती

साठी प्राकृत मापेत आणि व्यावहारिक पद्धतीने स्वतंत्र प्रयत्न चालविले. जेवढी त्यानेही इ. स. १८७३ साली आपल्या कार्याला धार्मिक स्वरूप देऊन सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. इतक्या अवधीत पुण्यासारख्या शिक्षणाच्या केंद्रस्थानी इंग्रजी दुस्यम व उच्च शिक्षणाच्या संस्थांचा व लोकजागृतीसाठी वर्तमानपत्राचा उठाव झाला. आगरकर, टिळक, आपटे, नामजोशी प्रभृति स्फूर्तिमान पादरपेशाचा पुढाकार या कार्याला लाभला.

येणेप्रमाणे सतत ४० वर्षे एकाच दिनेने चळवळ झाल्यावर तिच्या उलट प्रतिक्रियेची वेळ येऊन ठेपली; जीर्णमत्ताची घटना होणे कमप्राप्तच झाले. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर हे ह्या विरोधी घटनेचे वाङ्मयीन अध्वर्यू झाले. नवमत्ताचा एक मोठा प्रनिभावान मोहरा टिळक हा जीर्ण पश्चात फिनूर होऊन त्या सर्वच घटनेचा विष्णुशास्त्र्याच्या मागे आपण आचार्य झाला. पुढील चालीस वर्षांत ह्या जीर्णोद्धारक पक्षाचे कार्य अशाच पद्धतीने वाढतच आहे.

ह्या दोन नितांत विरोधी पक्षांचा जो मी उल्लेख केला आहे तो ते दोघे किंवा त्यातून एक तरी समाजशास्त्राच्या अभ्ययनाचे किंवा प्रतिप्रेचे कार्य करीत आहे अशा समजुतीने नव्हे. ह्या पक्षांकराचे हेतू आणि कार्य त्या अभ्ययनाचे निपत्य होऊ शकतील. पण आपेक्षा प्रत्यक्ष अभ्ययनाशी ह्या दोन्ही पक्षांचा संबंध नाही व तो कोणतीही अभ्याय तसा बळेच आणू पाहील तर तो स्वतःच अभ्यासक्षेत्रातून भ्रष्ट झाला असेच समजावे. ह्या दोन्ही पक्षांतील काही वीराना भावी इतिहासात बसविलेले व्यग्रपूजेचे स्थान मिळेल. पण त्यांना केवळ ह्या जंगमहादुरीमुळे, समाजशास्त्राच्या अध्यापकांमध्ये जागा मिळेल अशी ज्या कोणाला अशाच आशा वाटत असेल तर त्यांना ह्या नूतन दृष्टीची निरपेक्षताच फळती नाही असे म्हणावे लागेल. पार तर ह्या रणमप्रामाची शस्त्रान्त्रे शोधून गोळा करण्यासाठी दोन्हीपक्षांचे जोडे आणि मुसही या नवीन शास्त्राचा आश्रय अलीकडे करू लागले आहेत व पुढे करतील; पण ते त्या शास्त्राचे केवळ बरेवाईट योजकच म्हणजे फायदा घेणारे होत; अभ्यापक किंवा आचार्य मुळीच नव्हत! असे काही घाटशी योजक विरोधः जीर्णोद्धार पक्षाची प्रसिद्ध किंवा प्रच्छन्न बनू उचलून इतिहाससंशोधनाचे निर्विकार आणि तटस्थ मुद्रांत मुद्रागिन्या करू लागले आहेत. अशा शिलेदारात मरहूम संशोधक रावसाहेबांनी बरेच काम आणि वीर्णां संपादन केली आहे. प्रस्तुत काळी

या सामाजिक वाङ्मयीन युद्धाला राज्याय स्वरूप येऊ लागल्यामुळे तर ह्या शिलेदारी सांप्रदायाला उक्त येऊ लागला आहे. ह्या धाड्याचा फळ म्हणून एक अगदी ताजे उदाहरण ध्यावयाचे झाल्यास गेल्या जुलै महिन्यात प्रसिद्ध झालेल्या श्री. गो. म. जोशीकृत 'हिंदुसमाजरचनाशास्त्र' हा सांप्रदायिक ग्रंथ होय. ह्या शिलेदाराने प्रत्यक्ष समाजशास्त्राच्या अगणात शिरून लूट मारामारी चालविली आहे. ती पाहून आद्यप्रवर्तक चिपळूणकर आणि मध्यमेरू राजवाडे ह्यांनाही आश्चर्याचा धक्का पडला असता ! हा राजकारणाचा महिमा आणि समाजशास्त्राची विद्वत्ता !

महात्मा गांधींनी गेल्या वर्षी अस्पृश्यतानिवारणाची विशेषतः मंदिरप्रवेशाची वावळ उठविली. तीन हिंदू मंदिरे जणू जमीनदोल होतील अशी दृष्टात घेऊन सनातन्याची एक अपूर्व प्रतिक्रिया मुरू झाली. तिचे 'हिंदुसमाजरचनाशास्त्र' हे एक प्रत्यक्ष फळ आहे. ह्या दृष्ट्यात मुघारफ पडाला उभे राहावयाला सुईच्या अमापबंदीही जागा ठेवलेली नाही. मलविवाह, विधवाविवाह, प्रीतिविवाह, स्त्रीशिक्षण, अस्पृश्यतानिवारण वगैरे मोर्चावर तर कठोर मारा चालविला आहे. इतकेच नव्हे तर मुळ्या सोडण्याच्या चालीला कायद्याचा प्रतिबंध असणे, मित्रहाना हिंदुसमाजाने परदेशांत वस्ती करणे, अगर स्वदेशातील सतानवृद्धीवर आळा घालणे, हेही सुद्धे केवळ अशास्त्रीय आणि घातुक ठरविले आहेत. पार तर काय धर्मियकुलवतस श्रीशिवाजी महाराजांचे आणि पश्चे भूषणाच्याही नि पात झाला, पण इतर भगची व भोसल्याची घराणी अद्यापि सुखात नादत आहेत, असे सांगत क्षात्रवृत्ती अशी विपारी आणि आत्मघातकी आहे हे श्रियुक्त जोशी ह्यांनी निर्विवाद सिद्ध केले आहे. "राज्याति नरक" हा शाप हिंदुसमाजरचनाशास्त्राचा दुसऱ्या बाजूलाच नव्हे तर पहिल्या शिवाजी त्याही कायमचा बाधलाच म्हणावयाचा (पान १६१). "कोणी नितीही हाकाटी केली तरी ब्राह्मण शेकडोवाराने पाहिले तर उत्तर यगापक्षा नास्त लायक प्रजा उत्पन्न करितो, ह्यात काही शका नाही" असे श्री. जोशी यांनी विनचूक विधान करून पुढे डॉन इग, गॉल्डन, हट्लॉक एलिस, वगैरे पाश्चात्य विद्वानांचे उतारे देऊन स्पष्ट सिद्ध केले आहे की, "ब्राह्मणांनी प्रथमतः घराण्याची निवड चांगली करून घेतली, पुढे ते बंध विभक्त करून घेतले, मुप्रजाजननशास्त्राचे दृष्टीने उत्तम परंतु अर्थशास्त्राचे दृष्टीने हीन असे धंदे

याना लागून दिले, सधनाशाची आणि वारणे जी द्रव्य आणि सत्ता ह्या दोन्हीची जळ त्यांना लागू दिली नाही म्हणूनच हे बस निदान ४००० वर्षे तरी पिढ्यान्पिढ्या सूर्यीच्या घनमोडीत ठिकाव घेऊन राहिले आहेत नाही तर ते न्हाच नाहीसे होऊन गेले असते ” (पान २४०-४६)

समाजशास्त्राची दिल्ली दूरच राहिली

मराठी सामाजिक वाङ्मयामध्ये बराल रणसग्रामाने अगदी वाजवीपेक्षा जास्त जागा अर्जविली आहे, हे दाखविण्यासाठीच नवळ मी ह्या पञ्चमक वादाचा उल्लेख केला आहे. ह्या अत्यन्तही स्थानावर स्मृत कोणत्या तरी एका पद्याला माळून समाजशास्त्राची माळ त्याच्या गळ्यात घालण्याचा अधिकार मला नाही, हे मी जाणून आहे मी तर बर साहित्याप्रमाणे ह्या दोन्ही पञ्चमधून एखाद्या समाजशास्त्राची दिल्ली नसून पार दूर आहे असेच म्हणत असतो परंतु अगदी अडीचवे गेल्या दोन चार वर्षात ह्या विषयावर अगदी तत्त्व आणि अभ्यास वाढवत थोडे थोडे निमाणे हाऊ लागले आहे, हे एक सुविन्ह आहे नागपूर येथील नवभारत ग्रंथालय तल्यासारखे निरक्षर, सुमर्यात, लहान लहान ग्रंथ अधिकाधिक प्रमाणावर प्रसिद्ध होतिले, तरच बरीच वाङ्मयप्रामाण्य उगवेली धूळ बरीच खाली बसेल प्रस्तुत समलनाचे मुख्य नप्यध श्री ना गो चापकर ह्यानी गेल्याच बरी वदलापूर (नामचा गाव) हे पुस्तक प्रसिद्ध करून एक नवीनच उपक्रम मराठीत सुरू चला हे वेबळ अभिनंदनीय आहे ह्यात प्रत्यक्ष समाजशास्त्र नाही तरी त्याची विश्वसनीय सामग्री अत्यंत श्रमाने आणि नि पद्धताताने गाळा उरली आहे इ स १९३० साली त्यानी आपला ‘समाजनिपुण’ हा निबंध प्रसिद्ध चला पण त्यातही पञ्चमक वादापासून आपल्याला किती सुरात ठेवणे आहे हे ध्यानात घेण्यासारखे आहे अशीच तत्त्व आणि अभ्यास वृत्ती इतरानी राखिली तर मराठी वाङ्मयभूमीत ज्या समाजशास्त्राला अद्याप मूळ धरिता येऊना त्याच्या अभ्ययनाला पुढे चाल मिळेल, परवी नाही

परंतु मराठी लेखक बात बरीच तत्त्ववृत्ती उदय पावने न पावत तांच मला एक धोक्याची सूचना ह्याच टप्प्यावर देण अवश्य शाल आहे स्थावर

सनातनी याच्या फटकटीने आमचे धन रिटले आहेत. त्याच्या युद्धास अद्यापि उतार लागला नाही तोच, तेच युद्ध आता आपले (Theatre of war) बदलत असल्याची चिन्हे स्पष्ट दिसू लागली आहेत. इ. स. १८६० पासून ९० वर्षे महाराष्ट्रात जे सामाजिक वाद चालले होते तो मुळाव्या धर्मशास्त्राच्या भावनामय अगणात चालले होते. इ. स. १९३० पासून हा वाद अर्थशास्त्राच्या वेदनामय अगणात सुरू झाला आहे, तो ह्यापुढे किती वर्षे चालेल आणि कोणत्या थरात जाईल, हे तूर्त वादींच सांगता नाही. एका द्वाकूल नूतन समाजवाद (Socialism), व्यक्ति-स्वातंत्र्य (Individualism), समतावाद, बहुहितवाद (Utilitarianism) यांकरे तत्वाच्या आराख्या ऐकू येतात; तर उलट दिशेने सामाजिक मक्तेगिरी (Privileges), साम्राज्यवाद, राष्ट्रीयता (Nationalism), जातिनिष्ठ (Communalism), वंशगुदी (Pedigree) इत्यादि रूढ भावनावर प्रयत्नाचा, उपदेशाचा आणि धमक्याचा अग्रहास चालू आहे. मागील युद्धाने मुक्ते अंगणच बदलले नवून त्याचा बोर आणि चेंबोही फारच तीव्र होत आहे. धार्मिक सुधारकांना व त्यांना विरोध करणाऱ्यांना जी घटनासिद्धी करावयाला बघळ बघळ गेली १०० वर्षे लागली ती घटना ह्या आर्थिक सुधारकांनी गेल्या चारपाच वर्षांत पुरी केली आहे. हिंदुस्थानातील मोठ्यातली मोठी राष्ट्रीय विरोधी घटना म्हणजे काँग्रेस, तिला काबीज करायला जुन्या सुधारकांना कमीत कमी गेली २० वर्षे लागली. पण पुढील ५ वर्षे तरी ह्या नव्या आर्थिक सुधारकामुळे किंवा त्यांचे विरोधी जातिनिष्ठ उद्धारकापुढे काँग्रेसला टिकव घेता येईल की नाही, हे कोण सांगू शकेल ! लखनौ-पॅकनतर लोकमान्य तीरोभूत झाले, आणि पुणे-पॅकनतर महात्म्याला सन्यास घ्यावा लागत आहे. मला सांगावयाचा मुद्दा हा की, ह्या नव्या दगडीमुळे समाजशास्त्राची दिल्ली आणली शहर योजने दूरच राहिली; माझे असे म्हणणे नाही की, ही व अशीच सामाजिक युद्धे आणि वाद ह्या समाजशास्त्राला वाचक आहेत. मुळीच नाही. उलट आम्ही घर म्हातलेच आहे की हा विरोध समाजशास्त्राच्या निराखणाचा मोठा विषय आहे. ही युद्धे आणि वाद ह्या शास्त्राच्या निरीक्षणमदिरातील उमटणारे देखावे (Phenomena) आणि प्रयोग आहेत. प्रत्यक्ष अध्ययनाला ह्यामुळे किंचित् विलंब लागला तरी अप्रत्यक्ष अध्ययनाला अशा घडामोडीमुळे मोठी स्फूर्ति येते. समाजशास्त्राच्या

अम्यासातले हे तर अलभ्य वस्तुपाठच होत. प्रसिद्ध जर्मन तत्त्ववेत्ता हेगल म्हणतो की, "समाजाच्या उन्नतीची बीजे विरोधविकासात आहेत." कार्ल मार्क्स त्याचा शिष्य, त्याने ह्या विरोधविकासावर आपली शिक्षण सर्व रचिली. महात्मा गांधी सांगतात की, "आपली पद्धती झडावाळाची आहे." शाहीचा प्रत्यक्ष पुतळा श्रीखिस्त म्हणतो, "मी विरोधाची भूते उठवायला आले आहे. शाहीची थडगी बाधावयाला नव्हे." तर भग वर जी मी धोक्याची सूचना म्हटली ते वाक्य दुकस्त करून त्याऐवजी आता मंगलचरण असे म्हणतो. हे मंगलचरण, श्री. पा. वा. गाडगीळ ह्यांनी 'सोशॅलिझम' अथवा 'समाज-चादाचा ओनामा' हे आपले पुस्तक गेल्या ऑक्टोबरमध्ये प्रसिद्ध केले आहे. जे कार्य आगरकरांनी घर्मदाख्खात आरमले आहे. त्यांना सनातनी पंथ कसे ताड देईल, ते पाहावे.

पुढील अध्ययनाची दिशा

वैधर्म्यत मराठी वाङ्मयाचा जुन्या नव्या पाळातील बराल दोन महत्त्वाच्या विषयांमधील प्रथांचा आणि घडामोडींचा विचार झाला. आता पुढे काय करावयाला पाहिजे, ह्याविषयी उप सहायदागल एक दोन मुद्द्यांमधील विचार करून हे भाषण पुरे करितो. तत्त्व ज्ञानाचा जो माझ्याकरी लाग आहे त्यामधील कोणता कोणता सांगून शिकवून तो होण्यासारखा नाही. जो दुसरा तार्किक भाग आहे त्यात एरी मरीव ग्रंथ निर्मिती व्हावयाची तर तिच्या पूर्वी निरनिराळ्या विषयावर प्रायोगिक व वैज्ञानिक अध्ययन पुरेसे झाले पाहिजे. पण ह्या चर्यातीत आमची विद्वान मंडळी आणखी किती काळ पाश्चात्यांच्या श्रमावर हात टेकून राहणार हे कळत नाही. मगात्यातील सर जगदीशचंद्र बोस, डॉ. पी. सी. रॉय, मद्रासकडील डॉ. रामन् ह्यांची उदाहरणे महाराष्ट्रापुढे आहेतच. प्रथम तत्त्वज्ञानातच प्रो. राधाकृष्णन् यांनी स्वदेशी व परदेशी बरीच कीर्ती मिळविली आहे. पण तीमुद्रा पौरस्य तत्त्वज्ञानाचे नुसते सम्यन (Apologia) म्हणूनच मिळविली आहे. अलीनडे मराठीतून त्यांच्या ग्रंथांचा अनुवाद होत आहे. 'Hindu View of Life' ह्या त्यांच्या चार मुद्दर 'हिर्यं लेकचचा' मराठीत अनुवाद श्रीयुत बापूभाई नेहता ह्या गुजराथी गृहस्थाने नुक्ताच प्रसिद्ध केला आहे. श्री. नरसिंह

चिंतामण वेळकर ह्यांनी आपल्या 'भारतीय तत्त्वज्ञान' हा ग्रंथ ह्याच वर्षी प्रसिद्ध केला आहे. पण तो वेळळ "सकलनात्मक आणि सश्रित्तच झाला आहे". प्रसिद्ध पंडुदशनाशिवाय आणखी सहास्रतच दर्शनाचे दिग्दर्शन वेळकरांनी केले आहे, पण पाली ब्रह्मनाल सूत्रात श्रीगांतमनुद्रांनी आपले दर्शन सांगण्यापूर्वी" त्या वेळी भारतात निदान ६४ तरी भिन्न भिन्न दर्शने होती असे स्पष्ट म्हणले आहे. तात्यासाहेबांनी ह्या प्रदेशावर काही प्रकाश पाडला असता तर त्याच्या पुनर्कृत काही नाराय्य आले असते. मराठीत स्वतः दर्शनाचा योग वेढा येईल तव्हा येवो, तोपर्यंत विश्वविद्यालयातील विद्वानांनी भारतीय तत्त्वज्ञानाचे शास्त्रीय शोधन करून कालानुक्रम आणि विषयानुक्रम निर्विकारपणाने जुळवून तत्त्वज्ञानाचा एक नवीन इतिहास तरी लिहिणे पार अगत्याचे आहे. नवी दृष्टी नसली तरी पुढील अभ्यासाचा एक नवीन दिशा दाखविण्याचे श्रेय ह्या ग्रंथाला मिळेल.

फजचाच्या बाहेर यावे

समाजशास्त्राच्या बाबतीत मुंबई विद्यापीठाने बरीच बंध एक संस्था रक्तकद्रत चालविली आहे. पण तिचे दृश्य फळ काहीच दिसत नाही निश्चय मराठी बाबकाना तरा काही लाभ झालेला दिसत नाही. स्वतःपणाने काम करणाऱ्यांपैकी रा. सा. ना. गो. चापकरांच्या 'बदलापूर' ग्रंथाचा उल्लेख वर झालाच आहे. ते म्हणतात त्याग्रमाणे हे बदलापूर गॅलेरिच तयार झाले आहे. त्याचे भन पर्येक अभिनदन करून मला आमच्याताल तरुण विद्वानांना एक नम्र सूचना करावयाची आहे की, अग्रा प्रकारची अखिल भारतातून विषयवार आणि आकडेवार बंधोशीची माहिती ब्रिटिश सरकार आणि संस्थाने ह्यांनी आज ५-६ दशवापिक खानेमुमारातून अगदी पुरून उरण्यासारखी मिळवून ठेविली आहे. Ethnography Survey, Philological Survey बंगरचे द्वारे आज ५०-६० बंधे अग्रे खर्च आणि श्रम करून सामग्री मिळविण्याचे काम चालले असून, त्याच साधने पावसिदीचे कामाला मान अद्याप कोणाच पुढे येत नाही हे कसे ? भरतखल म्हणजे एक अपरूप मानवी म्युझियम आहे. मराठ्यांना महाराष्ट्रात ही विपुल सामग्री हाताशी तयार आहे. ह्या बाबतीत

माझे मित्र श्री. दिवेकरशास्त्री आणि श्री. श्री. म. माटे ह्यांनी जे श्रम केले आहेत त्याचा उल्लेख करणे जरूर आहे. विशेषतः श्री. माटे यांचा 'असृष्टांचा प्रश्न' हा ग्रंथ सुंदर असून समतोल आहे ह्याबद्दल मी त्यांचे अभिनंदन करितो. महाराष्ट्रातील ग्रामसंस्था, महाराष्ट्राची वसाहत, जमीनधारापद्धती असा एक एक मुद्दामुठीत विषय घेऊन त्यातच आयुष्य वेचणारा त्या पुरेशी सामग्री वाट पाहत आहे.

महाराष्ट्रातील समासूचनेवर लिहिणाऱ्यांनी ह्यातील ग्रामसंस्थेपेक्षा जाति-संस्थेकडेच अधिक नजर पुरविली आहे; आणि तीही माझी जात थोर, गुड्डी जात नीच या अशास्त्रीय भावनेने. यातील कित्येक जाती अथवा जमाती आप-आपल्या अंतर्गोष्ठ आचारात किती स्वयंनिर्भर होत्या हे कुणाच्या लक्षात यावे तितके येत नाही. वैयक्तिक किंवा सामाजिक गुन्हे अथवा दोष घडल्यास त्यांच्या निष्काळ्यासाठी किंवा संशोधकांसाठी ह्या जाती सरकारी न्यायखात्याकडे जात नसत. अशी पंचाईत जातगंगा करी किंवा क्षेत्राच्या ठिकाणी ग्रामाधिकारी जोडी असत त्यांच्याकडूनही हा मनमुठा होत असे. त्या जोड्याची निवड गावच्या गोताकडून होत असे. ते गोत म्हणजे गावच्या सर्व जातींच्या प्रमुखांचे पार्लमेण्ट असे. असे कांजे अलीकडे शंकराचार्यांच्याकडे जातात. पण शंकराचार्यांचे ग्रामाधिकार्यांच्या अधिनगरावर अतिनयम आहे आणि तो ग्रामाधिकारी दोनशे वर्षांपूर्वी चालू देत नसत, हे धुड्याचे वकील मास्कर घामन मट ह्यांनी मा. इ. स. मंडळाचे त्रैमासिक वर्ष १३ अंक ३ यात सप्रमाण दाखविले आहे. मंडळाचे संशोधक श्री. शंकरराव जोशी यांच्याकडे अशा काळाची दोपट्टे आणि शुद्धि-पत्रे घरीच पाहावयास मिळतील. तसेच गावसाठी आणि जातपाटील यांचे अधिकार आणि कार्यक्षेत्रे कशी मिळ होती हेही श्री. शंकरराव जोशी ह्यांनी स्पष्ट दाखविलेले आहे. त्रैमासिक वर्ष २ पृष्ठ १३४-३५ ह्यात म्हटले आहे की, "न्यायमनगुडी सरकारात न्यायवाचे प्रयोजन नाही. सर पाटील याही करावा. चडअंमल कोन्ही लोकांमधे जाला तरी त्याचा न्याये दिवाणात न आणावा. अन्विकडे दिवाणान नेतान ते न न्यावे." हे पण समस्त अष्टांग शास्त्रांतील कोळी गतीवरूनच आहे. मी बऱ्याच विद्वान दिंडा असताना तेथील घनगर शास्त्रांमधे अशाच हाच प्रस्न पाहिला.

महाराष्ट्रातील शनिमुल्य आणि मानमग्न्य ह्याचा परस्पर मध्ययुगात

देखील लोकसत्तामक होता

राज्यनाति झाली तरी या लोकसभेवर परिणाम होत नसे हल्लीच्या इंग्रज शाहीने मात्र ही सत्ता नामरोप करून टाकली आहे

विद्याखाते, कायदे करणारे विधिमंडळ, निवाण करणारे न्यायखात आणि अमलपत्रावणी करणारे प्रधान मंडळ, ही वस्तुतः परस्पराहून भिन्न व स्वतंत्र असण्यास पाहिजेत. पोलीसचात एवढेच काय ते सरकारकडे असावे, अस प्रसिद्ध समाजशास्त्री हर्न स्पेन्सर ह्यांनी आपल्या 'Proper Functions of the State' या निघात कन्वने सांगितलेले आहे. तरा पाश्चात्य राज्यसंस्थेन लोकांचे सर्वच हक्क आपल्या मुठीत घळले आहेत आणि हेच अतिक्रमण सध्या चालू आहे. नवभारत ग्रंथमालेतील 'महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक इतिहास' चे लेखक प्रो. पेंडसे ह्यांनी ह्या विषयाचे विवचन केले असते तर चरे ह्याचे असते. मराठ्यांचे आणि पेशव्यांचे दफ्तर आणि ठिकठिकाणी अद्याप सापडणारे कागदपत्र ह्यांचा उपयोग करून न घेता श्रुतिसृति आणि चारफऱ्याने मारुड ह्यातच हे प्रोफसर गुरफलेले आहेत. कोळी जसा आपल्या जाळ्यातच गुनून मेलेला आढळतो, तशी महाराष्ट्राच्या इतिहासाची गत या ग्रंथाप्रय लोकांनी केलेली दिसत. समाजशास्त्राच्या मावी अभ्यासूनी ह्या शब्दाच्या नादरे यावे, ते हाच सरा इतिहास कळेल आणि नवीन समाजशास्त्र बनल.

माझी तरुणाना हात बाडून चिन्तनी आहे की, घाबाना, तुम्ही आपले सव पूर्वग्रह पुन सोडून या आणि तुमच्या स्वतःच्यासाठी आधीच मिळवून ठेविलेल्या माहितीला तुमच्या स्थानिक निर्विकार अनुभवाची जाड देऊन, अशी पाटी नवी दिशा दाखवत की जणेकरून आपले पूर्वग्रह नाहीसे हार्नाल आणि नवीन आशा उत्पन्न होईल. परमेश्वर करो आणि हे मराठी वाङ्मयाच याग पिते !

३. आपले सामर्थ्य आपणच वाढवावे

इ. स. १९२८ च्या ऑगस्टमध्ये पुण्यास, मुंबई इलाख्याच्या शेतकऱ्यांची जमिनीच्या तुकडे त्रिलाल कसन विरोध करण्या करिता तानडाने एक मोठी परिषद भरविण्यात आली. त्या वेळी मीच अध्यक्ष होतो. त्यानंतर मी तानडतोड पश्चिम आणि पूर्व तानदेग, नाशिक, उमरावती, नागपूर येथे शेतकऱ्यांच्या सभा भरवून शेतकऱ्यांच्या प्रभासदारी वाढती करण्याचा प्रयत्न केला. १९३० सालची हकीकत आपल्यास रिदितच आहे. जुन्नर, खेड, हवेली, सासवड वगैरे तालुक्यातून जवळ जवळ प्रत्येक खेड्यातून आम्ही हिंडलो. त्यानंतर अहमदनगर व सातारा जिल्ह्यात हिंडलो. विरोध सातारा जिल्ह्यातील वाळवे तालुक्याची परिषद मध्यनेच्या कायासाठी वोरगावास भरविली. एकदरीत महाराष्ट्रातील ह्या सहा जिल्ह्यातील परिस्थिती मला आता प्रत्यक्ष अदगत आहे. शेतकऱ्यात गेल्या दोन वर्षांत जरी अभूतपूर्व वाढती घडली आहे, तरी त्यांच्या सधनेच्या कार्यांग अद्यापि द्वावी तरी नुसती सुखातही झाली नाही, असे मला स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर अगदी कानने म्हणावे लागत आहे आणि ह्यापुढे तर दिवसे दिवस हे कार्य अधिक कठीण, स्वार्थत्यागाचे व धाड्याचे होणार, ह्यात मला तर निःसंशय शक्य नाही.

सरकारी मदतीचा अपेक्षाच नको

ह्या कामी तुम्ही आता सरकारच्या मदतीची मुळीच अपेक्षा करू नका, शेतकऱ्यांचे नव्हे तर तुमच्या मध्यनेला सरकार आणि नाकरशाही सध्या मिळेल तेथे कसन विरोधच करीत राहिल हे तुम्ही गृहीत धरून चालाल तरच जरे. परवा दिल्लीच्या मध्यवर्ती कायदेमंडळात काय घडत आहे ! तुमच्या हलाखीची नुसती चौकशी करण्याचा ठरावही नोकरशाहीन पालया घातला ! हाडं आर्यवर्जिनसारखा सज्जन व्हाइसरॉय पुनः मिळणं दुरापास्त आहे ! येताना त्याने तुमच्या कल्याणाचा काय कायला

अमल्यानहल बहाणा कला स्वतः त्याचीच आता नामुर्ती चालली आहे. नहाण्याची काय कथा ? हे अनेक होणार. परकीय सरकारन तुम्हाला काय म्हणून भ्यावे ! आणि भ्याल्याशिवाय काणाव्याही सरकारन काहीच दिशे नाही व देणार नाही परकीय सरकारापठ्ठा आमच्या सस्थानातील नदरीय सरकाराची तर अधिकच ताळ साळ्या आहे. हे सस्थानिक पुन आरणीच तुम्हाला भरप्यासाठी ह्या परकीय सरकारास गुरण दान आहेत ! तुम्हालासाठी नाणावण्टे म्हैसूर सस्थान, तथील राजा अगदी सच्छील ! महाराज कलास पवताची यांना फक्त परत येतात न येतात तोच, त्याची राजधानी व गदर शहर त्या सस्थानाचे खेड्यात काय प्रकर घडला ? उपासमारीच्या वजना सहन न होऊन एका शेतकऱ्यान आपल्या तयारीचा व दान मगच चीन घेऊन स्वतः पण आमहत्या फली व चापहा रज्या कैलासाला गेल ! पण तय तरी काय त्या लागल काय ? अशी हलाखी किंग्दुना त्याहीपण कालच हिंदुस्थानात सनन आहे.

स्वकीय शत्रूपासून सावध राहणे अशक्य

पण गदरे पाहता परकायाना शतकऱ्यांनी आपण नितशः काय म्हणून म्हणावे ? शतकऱ्यांचा हितशत्रू त्यांच्या शत्रूरी त्यांच्या दाराशीच उभा आहे. तो पड्यातल्या जमीनदार असा किंवा शहरातला गिरणावाला असो, सावकाराच्या रूपाने शतकऱ्याशी जगून आहे ! आणि उल्टे त्यालाच सरकार आणि सस्थानिकाचे रूपक व पोलीस मिळे घाले आहेत ! शतकऱ्यांनी या सधना करावी अशी मी ओरड करत आहे ती सरकारविरुद्ध नहे, तर ह्या दाराशी मिडलेल्या हितशत्रूविरुद्ध हाय. या क्रमगारानी ची जगभर स्वसंजणासाठी सधना चालवली आहे ती सरकारविरुद्ध नहे शेतकऱ्या झाला तर तो श्रमनीवा कामगारच ना ? त्याच्या ताऱ्यातील घास जर कोणा अगोवर ओढून घेत असल तर तो माडवल्या सरकार ह्या माडवल्याच्याह ताऱ्यातून घास काढून घेत असल तर तो त्या माडवल्याचा पाहण आहे. तुम्ही तुमच्यापुरते पाहो मी दारागावास वाळून तालक्याच्या शेतकऱ्यास ते धडावे तब तुम्हालाह पुन वजारीत आहे ते हे की तुम्ही आपली स्वतःची सधना करा इत्यर्थच नहे,

तर शहरातील कामगारांच्या सघटनेशी सादला खादा लावून मिळून सघटना करा. शहरातल्या व खेड्यातल्या श्रमजीवी लोकांमध्ये पुढे कदाचित परस्पर कलामती लावून देण्याचा प्रयत्न तुम्हा दोघांचे समानांनू कशावरून करणार नाहीत ? म्हणून अगोदरच सावध राहून ही जोडपटना साधणे अत्यावश्यक नाही काय ?

काँग्रेसवर मदत देवणे दूधखुळेपणाचे

काँग्रेस जोपयत महात्मा गांधी व पंडित जवाहरलाल नेहरू-सारख्यांच्या मुठीत आहे तोपयत तरी तुमच्या बाजूस राहील असा मला भ्रमसा आहे. म्हणून तुम्हीही तिला आपला पाठिना सरळ मनाने व सरळ हाताने द्याच. पण तुमच्याने काँग्रेसला काय मदत होणार ? काँग्रेस तर सुरक्षिताची आणि तुम्ही अस्तरशून्य. काँग्रेस स्वतः श्रीमतांच्या हाती गेली आहे; आणि जाणे साहजिकच आहे. तुम्ही, तर दरिद्री, मला एकदा यादत होते की, ही सारी काँग्रेसची चळवळ नेतकन्यानीच कारीज करावी. पण हल्लीच्या स्थितीतील हिंदी नेतकन्यानी काँग्रेस कारीज करणे ज्वळ ज्वळ ब्रिटिश राज्य कारीज करण्याइतकेच अशक्य नाही काय ? काँग्रेस जोपयत तुम्हाला अनुग्रहच आहे तोपयत तुम्हीही तिच्या उलट कार्याचे कारण काय ? आज काँग्रेसनेही तुमच्या सघटनेचे प्रत्यक्ष कार्य आपल्या शिरावर घेतले नाही. याचे कारण काँग्रेसची तशी इच्छा नाही असे मुर्तीच नसून प्रस्तुतच्या हातागईच्या स्टार्टत तिला तशी वेळ व सवडच नाही. म्हणून तुमच्या आशीर्वादावरच तुमची ती प्रामाणिकपणे समजूत करीत आहे. तुम्हीही प्रामाणिकपणे तिचे हित चिन्ता, - तिच्याशी प्रतारणा करण्यात तुमचे तिळमात्र हित नाही. पण मला यागावयाची मुदयाची गोष्ट ती हीच की तुम्ही ह्यापुढे कांणावरही - प्रत्यक्ष काँग्रेसवरही अवलंबून राहू नका. हे सगळ्यात मी काँग्रेसचा अपमान करत नसून, केवळ तुम्हाला सावध करित आहे. काँग्रेसचे कार्य खुताशी आणि आता तर सर्वाशी राज्यारणाचे आहे. मी तुम्हाला स्पष्ट बजावीत आहे की, तुमच्यापुढचे कार्य मुख्यत राज्यारणाचे नसून ते अर्थकारणाचे किंवा सामाजिक स्वरूपाचे आहे, हे मी स्वतः राज्यारणाला मिळून किंवा कोणाची भीड ठेवून सांगत आहे असा गैरसमज होऊ देऊ नका. उलट, मला असे

उघट दिसत आहे की, शेतकऱ्यांना तुमच्या आर्थिक स्वातंत्र्यातच परकीय सरफार करय किंवा स्वकीय सावकार करय, नोंकरशाही करय किंवा भावी सनदशीर स्वराज्य करय, कोणत्याही मानवी सत्तेच्या येसुन घालण्याचे सामर्थ्य आहे, हे खरे नव्हे काय ? आणि हे स्वातंत्र्य, शेतकरी बंधूनों, तुमच्या हाती आयतेच राज्याच्या पुढ्याप्रमाणे फोडून तरी आणून देण्याचे सामर्थ्य आजच्या कॉंग्रेसमध्येही नाही; इतरांना तर तशी इच्छाच नाही. मग आता तुम्ही तुमचा स्वार्थं मुधारणे आवश्यक नाही काय ?

कॉंग्रेसविषयी आणखी एक गोष्ट निर्मीडपणाने मला येयं सांगणे जरूर आहे. कॉंग्रेस म्हणजे सान्या देशाच्या म्हणजे स्वातंत्रील सर्व वर्गांच्या ज्ञाना-साठी विचार करणारी व त्या विचाराची अमल दमदमारी संस्था आहे. थोडक्यात सांगायचा तर ती आमची मावी पार्लमेंट आहे. पण अशी कॉंग्रेस पार्लमेंट आजपर्यंत जगाच्या इतिहासात झाली आहे की, जिने आपल्या कक्षेतल्या सर्वच वर्गांचे हित, सारख्या प्रमाणांत साधले आहे ? ही समज ही मनुष्यमात्राच्या व्यवहारास तरी बळकट बळकट असक्य आहे. सर्व पार्लमेंटमधली राणी जी हल्लीची ब्रिटिश पार्लमेंट तिलादेखील आजवर जे साधले नाही, ते आमच्या भावी पार्लमेंटला साधेल अशी भवात्तव आमस्तुति करणे हा माझा धर्म नाही. शेतकरी हा राज्याचा एक विशिष्ट अर्थात सर्वांचा पोषिदा म्हणून सर्वांत अत्यंत महत्त्वाचा व मज्येने मोठा वर्ग आहे हे खरे, तथापी इतर अल्पसंख्याक व परपुष्ट वर्गांइतके बजन शेतकऱ्याचे आजवर कोणत्याच पार्लमेंटवर पडले नाही. मग अनेकांच्या बजनाखाली सहज दडपून जाणाऱ्या आमच्या राष्ट्रीय समेकर, शेतकरी बंधूनों, तुमचे काय म्हणून बजन पडवे ? तरी कॉंग्रेसला तुमची कळकळ वाटते ही गोष्ट निःसंशय खरी आहे. पण ती कळकळ, पुढे ह्या देशात मित्र मित्र वर्गांत स्वर्धा किंवहुना वैर माजल्यावर टिकेल, किंवहुना टिकली तरी तुम्हांला खरे आर्थिक स्वातंत्र्य आणि स्वयंनिर्णय आयतेच आणून देण्याइतकी परिणामकारी ठरेल असे समजणे म्हणजे निव्वळ दुधबुळेपणाचे दिसते. तूर्त महात्मा गांधीसारख्या लोकोत्तर सत्पुरुषाच्या हाती कॉंग्रेसचे सर्वाधिकार आहेत. हल्लीच्या लष्करी आणि नावानीच्या अवस्थेत असे होणेच इष्ट व जरूर आहे. पण अशा सर्वाधिकारी चोर पुढ्याला झाले तरी सर्वच पुढारलेल्या व मागासलेल्या लहानयोर वर्गांचे हित हाकेसरशी साधणे

शक्य आहे काय ?

आर्थिक-सामाजिक घटना हाच उद्देश

वरील सर्व विचारसरणी आपल्यापुढे मांडण्यात माझा मुख्य मुद्दा हा आहे की, शेतकऱ्यांनो, तुम्ही राजकारण हा आपला दुय्यम उद्देश ठेवा आणि तुमची स्वतःची आर्थिक व सामाजिक ऊर्फ विधायक घटना करणे हाच मुख्य उद्देश ठेवा, व त्या कार्याला कोणाचीही धाट न पाहता आपल्याच पायावर उभे राहून ताबडतोब लागू. आपण कल्पना करू की देशात शराज्य झाले, जमिनींची तात्त्विक मालकी राखला मिळाली; आणि वाहतुकीसाठी जमीनधारणाचा हक्क श्रमजीवां कुणव्याकडे निर्विघ्नपणे आला, तरी दुसरी गोष्ट महत्त्वाची ही की, ह्या सर्व कुणव्यांनी आपसात आपली जूट व इतर जे श्रमजीवी खेड्यातूनच नव्हेत तर शहरातून राहत असतील त्यांच्याशी कायमचे सहकार्य केले पाहिजे व सहानुभूती राखली पाहिजे, शेतकरी श्रीमंत झाला की तोच जमीनदार बनतो, मग तो इतर गरीब शेतकऱ्यांशी पटकून वागतो आणि इतर श्रीमंत सत्ताधऱ्यांच्या ५वीस दसतो, म्हणून ही आपसातील जुटांची पारच बघरी आहे. अमेरिकेतील शेतकऱ्यांचे उदाहरण पुढे दिलेच आहे. ती धोक्याची इशारत आहे. इतकेच नव्हे तर सर्वात मुख्य गोष्ट मला आज सांगायची आहे, ती ही की, शेतकऱ्यांनो, तुम्ही नेहमी फानाकट्ट फरणारे नागरे म्हणूनच काळ न कटवा राह्याच्या अथसरणात, तुम्ही आपल्या एक हात अय्यंठत्यादनात गुंतून दुसरा हात त्या उत्पन्न केलेल्या अथाची पुढे विव्हेवारी कशी चालली हे पाहून, ह्या अथगाद्याच्या बैलाची शिंग दोरी खेचण्याकरिता नेहमी मोकळा ठेवणे जरूर आहे. हे जोपर्यंत होत नाही तोपर्यंत माग गेलेल्या अनंत काळाप्रमाणे, पुढे येणाऱ्या अनंतकाळाही तुम्ही भारवाही, वेवळ दोपूट व शिंग नखणारी जनावरे राहणार ह्यात काय संशय ! आणि ह्याचद्वल इतराना उगाच वाईट वाटून तरी काय उपयोग !

अमेरिकेचे उदाहरण कसे गिरवावे ?

अमेरिकेसारख्या देशातील शेतकऱ्यांनी केवळ जमिनीवरच नव्हे तर देशाच्या व्यापारावरही आपला ताबा राखला आहे. ते कच्चा माल नुसता तयार करून दुसऱ्याचीच, केवळ तुमच्या-प्रमाणे भर करीत नाहीत; तर तो कोठे कसा जातो हे पाहण्यासाठी उतार पेटेवरही आपला ताबा चालवितात. कच्च्या मालाची केव्हा किती किंमत असावी हे ठरविणे अमेरिकेन शेतकऱ्याने आपले हाती ठेविले आहे. परवा दोन कोटी डॉलरचा (२॥ रु. = १ डॉलर) कापूस अमेरिकेतील शेतकऱ्यांनी जाळून गाजरात त्याची किंमत राखली असे मी कोठेसे वाचल्याचे आठवते. त्यालाच म्हणावे शेतकरी ! इतर ते नुसते मारवाही !! पण अमेरिकेतील शेतकरी हा केवळ पुणनी नसून तो एक प्रकारचा जमीनदार व मादबळदार बनला आहे. तसे कष्ट तेथे तुमच्या आमच्यासारखे फाळे शिंदी छेफच करतात. म्हणून अमेरिकेचे उदाहरण तुम्ही जसेच्या तसेच गिरवावे असे माझे म्हणणे नाही. आमची परिपक्व ताटक्यापुरतीच आहे, म्हणून तुम्ही ताटक्याची तरी उतारपेठ आपल्या ताब्यात घेण्याच्या मार्गास लाग. खरे पाहिले तर अशी शेतकऱ्याची सघटना सर्व देशभर होणे जरूर आहे.

गावगाडा दुष्टस्त केला पाहिजे

हा व्यापारी पद्धत गाठणे ही काही नुसती गोलण्याची गोष्ट नव्हे. त्याला शिक्षण, स्वयं, सहकार्य आणि काळबधी किती तरी पाहिजे. अखिल बहुजनसमाज, निदान खेड्यातील सर्व गावगाडा तरी मुळासकट दुष्ट झाला पाहिजे. मी सांगतो ही गोष्ट हिंदुस्थानात निदान महाराष्ट्रात तरी नवी नाही. मी केवळ भविष्यपुराणही रचीत नाही. परकीय सत्तेच्या घाडी बारबार येऊन, शेवटी अशा सकटपरपरेवर आधुनिक यांत्रिक युगाच्या आपत्तीने कळस चढविल्यावर, आमच्यातला पूर्वीचा गावगाडा आता जमीनदोस्त झाला आहे. पण तो कधी नव्हताच अशा आपली गैरसमज होऊ देऊ नका. महाराष्ट्रात स्वराज्य बरचेवर उसळी मारून डोकें बर करते, ह्याचे कारण महाराष्ट्रातली रयतवारी जमीनधारणेची पद्धतच नव्हे तर महाराष्ट्रातील पूर्वीचा उदारपेठेवर ताबा ठेवणारा गावगाडा हाच होय.

महाराष्ट्राचा राज महाराष्ट्राचा कुणबीच हाता घाणा व ब्राह्मण हे त्याचे
 आश्रित होत महाराष्ट्रातील मराठ्यांनी ह्या बांध्याब्राह्मणाच्याच नहे, तर
 साळीकोष्टी वगैरे चतुर कारागिराच्याही बसावृत्ती आपल्या सायीप्रमाणे वेळोवेळी
 करविल्या आहेत ह्याचा इतिहास अद्यापि लिहावयाचा आहे ही गोष्ट कारढा
 व पोकळ जातीचा अभिमान वाळण्याच्याना मुळीच कळण्यासारखी नसून खऱ्या
 रात्रोदारावानी शोधून काढून अमलात आणावयाची आहे ! घर उल्लेख
 केलेला गावगाडा दुरुस्त करणे म्हणजेच शेतकऱ्याची सघटना करणे
 द्योय शिक्षण, व्यसनाची धंदी, वाहतुकाची साधन, सामाजिक सुधारणा, खऱ्या
 व मनीस धर्माचरणाची जबाबदारी, वगैरे पुष्कळ गोष्टांचा मी वेळोवेळी आबम
 गहो पाडीत आलो आहे ह्या सव तपशिलाच्या गोष्टी आता हाण्यावर टाकणे
 राहिलेला घातुक आहे व त्याचा विचार आजच्या सभेत झाला पाहिजे ह्या
 तपशिलाची अमलबजावणी करण्यासाठी तालुक्यातील मुनिसिपालिच्या, थोडे
 व इतर स्थानिक सस्था प्रत्यक्षपण, शेतकऱ्यानो, तुमच्या हाती आल्या पाहिजेत.
 चळवळी लोक अशा संस्थानून जागा पत्कावण्यापुरतेच तुम्हाला आपल्या नादी
 लावतात, व आश्चर्य हे की, तुमच्यातलेच पुढारी म्हणविणारे ह्या चळवळ्याच्या
 नादी लागून तुमचे नुकसान करतात ह्या गोष्टी आता घाळेतल्या विद्याच्यालाही
 कळू लागल्या आहेत

तुम्हांच तुमचे मित्र आहोत

मला शेवटी एवढेच मुचवावयाचे आहे की, आर्थिक स्वातंत्र्य
 व आर्थिक स्वयनिर्णय हे साधावयाचे असल्यात तुम्हाला
 राजकारण, सामाजिक सुधारणा धार्मिक स्वातंत्र्य ह्या सवच
 गोष्टीकडे लक्ष पुरविले पाहिजे पण त्याच्यासाठी तुम्ही चषक या निरनिराळ्या
 प्रकारच्या चळवळी चालविणारे ने कोणी बरेबाई पुढारी असतील त्यांच्यावरच
 विमबून राहू नका शेतकऱ्यानो, तुमचा काय वत आहे ! इंग्लंडात मजुराचे
 राज्य चाले, रशियात कुणब्याचे राज्य झाले वगैरे गोष्टी तुम्ही दुरून तरी
 एकल्या भसतीलच, पण तेथील मजूर आणि कुणबी तुम्हासारखे अगदी
 दुसऱ्यावर हात ठेवून बसणारे स्वामीन नाहीत, ह ध्यानात ठेवा आणि त्याना
 पुढे जाणारे महात्मे इकडील वगैरे पुढार्यांप्रमाणे शिज्या कडीलाच पुन

ऊत आणून आपले पोट भरण्यातच पटाईत नाहीत. म्हणूनच तिकडची मुधारणा इकडे होण्यास बेल लागत आहे. एरव्ही काय तुम्ही आम्ही माणसे नव्हत ? तुम्हांस काही करण्यास ह्याकळ पुढे येतील. तुम्ही मात्र त्याचे काही पारखून घ्या. पण भवित्तेर तुमचे मित्र अथवा वैरी तुम्ही स्वतःच हे गौतावचन खरे ठरणार ! माझे काही विचार तुम्हांला कोवनेलापेक्षाही कडू लागतील, अशी मला भीती वाटते ! पण त्यांचा परिणाम तरी गोड होवो.

* * *

विनायक दामोदर सारकर

१. राजकारण हे परमेश्वरी कर्तव्य !

शास्त्राचा प्रमेय ही कालदेशांनी मर्यादित नसतात. भूमितीचे सिद्धान्त हे ग्रीसमध्ये जितके सत्य आहेत तितकेच हिंदु-स्थानातही आहेत व ते युक्लिडच्या कळी जितके यथार्थ

होते तितकेच आजही आहेत. माननी जातीचे विस्तृत क्षेत्र व कालाची अनंतता ध्यानात घेऊन त्यांच्या अनुरोधाने दख्खिरेले जे सिद्धान्त असतात ते सर्व कळी व सर्व मनुष्यांना सारखेच लागू आहेत. असले सर्वसाधारण सिद्धान्त पटन करणे व त्याचा आपल्या स्वतःच्या भुमतीसाठी भुपयोग करणे हे अत्यंत आवश्यक आहे. प्रत्येक मनुष्य मागच्या अतिहासाचा व अनुभवाचा पापदा न घेता मनुष्यजातीने आरम्भी केलेल्या चुका पुन्हा परू लागल्यास मानवी भुमती कुठली असेच म्हणावे लागेल. मनुष्यजातीने जे प्रश्न सोडवून ठेविले आहेत ते पुन्हा सोडविण्यात काल व्यय घालविण्यापेक्षा त्या प्रश्नाची कालदेशांनी अमर्यादित अशी भुतरे जी अनेक तत्त्ववेत्त्यांनी सिद्धान्तरूपाने प्रथित केलेली आहेत, ती समजून घेऊन ज्या प्रश्नाची भुतरे मनुष्यजातीला अजून मिळाली नाहीत, ते प्रश्न सोडविण्यात तो काल घालविणे हेच श्रेयस्कर आहे. ही गोष्ट जशी ज्योतिषशास्त्र, भूमितिशास्त्र व रसायनशास्त्र शरीरेना लागू आहे, तशीच ती राजकारणशास्त्रालाही लागू आहे. राजकारणशास्त्राची भुमती मनुष्याच्या प्रगमनागौरवच होत आलेली आहे. राजकारणशास्त्रातही भितर शास्त्रसत्त्वाप्रमाणेच काही तत्त्वे कालदेशाने अमर्यादित अशा महत्त्वाच्या योग्यतेला पावलेली आहेत. त्या सत्त्वांचे ज्ञान असणे, मनुष्य-जातीच्या आजपर्यंतच्या अनुभवाचा पायदा घेणे, भूतकालाच्या यष्टीचा मर्यादित मार्गागमनास आधार घेणे, व ' अतिहासप्रदापेन मोहावरण घातिना लोकमर्भ-गृह कृत्स्न यथावत् ' संप्रकाशित करण्यास तत्पर होणे हे अत्यंत श्रेयस्कर आहे. भितर राष्ट्रांनी अनेक शतके त्रास सोवून व अनेक देहाचे कळी देऊन जी महत् तत्त्वे शाधून काढली आहेत त्याचा उपयोग न करून घेता जर जेलादा देश अरानात जाणूनबुजून चानचडत राहत असेल तर हा

राष्ट्रीय आघट्येपणाबद्दल त्यास परिणामी मयकर पश्चात्ताप झाल्याशिवाय राहणार नाही आग लागली असता त्यावर पाणी ओतव हे सर्वमान्य तत्त्व मुझास फगदून त्या आगीवर घृताचा वणन करून ती विझते की नाही म्हणून धिमेपणाने प्रयत्न करणाऱ्या बंदतमूखाला या आगीच्या डावत दग्ध होण्याशिवाय दुसरे काय उधिस मिळणार आहे ? अग्नी स्थिता माझ्या प्रिय आयभूमीची होय नये म्हणून माझ्या तरुण देशभूमी राष्ट्रकारणासाठी निम सत्ये व महत्त्व सिद्धान्त शिक्तावे अशी माझी बुद्धि निच्छ आहे ही सत्ये शिक्तास राजकारणशास्त्रात ज्यानी अमेसरत्व मिळविले आहे, त्याच्या अपदेशामृताच्या प्रायनाशिवाय दुसरा अत्तम माग नाही व राजकारणशास्त्रात ज्यानी अमेसरत्व मिळविले आहे, अशा तत्त्ववत्यामध्ये महामाग मॅझिनी शिवाय तरुण राष्ट्रभक्तांना अत्ताहक, दिव्य प्रमळ व अद्वात्त अशा राष्ट्र मनाची दीक्षा देण्यास कोणता गुरु सापडणार आहे ?

ही तत्त्वे केवळ इटलीकरिताच नाहीत

“नाही, नाही, राष्ट्रे कधीही मरत नाहीत परमेश्वर गाजले त्याचा कैवारी आहे त्याने मनुष्याला स्वातंत्र्यात राहण्यासाठी अत्तम उले आहे तुम्ही मनात आणा की तुमचा देश स्वतंत्र झालाच !” याहून अधिक अत्ताहक असा दुसरा काणचा राष्ट्रमंत्र आहे ? “जेकदा मनुष्याने असा निश्चय कला की मी स्वातंत्र्य, स्वदेश व मानव्य यावर भक्ती करितो की मग त्याने स्वातंत्र्यासाठी, स्वदेशासाठी व मानवासाठी लढलेच पाहिजे असड लढले पाहिजे, सव आयुष्यभर लढले पाहिजे, शक्य त्या त्या शस्त्राने लढले पाहिजे, निस्कारपासून तो मरणापर्यंत सर्व सकटे तुच्छ मानिली पाहिजेत, देवाला व निदेला तोंड दिले पाहिजे, दुसऱ्या कोणत्याही फलाची आकांक्षा न करता वक्त वक्तव्य म्हणून त्यान तपर झाले

होताच दुसऱ्यांना स्वतंत्र व्हेले पाहिजे, ” याहून अधिक बुदात्त असा दुसरा प्रश्नच राहणार नाही ? असा या राष्ट्रीय मनाचा मनद्रष्टा जो अंग्लीचा स्वातंत्र्यदाता देशभक्त मॅझिनी त्याच्या राजकीय लेखांनी दोन फोटी लोकांना चेतवून आले. या लेखांनी अंग्ली देश स्वतंत्र झाला. सर्व परतंत्र देशांना स्वातंत्र्य देण्याचे सामर्थ्य या लेखांमध्ये भरलेले आहे. मॅझिनीने ही तत्वे केवळ अंग्लीकरिताच सांगितलेली नाहीत. अंग्ली निमित्तमान असून ही राजकारणशास्त्रातील महत्त्वपूर्ण त्या महात्म्याने सर्व मनुष्यजातीसाठी प्रकाशित केली आहेत. हा स्वातंत्र्यसुखेचा मेवा सर्व सतत भूमिकाकडे वळला आहे. स्वातंत्र्याची सर्वांसाठी आशा आणून आपापल्या सुख भागवून घेणे हे आता तुमच्या हातां आहे !

बुदात्त वृत्तीचा कळस

जगाम ये आरुपयेंत जेवढ्या राज्यक्रांत्या झाल्या त्या सर्वांहून अंग्लीच्या राज्यक्रांतीत बुदात्त वृत्तीचा कळस झालेला आहे. स्वदेशाभिमानाची ज्योत अितर्की प्रज्वलित झालेली होती, प्रत्येक देशभक्त व्यक्तिविषयक मुद्द्यांवर अितर्की बुदासीन होता, स्वदेशासाठी सर्वस्व दाहण्याची अितर्की चढाओढ सुरू होती, परक्या सत्ताकडून हे चेतन्य दाखून टाकण्यासाठी अितर्की भयंकर जुलूम करण्यात येत होते, त्या जुलूमात देशभक्तांचे तांडे चिरडले जात असताही प्रत्येक वर्षा लोकशोभाची भुसळी अितर्की विलक्षण व निःशब्द छतीची होत होती व अखेर साठ वर्षांवर लढून लढून देश वीरानी अितर्क्या चिकाऱ्याने यश मिळविले की, या सर्व महत्त्वज्ञानाची व महनीय नरमण्याची अलक्ष्य अशी दुसरी राज्यक्रांती आरुपयेंत झालेली नाही, असे इतिहासास कबूल करावे लागते. या अंग्लीच्या राज्यक्रांतीत सद्गुणाचा जो अितर्क्या अलक्ष्य झाला याचे मुख्य कारण हे आहे की ती राज्यक्रांती ही व्यक्तीसाठी, लोकांसाठी किंवा लोकांसाठी झालेली नसून तिचा पाया अत्यंत अत्यंत अगा महत्त्वपूर्ण रचलेला होता. ‘ मोठाल्या क्रांत्या ह्या तरकारीपेक्षा तत्त्वज्ञानाची घडवून आणलेल्या असतात ’ पण तरकारीशिवाय तत्त्वाचा जय होत नाही ही दुःखाची गोष्ट आहे व म्हणून अंग्लीने तरवार भुसळली परंतु “ त्या तरवारीच्या अग्रभागी जर

सत्याचे अधिष्ठान नसते तर त्या तरवारीला तिने स्पर्शही केला नसता. " ज्या तत्वावर या पवित्र स्वातंत्र्ययुद्धाचा पाया रचला होता ती तरवे प्रथमतः मॅझिनीने भिडलीस शिकविली.

राजकारणाचा व धर्माचा विरोध नाही

मॅझिनीचे राजकारण हे केवळ नैतिक व स्वायत्तपुत्तीचे नव्हते.

तसे असते तर त्या राजकारणाने प्रवृत्त झालेल्या देशविराच्या

अतःकरणाने नितक्या भुदात वृत्तीचा भुदय झाला नसता.

मॅझिनीचे राजकारण हे प्रवृत्ती व निवृत्ती ह्यांचे बेरीकरण होते. त्याच्या राजकारणाची अिमारत ही नीतीच्या पायावर शुभारंभली होती. हे सिद्ध झेल्याने त्या घेळपर्यंत राजकारणाची थोर पुरुषाकडून जी अवहेलना होत असे ती नष्ट झाली. राजकारण हे स्वायत्त व अल्पपेटेपणाचे शास्त्र आहे व याले जो बळी तो वान पिळी या पणुवृत्तीचाच अमल आहे अशी सर्वत्र समजूत असल्याने या राजकारणाचा साधुपुरुषाना तिग्वारा येणे साहजिक होते. दुसऱ्याच्या देशावर घाला घालणे, त्याचे स्वातंत्र्य टुगाडून घेणे, हे जर राजकारण असेल—तोपर्यंत व अनृतही ते बहुतेक राडाफटून तसेच आहे असे मानण्यात येते—तर मग त्या राजकारणात व नरकात भेद कोठे राहिला ? मॅझिनीने राजकारणास या नरकातमी करणेनासून मुक्त केले राजकारण हे परमेश्वरा कर्तव्य आहे असे त्याने स्पष्ट रानेने सिद्ध केले. प्रवृत्ती व निवृत्ती ही दोन परस्परविरोधी तत्त्वे नसून बेकाच मार्गाच्या दोन मित्र मार्गाची नावे आहेत असे त्याने प्रतिपादन केले “ नाही, स्वर्ग व पृथ्वी याच्यामध्ये विरोध आहे किंवा ती मित्र आहेत हे सत्य नाही नारी, स्वर्गात सत्य व न्यायाचे बीश्वरी राज्य चालावे व पृथ्वीवर असत्य व अन्याय्य याचा अमल चालावा हे सरे नाही. पृथ्वी ही स्वर्गाची शिडी आहे ” राजकारणाला स्वायत्तराज्यातेचे हिडीस स्वस्म देणाऱ्या लोकाची चुका अशा रातीने उगडकास आणून मग मॅझिनीने फातील धर्माभिमान्याचा समाचार घेतला आहे. धर्माने राजकारणात लड घालणे अवश्य आहे, अितमेच नव्हे तर त्याचे कर्तव्य आहे. राजकारण म्हणजे समाजची स्वदेशाची व स्वराष्ट्राची दास्यमोचना व सुवर्धना होय तिकडे दुल्लभ करणे म्हणजे मनुष्यजातीवर आलेले भयकर मुक

निनृपणे पाहण्याचे अशुभ पातक करणे होय. धर्माची खरी व्याख्या म्हणजे मनुष्यमात्राचे धारण करणे ही होय. मनुष्यमात्र दास्यपंकात रिक्या अनीतीत पचत असता आपण तेवढे स्वतःस मुक्त करून घेऊ ही समजूत दोगीपणाची आहे. भूतदयेशिवाय स्वतःच्या मुक्तीला दुसरा मार्ग नाही. “तुमची जेव्हा चौकशी होईल तेव्हा परमेश्वर तुम्हाला असे विचारणार नाही की ‘तुम्ही स्वतःच्या कल्याणासाठी काय केले?’ तर तो तुम्हाला असेच विचारणार आहे की ‘तुम्ही भूतमात्रांच्या कल्याणासाठी काय केले आहे? मी जे स्वदेश-बंधु तुम्हाला दिले त्यांच्या कल्याणाकरिता काय केले आहे?’ हे भूतमात्रांचे अंतिम कल्याण करण्यासाठी, त्यांची ज्ञानाने व पावित्र्याने आत्मोन्नती होण्यासाठी व त्यांना सत्कृत्ये करण्यास सामर्थ्य येण्यासाठी पहिली अत्यंत आवश्यक गोष्ट म्हणजे त्यांचे दास्यविमोचन करणे — त्यास स्वातंत्र्य मिळवून देणे — ही होय. जोपर्यंत अस्त्राचा व्यक्तीला तुरुंगात बांधून टाकिले आहे तोपर्यंत, तिच्या हातून सत्कृत्ये घडणे व प्रगमन होणे हे जितके अशक्य आहे तितकेच जोपर्यंत अस्त्राचा देश राजकीय पारतंत्र्यात बळून टाकलेला आहे तोपर्यंत त्याच्या हातून मानवी प्रगमनाला मदत होणे हे अशक्य आहे. अशा स्थितीत, “आपण सर्वेक्षण अकस्मात्कांच्या मुक्ततेबद्दल जबाबदार आहोत. जर आपण आपल्या भितूर मानवी बंधूंचे परवडतेत व अज्ञानाने तसेच पट्टे देऊ तर परमेश्वराचा द्रोह केल्याचे महत्पाप आपल्या माथी बसेल. स्वतःची भुजती व मुक्ता करण्याचा अेकत्र मार्ग आहे व तो सर्वांना मुक्ती मिळेल असा प्रयत्न करणे हा होय.” आपण ज्या देशात जन्मलो व ज्या देशाचे अन्न खाईल त्याचे कर्ज फेडल्याशिवाय आपणास स्वर्गाची दारे खुली होणार नाहीत, हे व्यक्तिविषयक मोक्षासाठी धडपडणाऱ्या दोगी साधूस, धर्माभिमान्यास कळले पाहिजे.

“भूतांची दया हे माडवळ सता । आपुल्या ममता नाही देही ॥

तुका म्हणे सुख पराचिया सुखे । अमृत हे मुखे सवतसे ॥”

हे खरे धर्मरहस्य होय. हे रहस्य विशद करून धर्म हा राजकारणाचा विरोधी नाही हे मॅझिनीने आपल्या अविस्मरशुक्तावाणीने प्रतिपादन केले. तो स्वतःच अेक ठिकाणी म्हणतो की, “राजकारणाला आम्ही धर्माच्या अनुचतेप्रत नेले” जे कारस्थानपटु धर्माचा व नीतीचा

धिकार करून राजकारणाला धर्म नाही म्हणून म्हणत होते व जे धर्मपट्ट राजकीय स्थितीपडे टुल्लंथ करून घेताला राजकारण नाही म्हणून म्हणत होते त्या दोन्ही पक्षाचे अपराध व दोष अनुवर्तीस आणून, “आयुष्यात भिन्नता नाही, आयुष्य ऐकूप आहे, परमेश्वराच्या आरा परस्परविरोधी नाहीत. परमेश्वरी आरा ऐकूप आहे व ती सर्वांना सारखी लागू आहे, अशा पवित्र व अुदात्त तत्वाचा मॅझिनीने अुच्चार केला. राज्यक्रांतिकारक पुढाऱ्यात नीती व धर्म याच्या पावित्र्यातून त्याला राज्यनातीची स्फूर्ती मिळाली आहे असा महात्मा मॅझिनीशिवाय अन्यत्र सापडणे हे युरोपच्या इतिहासात दुर्लभ आहे. हे मॅझिनीचे विदिष्ट कर्तव्य आहे. त्याच्या व त्याच्या धुनदेशाने प्रवृत्त झालेल्या तत्कालीन अिंगालियन देशवैराच्या आयुष्यात जो अुदात्तपणा व जे पावनत्व दिसून येते ते सर्व बरील नीतितत्वाचे फल आहे. त्यासाठी नव्हे तर परमेश्वरी कर्तव्य म्हणून स्वदेश स्वतंत्र करण्यास जे देशनिर तयार होतान त्याच्या तरवारीपुढे ऑस्ट्रियाचा काय, पण गवाने मद्राथ झालेला घाटेस तो देश बळचळ करू लागला. जर सर्व लोकांची मने राजकारण व धर्म हे ऐकूपच आहेत अशा पुत निष्ठेने अुद्युक्त होतील तर या जगान पारतन्याचे नाशदेशील अुरणार नाही. राजकारणाला धर्म आहे व धर्माला राजकारण आहे, हे महत् सत्य, हे कालदेशानाशित सत्य, हे परमेश्वरी सत्य ओळखून “जर माझ्या प्रिय देशभूमीचे दोन कोणी लोक ‘आता स्वातंत्र्य मिळवायचेच’ असे म्हणून उडले तर त्यांना ऐक ऑस्ट्रिया तर काय पण असे तीन ऑस्ट्रिया ऐकव झाले तर त्याचा अुच्छेद करून आपले स्वातंत्र्य परत मिळविता येतील!” दोन काणी देशभूवरच त्या महात्म्याची ही स्वदी अुडी! मग जर त्याच्या देशाची लोखंडाच्या याहून दहा पाच पट अवती व त्याचा गुनू जर ऑस्ट्रिया ऐवदाच असता तर त्याने स्वदेश स्वातंत्र्य मिळवायचास ऐक छणही लागू दिला नसता! मर्णाची गोष्ट अशीच आहे. धर्म व त्वात्य या तत्त्वज्ञाची ऐकूपता मॅझिनीच्या शत्रात ऐकल्यावर कोणाही महाराष्ट्रीयाला महाराष्ट्राच्या भविनीची आढवण झाल्या-वाचून राहणार नाही. मधुम्य हे परमेश्वराच्या अशाने सभूत झालेले असल्याने त्याचे आने ह मिळ नसतान व म्हणूनच त्याचे विचारही परस्पराशी विसंगत हात नाहीत. निरनिराळ्या देगातील त्याची नाचे तेददी

वेगळी, याची तत्व अेवच. अंगरेजीमध्ये जमलेल्या रामदासाना मॅजिनी म्हणतात व हिंदुस्थानात जमलेल्या मॅजिनीला रामदास म्हणतात. याची दावेही अेवच तत्व सांगतानाही, राजकारण धार्मिक अंगेल तरच ते पवित्र आहे व धर्म राजकीय असेल तरच तो पवित्र आहे.

स्वातंत्र्य हे राजकारणातील आद्य कर्तव्य

राजकारणाला स्वायत्तपट्टेच्या तावडीतून सोडवून त्याला श्रीश्वरी कनव्याचे शुच स्वरूप दिल्यानंतर मग अथातच त्या कर्तव्या साठी प्रत्येक मनुष्याने कशा रीतीने भुशोग करावा हे सांगणे प्राप्त होते. मॅजिनीची कर्तव्यमीमांसा पारच भुशुत तत्वावर रचलेली आहे. जे कर्तव्य म्हणून तरत असेल ते मनुष्याने घाटेले ते सफट आले तरा पार पाटलेच पाहिजे, असे मॅजिनीचे मत आहे. “कर्तव्यासाठी कर्तव्य करा. कर्तव्याच्या तत्वाने आत्मापणाचे सामध्य येते. ह्या उदात्त कल्पनेन, ह्या कर्तव्यतिष्ठेने मनुष्याच्या अगात विलक्षण चैतन्य येते मनुष्य अचाट कर्मे करू शकतो. या धोरणानेच मॅजिनीने कर्तव्यमीमांसा केली आहे. राजकारणातील अगदी प्रथम आधारभूत कर्तव्य म्हटले म्हणजे स्वदेश स्वातंत्र्य हे होय. मनुष्यजाती, स्वदेश, कुटुन व व्यक्ती अशा पायरीने मनुष्याची कनव्य तात्तम्यता आहे या परंपरेच्या वाग्याला जी राजभाय कर्तव्ये आली आहेत त्यामध्ये स्वदेशस्वातंत्र्य हे प्रधान कर्तव्य आहेच आहे, परंतु राजकीय कर्तव्यासाठीच कबळ नव्हे तर अितर सर्व कर्तव्ये मनुष्याकडून यथास्थित रीतीने पार पाडण्यास स्वदेशस्वातंत्र्य आधी मिळविले पाहिजे. व्यक्तीची किंवा कुटुंबाची कर्तव्ये जर त्याच्या स्वदेशपारत यात असतील तर कधीही यथास्थित चालवयाची नाहीत. एकात असत्य व दारिद्र्य माजून तो देश म्याड व कमकुवत होतो. त्या देशाला शन देणे अशक्य होते. “नेथ शिकण्यास दारिद्रवाने वळ मिळत नाही तेथे नुसत्या शाळा उघडून काय हाणार ?” या राजकीय पारतम्यान देशातील व्यक्ती व कुटुन यांचीच वाट खुलत असे नाही, तर मनुष्य जातीची वाढही तितक्या प्रमाणाने सुरुस्त ज्ञात “प्रत्येक देशाला मनुष्यजातीच्या शुक्रातीत भर टाकण्यासाठी अेक विशिष्ट कामगिरी सांगितलेली असत परंतु पारतम्यामुळे तो देशच अस्तिवात आहे असे म्हणता येत नसल्यान त्याच्या

वाट्यात आलेले कर्तव्य त्या देशाकडून घडणे अशक्य होते व म्हणून नितक्या मानाने मनुष्यजातीची भुव्भती अडकून राहते. सर्व देशाची भुव्भती म्हणजे मानव्याची भुव्भती, परंतु जोवर पारतंत्र्याने काही देश नीचनेला विळून राकलेले आहेत तोवर मानव्य भुव्भतीला जाणार कसे ? म्हणून व्यक्तीच्या, कुटुंबाच्या, समाजाच्या व मनुष्यजातीच्या सर्व प्रकारच्या भुव्भतीचे मुख्य साधन जे राजकीय स्वातंत्र्य ते संपादन व संरक्षण करणे हे प्रथम कर्तव्य होय. ही परमेश्वराची आज्ञा होय.

स्वातंत्र्यप्राप्तीचा पवित्रतम मार्ग

परंतु हे राजकीय स्वातंत्र्य मिळविण्याचे कर्तव्य पार पाडण्यास मार्ग कोणचा योजवा ? स्वातंत्र्य परत कसे मिळवावे ? मॅक्सिनी कमला त्याच वेळेस अिटलीच्या लोकांनी अेक प्रश्न सोडविला होता, आपली दुःखे मिझावृत्तीने कमी होणार नाहीत ही बहुतेकांची खात्री झालेली होती व स्वदेशी चळवळीसारख्या आत्मनिष्ठेच्या चळवळींचा प्रादुर्भाव झालेला होता. अितकेच नव्हे तर काही काही पुढाऱ्यांना स्वातंत्र्याची खलसाही धुनव झाली होती. परंतु ही स्वातंत्र्याची खलसा सर्व लोकांना कशी कळवावी ? परक्यांना अिटलीनून धालवून दिव्याशियाय अिटली देश कधीही वर यावयाचा नाही हे लोकांना कसे शिकवावे ? स्वातंत्र्य मिळवा अितकेच म्हणून स्वल्प वसावयाचे नव्हते. तर स्वातंत्र्ययुद्धाची तयारी करणेही अवश्य होते. ही दोन कृत्ये कशी पार पाडवी ? परक्यांच्या जुलुमाखाली, “ अिटलीला पार्लमेंट नाही, व्यासपीठ नाही, मुद्रणस्वातंत्र्य नाही, याकस्वातंत्र्य नाही, समास्वातंत्र्य नाही, ज्यामुळे आमच्या मनान स्फुरण पावन असलेले सत्य स्पष्ट रीतीने बोलता येतील असे अेकही साधन नाही ! ” अशी स्थिती झालेली असताना अिटलीमध्ये स्वातंत्र्यप्रेमाची खलसा व स्वातंत्र्ययुद्धाची तयारी ही कशी करावी ? “ अशा स्थितीत ‘गुप्त मंडळ्या शिष्याय परवशतेनून मुद्रण्याचा दुसरा उगय नाही. जेव्हा सत्यप्रतिपादनाची बंदी झालेली असते, जेव्हा स्वदेश हा अेक मध्य थोरला नुसता बनलेला असतो, तेव्हा त्या नुसंगानून मुद्रून स्वातंत्र्याच्या पवित्र बातावरणात आसोच्छवास करण्याचा अीश्वरी हक्क शक्ति करण्यासाठी आम्हा कैद्यांना गुप्त कट हा अेकच मार्ग आहे

आम्ही गुप्त मंडळ्या करू, गुप्त कट करू, वेळ येताच त्या तुरुंगाच्या खिडक्या धुवडून टाकू, त्यांच्या गज्यांचे तुकडे अडवू, त्यांच्या दरवाज्यांना लघेसरशी फोडून टाकू व त्या तुरुंगावाल्यांच्या छतीवर नाचत नाचत आम्ही मोकळ्या होवत येऊ-आम्ही स्वतंत्र होऊ ! ” जेथे सत्यप्रतिपादनाची अधम सत्तेने बंदी केलेली नाही तेथे गुप्त मंडळ्या व गुप्त कट हा गुन्हा होय. “ परंतु जेथे सत्यप्रतिपादनाची अधमांच्या जुलुमाने बंदी झालेली आहे तेथे गुप्त मंडळ्या ह्या पवित्रतम आहेत; नव्हे, नव्हे, सत्य प्रतिपादनाचा तो अेकच मार्ग आहे. ” गुप्त मंडळ्याचा पहिला फायदा असा आहे की, गुप्त समा भरून त्यात स्वातंत्र्याचे शिक्षण स्पष्टच धुत्तम रीतीने देता येते, ते संकोच तावडतोच कळत व परकीय सरकारास दाखणे अशक्य होते. मॅसिनी म्हणतो, “ या मार्गाने तुम्ही तुरुंगास जे सत्य ते स्पष्ट रीतीने सांगा. त्यांच्यापासून काही लपवून ठेवू नका. त्यांना निर्बाध यंत्राप्रमाणे न बागविता त्यांना जिंक व चैतन्ययुक्त मनुष्याप्रमाणे आदराने वागवा म्हणजे त्यांच्यात काय तेज आहे ते तुम्हास कळून येईल. ” गुप्त मंडळ्यांचा प्रसार परकी सरकारास दाखणे अगदी अशक्य होते, अतः केवळ नाही, तर बेरगादी दुसरी गुप्त मंडळी धुवडकांस भाणली असता त्याभासून त्यांचा तोटाच होतो. गुप्त मंडळीचा स्फोट हा स्वातंत्र्यसुलीच्या स्फोटासारखा आहे. तो दवून असतो तोपर्यंतच परकीयांचे जीवन मुरझित असते. परंतु तो स्फोट होताच त्यातील तप्त रसाने परबश लोकांवर चैतन्याची बर्गा लागू पसरते. जेथे नसतात तेथे गुप्त मंडळ्या धुत्तम होतात, व विशेषतः परक्यांचे धैर्य छिन्नभिन्न होऊन जाते. पाय ठेवावा तेथे भुवार आहे की काय अशी त्यांना भीती पडून त्यांची गती कुडित होते. सारांग, दुसरा फायदा असा आहे की फार थोड्या शक्तीने गुप्त मंडळ्यांना परकी सरकारास गांमरून सोडता येते. तिसरा फायदा म्हणजे, लढावीची तयारी करता येते. हे काम अण्ड रीतीने करणे अगदी अशक्य होते. ने अशक्य कार्य मॅसिनीने आरम्या गुप्त कटानी शक्य करून दाखविले. याशिवाय अेक केंद्र अुत्तम होते. संगमकर्तांने सर्व वेत पार पाडता येतात व सर्व लोकांना अेक मार्ग, अेक विरहा व अेक बुद्धि देता येते. असा अनेक फायद्यांचा विचार करून मॅसिनीने “ तरुण मिटली ” रचान करी. या ‘ तरुण मिटली ’च्या उपदेशानेच मिटलील स्वातंत्र्य मिळाले व मिटलीचे अंक्य

झाले. अिडलीच्या स्वातंत्र्याचं झगडलेल्या अंनंत देशवर्षांचे शिक्षण 'तरुण अिडली' त झालेले होते. " 'तरुण अिडली'ने माझ्या देशातील मित्र पंथ मोडून टाकून स्वदेश ठेक केला. त्यापूर्वी अिडलीच्या ठेक्याला ठेक हसत होते, अिडलीचे राष्ट्रक्य मनोराज्य आहे असे सर्व पुढारी म्हणत होते. परंतु ' तरुण अिडली'ने माझ्या देशात नवीन युगाला प्रारंभ केला."

युगांतर करणारे तरुचतुष्टय

नवे युग निर्माण करताना मॅझिनीने अिडलीला कोणचे शिक्षण दिले हे पाहता या महात्म्याचे विचार किती प्रगल्भ व पवित्र होते हे सहज दिसून येते. पूर्वी सांगितलेच आहे की मॅझिनीचे राजकारण नीतीच्या पायावर उभारलेले होते. आपल्यापुढे जे कार्य आहे ते लढानसद्धाने कार्य नाही. आपण देवाने जे कार्य केले तेच करीत आहोत. आपण लोकनिर्मित करीत आहोत ! आपण स्वराष्ट्र सुस्पन्न करीत आहोत." याहून दिव्यतर कर्तव्य ते दुसरे कोणचे असणार ? " परमेश्वराने अगदी स्पष्ट अशा आज्ञेने सांगितले आहे की, अिडली हा ठेक स्वतंत्र देश आहे. समुद्राच्या व पर्वताच्या रेषा आपल्या दिव्य करांगुलीने आणून देवाने अिडली देश अियालियनांघ दिलेला आहे. " तेव्हा अियालियन लोकाचे पहिले कर्तव्य म्हणजे ह्या भीक्षरी आज्ञेप्रमाणे अिडली स्वतंत्र करणे होय. ' तरुण बंधू हो, स्वदेश हे परमेश्वराने आपणास दिलेले घर आहे. या घरात राहून त्याच्या आश्रयाखाली तुम्ही वाढावे व वाढत राहत अखेर मनुष्यजातीसह अंतिम स्वरूपाला जेव्हा अशी त्याची अिच्छा आहे. हे निसर्गनिर्मित गृह अियालियनांना वाढण्याकरिता आश्रय म्हणून दिलेले असून परक्यांनी ठेक तुमंग बनवून ठेवला आहे. म्हणून अिडलीच्या पुत्रांचे पहिले कर्तव्य म्हणजे स्वदेश स्वतंत्र करणे हे होय. मॅझिनीने आपल्या गुप्त सन्देशात पहिले शिक्षण या तत्त्वाचे दिले. " प्रथम स्वातंत्र्य मिळविले पाहिजे. दास्यमुक्तीला झाली पाहिजे. अितर सर्व प्रश्न मागाहून सुटतील. आल्पसकडे धावा ! बला ! ऑन्ट्रियाशी लढाओ ! " अशा स्पष्ट रीतीने अियालियन तरुणांत स्वातंत्र्याचे चैतन्य उत्पन्न झाल्यामुळे मॅझिनीचे पूर्वी जी मिकारदी मते प्रचलित होती त्यांचा ठेकदम नाश झाला. अन्वयावर माफ

झाला पाहिजे व तमबा हक्क मिळाला पाहिजे असे म्हणणारा पथ निर्मान्यवत्
 शास्त्र. कारण सर्वोर्चा जरी सारी झाली की, “आपणास अनेक हक्क
 नका -गून अजब हक्क पाहिजे आहे व तो हक्क म्हणून पूर्ण स्वातंत्र्य -
 दाख्यमुक्ता - हा होय,” व हे स्वातंत्र्य ते फायद्याचे आहे म्हणूनच
 नव्हे, तर ते मर्जाचे वर्तव्य आहे म्हणून मिळविले पाहिजे “पिग्ली
 मध्ये मानर स्थान आहे जिगा महाग आहे हा मुख्य प्रश्न नाही त्या भाषावर
 गुलामगिरांचा शिक्का आहे की नाही हा मुख्य प्रश्न आहे.” मग ऑल्ट्रियाने
 अनन हक्क दिले असते तर अंग्लीचे लोक स्वातंत्र्य मिळविल्याशिवाय
 राहणेना मॅसिनीने स्वातंत्र्याला कर्जत्याचे स्वरूप दिल्याने आम्हिया नेकदम हत
 वीर्य झाला. अशा रीतीने मॅसिनीने स्वातंत्र्याचे शिक्षण अंग्लीच्या तऱ्हात दिले.

परंतु नुसते स्वातंत्र्यप्राप्तीचे काय म्हणून बाही अतिम काय नव्हे.
 कारण, “जोपर्यंत छद्माची मुरु आहे तोपर्यंत लोक अफन राहतील, परंतु
 ती नद हाताच पिग्ली देशातील, निरनिराळ्या प्रांतात यादवी मानू लागू.”
 म्हणून मॅसिनीचे दुसरे तत्त्व म्हणजे “राष्ट्रैक्य” हे होय. अंग्लीच्या
 मित्र मित्र प्रांतात पूर्वापासून अितकी यादवी माझलेली होती की, ते निर
 निराळे देशच झालेले होते. लहान लहान सत्त्याने ही एकमेकाशी अखंड
 छद्माया करीत होती. घडारे एकमेकाशी भाडत हाती अशा स्थितीत अंग्ली देशाचे
 मिळविलेले स्वातंत्र्य कायम राहण्यास त्याचे राष्ट्रैक्य होणे आवश्यक होते

सयुक्त सखानपद्धती ठेवून मागले नसते कारण निरनिराळी मत्त्याने
 ठेवली की प्रातिक अमिमानाला आरम होतो व त्या राष्ट्रात अकरूपता नाहीशी
 होऊन ते राष्ट्र परक्याच्या प्रांतात ल्यवरच पडते म्हणून मॅसिनीचे आग्रहाचे
 सांगणे असे की, अंग्लीने प्रातिक अमिमान सोडून देऊन सर्व राष्ट्र ओवीकृत
 झाले पाहिजे ही गात्र मॅसिनीपूर्वी कोणासच समजली नव्हती अितकेच नव्हे
 तर ह्या मनावल मॅसिनीला सर्वज्ञ प्रथम हसत होते परंतु तिकडे लक्ष न
 देता या भविष्यवात्याने ‘तरुण अंग्ली’ च्या द्वारे, “अंग्लीचे राष्ट्रैक्य झालेच
 पाहून, कारण अक्याशिवाय देशत्व नाही, अक्याशिवाय शक्ती नाही,
 अंग्लीच्या मोवती बलबताची राष्ट्रे पसरलेली असल्याने स्वातंत्र्य कायम राहावे
 अशी पिच्छा असेल तर अंग्लीने थक राष्ट्र झाले पाहिजे.” असा उपदेश
 दिला “जेव्हा जेव्हा अखादा प्रांत युद्धाला आरम करील तेव्हा तेहा ते

युद्ध अंग्लीच्या नावाने केले जातील व त्या युद्धाचे निष्पत्ती ह अंग्लीच येऊ शकते. राष्ट्रीय निष्ठा असेल." सर्व अंग्लीमध्ये जे मनोराज्य म्हणून समजून घेत होते, ते अंग्लीचे राष्ट्रिय या महात्म्याच्या दिव्य दृष्टीस संहोनाच्या तुम्हातून दिसले. त्याने आपल्या देशगवेषास ती गोष्ट कळविली. ज्याचा त्याच्यावर विश्वास असत ते त्याच्या माग गेल व अग्रेसर खटतर मागाचे आनंदमग करता करता ते मनोराज्य ररे झाले पाहण्याची धन्यता त्यांना मिळाली !

अग्रेसरीने प्रथम दाखविलेला व मग राष्ट्रिय ही दोन तत्वे सांगितली. परंतु "आपले काम नुसते नाशकारक नाही, तर आपणास नाश केल्यानंतर त्या नाशानुनच सुधी उत्पन्न व्हावे पाहिजे." ही सुधी बुद्धि दाखवता अंग्लीच्या मुद्देबाने योग्यतम अशाच सुचविली मिळाली हाता, याने शक्य नाही राष्ट्र स्वतंत्र झाले व त्यानीड अननिराळे प्रांतिक भेद मोडून व डेप नाहीसे व्हावे ते अंग्रेज झाले म्हणजे मग तेथ ते स्वातंत्र्य व ती अकराद्यायता कायम राहण्यास अतर्गत स्वतंत्रता मिळाली पाहिजे "दुष्कर्म म्हणून वा तो त्याज्य आहे, मग तो परक्याचा असो किंवा स्वक्याचा असो, तो धार्मिक असो किंवा राजकीय असो" म्हणून राष्ट्रामध्ये व्यक्तिस्वातंत्र्य, धर्म-स्वातंत्र्य, व मतस्वातंत्र्य ही अवश्य असली पाहिजेत. परंतु जेथे राज्यत्वा आहे तेथे "असमता बुद्धि हातेच होते. मनुष्यास सद्गुण व योग्यता या योगानी जडते" भेद झाले असतील, तेव्हाच भेद न्याय्य बुद्धिनिमूळ आहेत, धार्मीक सर्व प्रकारची असमता ही अत्यंत गृहणीय हाय, व म्हणून राज्यत्वा ही गृहणीय आहे. मॅक्झीनेचे सगळे राज्यकारण जे नातिमत्तता घडून होते तेच त्याचे लोकसत्तावादित्वही नीतीच्या मर्यादा पायाने उभारले होते. शिवाय अंग्लीसारख्या देशास कायमपणा देणारा लोकमनशिवाय दुसरी राज्यपद्धती शक्य नव्हती. मॅक्झीने स्वतः राष्ट्राच्या बहुमताला विरुद्ध नव्हता. "राष्ट्रीय आहेचा मी उदा आहे. परंतु माझी अशी खात्री आहे की लोकसत्तेशिवाय दुसऱ्या सर्व राज्यपद्धती अन्यायमूलक व अनीतिमान आहेत" अंग्लीमध्ये अनंत प्रगत, अनंत संस्थाने व अनंत दुरनिमान सुरू असताना, त्या सर्वाना सारखे हक्क दिल्याशिवाय त्याची अर्धी पार दिवस टिकणार नाही अशी त्याची पक्की समजूत असे. अशा संस्थानास राज्य देण्याची, अग्रेसरी संस्थाने त्याच्या ताब्यात अग्रेसरी अंग्लीसारखी नाहीत. अशा प्रजांचा अनंत कष्ट पेट्या की अग्रेसरी

ग्रंथांतील लोक आपली सत्ता त्यांच्या हाती देणार नाहीत. अशा स्थितीत लोखंडी राज्यपद्धती म्हणजे लोकसत्ता हीच होय. “ शिवाय मनुष्यजातीच्या भुक्तास्तीप्रमाणे पाहिले असता, लोकांचे युग आले आहे, देव व लोक ही तत्त्वे आता मुट्टी आहेत, राजाचा क्रिया पोषका जुद्ध यापुढे चालणार नाही. युरोपमध्ये सर्वत्र लोकसत्तेकडे प्रवृत्ती होत आहे. ” म्हणून ब्रिटलीनेही लोकसत्तेचीच योजना करावी असा मॅक्झिनीचा अल्पाग्रह होता. ” तुम्ही राज्यसत्ता नेमाल तर कांदी दिवस शांतता राहील; परंतु कायमची शांतता राहणार नाही. पहिली राज्यक्रांती सपताच दुसरी सुरू होईल, ” अशा अर्थां त्याने वारंवार सूचना द्याऱ्या. अशा रीतीने दास्यमुक्तता, राष्ट्रीय, समता व लोकसत्ता ह्या तत्त्वचतुष्टयाचे शिक्षण ‘ तरुण ब्रिटली ’ त दिले जाऊ. ही द्रष्टे ब्रिटलीच्या अंतःकरणावर मॅक्झिनीने कोरून ठेवली आहेत.

ब्रिटलीच्या भाग्याची धन्य आहे !

हा मॅक्झिनीच्या राजकीय मतांचा मथितार्थ आहे. हा नफाशा पुढे ठेवून, ब्रिटली स्वतंत्र झाली. त्या कार्यात मॅक्झिनीप्रमाणेच अनेक थोर विभूतींनी दिव्य कृत्ये केलेली आहेत व ते सर्व इतिहासाला बंदनीय झाले आहेत. ब्रिटलीच्या भाग्याची धन्य आहे ! जिच्यामध्ये भगवान मॅक्झिनी जमाव येतो, जिच्यासाठी गॅरिबाल्डीचे रक्तत्रिदू खर्च होतात, जिच्या सेवेसाठी मानिन हा शब्दपरिहार होऊन सज्ज होतो, जिच्यावर मामेली हा कवी कविता करतो व जिला स्वातंत्र्यदेवी वध होते त्या ब्रिटलीच्या भाग्याची धन्य आहे ! अनेक देश पारतंत्र्यात पडलेले असताना, आपल्या संकृत्याने जी भूमी स्वातंत्र्यलक्ष्मीला, आपल्याकडे सर्वांचे आधी वेधून नेते, त्या ब्रिटलीच्या भाग्याची धन्य आहे. ज्यांचा जन्म परतंत्रतेत झालेला आहे, परंतु जे आपल्या पराक्रमाने त्या परतंत्रतेचे निर्दालन करून, आपला स्वदेश स्वतंत्र झालेला पाहतात व त्यास स्वाःच्या कर्तव्यगारीने दास्यमुक्त केलेल्या भूदेवीचे अंकावर आपले शुभ्र मस्तक ठेवून, चिन्मय होतात, त्यांच्या आनंदास सीमा नाही !

परमेश्वराचे घरी प्रत्येक देशाकरिता एक एक मॅक्झिनी ठेवला असेल तर कोणालाच ब्रिटलीचा हेवा वाटण्याचे कारण नाही.

२. हिंदु राष्ट्राच्या अपकर्षाचे मूळ

“मला वाटते की, देशाच्या राजकीय, सामाजिक, प्रभृति परिस्थितीचे आणि ती सुधारण्यासाठी टरलेल्या सिद्धान्तप्राय भुपायांचे ज्ञान मुलांना लहानपणापासूनच करून देणे अत्यंत आवश्यक झाले आहे. राजकीय सिद्धान्तांचे व सामाजिक प्रमेयांचे विद्यार्थ्यांस लहानपणापासूनच वाळवणू देणे (जसे अवश्य) तद्वतच जातिभेद, जातिद्वेष व जातिमत्सर यांच्या योगाने आमचा देश कसा विभागला जात आहे, कसा भाजून निघत आहे, कसा फरपून जात आहे याचेही ज्ञान राष्ट्रीय शाळेतील मुलांना मिळाले पाहिजे; जातिभेद सोडण्याची आवश्यकता किती आहे हे आमच्या विद्यार्थ्यांस समजले पाहिजे. ”— लोकमान्य टिळक (वेळगावचे

जातिभेद व अध पात याचे समकालीनत्व

या समकालीनतेमुळे तर त्या जातिभेदाचा आणि त्या अध-पाताचा समर्थ केवळ काकात्रालीय योगाचा आहे की कार्य-कारणभावाचा आहे याची शका अयत व्युत्पत्तीने न येणे केवळ अशक्य आहे. यामुळे आपल्या राष्ट्राच्या अपवर्गाची कारणे मोधताना अितर महत्त्वाच्या गोष्टीप्रमाणेच या जातिभेदाच्या प्रस्तुतच्या अिष्टानिष्ठतेची छाननी करणे हे भारतीय राष्ट्रधुरीणाचे आजचे नेक त्वयं (Urgent) आणि अपरिहार्य कर्तव्य झालेले आहे. नेपादे भुव्दान पळ्यापुण्यानी डवरलेले, निरोंप वृक्षाच्या रिस्तीने प्रौढीने नी निरोगी रत्ताग्याच्या सर्लील शोभेने खुल्लसित असलेले पाहून तेथील प्रकाश, पाणा आणि रत ही द्रुधा निर्दोष असावी असे अनुमान जे सहज नियते, तसेच ते वृक्ष पुरलेले, फळे निडलेली, फुले शिथिल्लेली दिसताच त्या न्हासास आधारभूत असलेल्या प्रकाश, पाणी, रत प्रभनि घटकांपैकी कोणते तरी अेक वा अनेक वा सर्वच दोषी झालेली असली पाहिजेत हेही अनुमान तमेच सहज निष्पादित होते. आणि त्या प्रत्येकाची छाननी करून दोष द्यात आणि रिती प्रमाणात सापडतो याचे निदान करणे आणि तदनुसार ते ते दोष निमूल करण हच त्या बागवानाचे आय कर्तव्य ठरते.

परंतु या दृष्टीने पाहता हिंदु राष्ट्राच्या अपवर्गास ही आमची जातिभेद सत्या रिती प्रमाणात आणि कशी कारणोभूत झाली आहे किंवा झालीच नाही याचे विवेचन आवश्यक अगूतही आम्हास व्यत्तिश ते सागोपाग करणे आज शक्य नाही. कारण जातिभेदाच्या आजच्या स्वरूपाचे परिणाम विशद करू जाताच आमच्या राजकीय परिस्थितीचा निचार क्रमप्राप्तच होणार आणि प्रचलित राजकारणसत्याचाच्या शृंखलेने जपडलेली आमची हेराणी त्यास तर शिजूही शकत नाही. यासाठी तो भाग तसाच सोडून या जातिभेदाचे आमच्या राष्ट्राच्या सुस्थितीवर आणि प्रगतीवर सामान्यत काय परिणाम झालेले आहेत याचे केवळ दिग्दर्शन करावयाचे योजिले आहे.

कोणाचे मत प्रमाण मानावे ?

आणि हे दिग्दर्शन करताना या विषयासंदर्भात लो. टिळकाचाचून दुसरे कोणाचे मत अधिक अधिकारसुत्त असणार आहे ?

गेल्या शंभर वर्षांत हिंदुस्थानात आपल्या हिंदु राष्ट्रःच्या

हिताहिताविषयी अतृकट ममत्वाने, सूक्ष्म विवेकाने आणि स्वार्थ निरपेक्ष साद्वृत्ताने सर्व याजुंनी समन्वित विचार केलेला जर कोणी पुरुष असेल तर ते लोकमान्य टिळकाच होत. यान्वय आमच्या हिंदु राष्ट्राच्या अपकर्षाच्या कारणपरपरेरिपर्याची त्याची मते अगदी गिद्दाननून नसली तरी अितर कोणत्याही मतापेक्षा अधिक आदरणीय, विचारणीय आणि निश्चिन्नीय असणारच. त्यातही जतिभेदासारख्या धार्मिक मत्वा गृहणून, सनातन सत्वा गृहणून, साधारण लोक ज्या प्रश्नास समज्यात त्या विषयावर राजकारणात आणि धर्मकारणात सनातना समजल्या जाणाऱ्या कोटी कोटी लोकांचा विश्वास आणि नेतृत्व प्याने सपादिले, त्या लोकमान्याच्या मताचे महत्त्व निदोपच असले पाहिजे. बालविक पाहता आज्काल कोण सनातन हे ठराविणे दुर्घटच आहे. जो ज्यावेळी अेसाद्या सुधारणेस विरोध करतो आणि अेसाद्या लक्ष्मीस बुचकळ धरतो तो त्या वेळेपुरता निदान त्या प्रकरणी तरी सनातनी गृहणविला जातो, अितरुच काय ते सनातनीपणाचे सध्याचे लक्षण आहे. यान्वय स्वतः लोक मान्यावरही जरी नहिष्कार पडलेले होते, अनेक धर्ममार्तिशनी त्यांनाही जरा प्रच्छन्न सुधारक गृहणून हिणविले होते, तराही हिंदु सत्त्वृतीच्या रक्षणार्थ त्यांनी शुभ्या आयुष्यभर जी नेत्राची शुज घेतली आणि अगदा निम्पाय होअीतो प्रचलित समाजःनेला कोणाचाही अनावश्यक घक्का लागू नये आणि अनर्गत यादवी वाढू नये गृहणून सुधारणाविरोधाचा तीव्र आरोप सहन करूनही जी सतत काळजी घेतली, त्यानुळे कोट्यावधी हिंदूंचा सनातन धर्म मरक्षन गृहणून लोकमान्यावरच विश्वास वसलेला होता, या सर्व कारणासाठी जतिभेदाच्या स्वरूपाविषयी लोकमान्यासारखा अग्रगण्य सनातनी राजनीय पुढारीदेखीळ काय गृहणतो हे पाहिले असता तो जतिभेद वारल्या हिंदु समाजाच्या अपकर्षाला कसा करणीभूत होत आहे हे त्याच्या या लेखावर उद्घृत केलेल्या शब्दावरणाने दिसून येते. “जतिभेद आणि

जातिभेद यांनी आमचा देव वसा करपून जात आहे, वसा भाजून निघत आहे (आणि म्हणूनच तो जातिभेद मोडण्याची किती आवश्यकता आहे)” या निष्पत्ती त्याचे बराल जळजळीत उद्गार ऐकिले असता आजचा जातिभेद आपल्या राजकीय जीवनासही किती घातक आहे ते निराळे सिद्ध करान वसाच्या आवश्यकता श्रुत नाही.

आजचे विकृत स्वरूप

हा लोकमान्यासारख्याचा आत्मवाक्याचा आधार क्षणभर जाऊन ठरला तरीही आज आहे या स्वरूपात तरी जातिभेद देशहितास अत्यंत विघातक होत आहे, हे सिद्ध करण्यास अेक सर्वसामान्य सल्ल पुरावा असा आहे की, चार वर्णांच्या वेदींमदीं रोटीपरीच्या सहस्रग्न शक्यात ह्या आपल्या हिंदु जातीच्या जीवनाचा गंगीच खडबिखट करून कुजून टाकणारा हा आजचा जातिभेद तरी घातक आहेच आहे, यात काहीतरी सुधारणा झालीच पाहिजे, या निष्पत्ती तरी सनातन्यातल्या सनातन्याचाही मतभेद दिवून येत नाही. असा पंडित राजेश्वरशारत्री देखील जातिभेदाच्या आजच्या अत्यंत गिहृत स्वरूपाचे सर्वस्वी समर्थन करण्याचे साहस करू शकणार नाहीत. मग दुसऱ्याची काय गोष्ट ? कारण त्याच्या सनातन महासभेनेही भिल्लडामध्ये आरला प्रतिनिधी गेलावला असता जेम् म्हणून ठराव केलाच की नाही ? दरम्याचे महाराजही रोटीपर चढताच परदेशगमन निषिद्धतेस समुद्रात टाकून देते झालेच की नाही ? त्या प्रकरणात जातिनिर्वाचाच्या वेड्या त्यांनी तोडल्याच की नाहीत ?

परदेशगमनाचा निषेध

जातिभेदाचे प्रस्तुते विकृत स्वरूप आपणास हानिकारक होत असून न्यात काहीतरी सुधारणा रलीच पाहिजे या निष्पत्ती प्रस्तुतच्या गृहतेक विचारा पुढल्याचे जे अेकमत्य आहे, तदुतच आपल्या मागच्या वगत्यास जे आपण मुक्ते त्यासही ह्या जातिभेदाच्या आणि तदुत्पन्न विगळ वेडाच्या भ्रात समुत्तीच पुष्कळ अर्शा कारण झाल्या आहेत हेही कोणा विचारवत मनुष्यास सहसा नाकारता येणे शक्य नाही.

वाची सर्व भाराम्बर गोष्टी सोडल्या तरी ह्या अंका परदेशगमन-निषेधाचाच प्रताप आपणास केवढा भेडला पाहा ! परदेशगमन निषिद्ध का ! तर माझी 'जत' जळील म्हणून आणि जत जळील म्हणजे काय ? तर जाती बाहेरच्या मनुष्याशी अनोदक सनध घडेल, जतिभेदाच्या प्रवृत्तिमुळे वेगळलेल्या अनाचा विगळ, चिर्घाचा विगळ, अशा विविध विगळवेगाने परदेशगमन निषिद्ध होताच परदेशचा व्यापार आणि व्यापारार वुगळ. भितरेच नव्ह तर पृथ्वीवराल दूरदूरच्या खंडोखंडी या विगळवेगच्या रागाचे प्रादुर्भाव पूर्ण हिंदू व्यापाऱ्यानी आणि सैनिकांनी सगडिल्ल्या आणि वसविलेली नगरेची नगरे, नदरेची नदरे, राज्येची राज्ये मातृभूभाषासुन अकस्मान् दिल्या झाल्याने आणि स्वदेशातून भारतीय स्वप्नाचा जो सतत पाठपुरावा त्यास होत होता तो नाहींसा झाल्याने तिकडच्या तिकडे गडप झाला, अथुरा 'नामदेय' झाली. कारण आता त्याची स्मृती केवळ खंडोखंडी अज्ञान विवृत्तरूपाने का होईना पण प्रचलित असलेल्या नावावरूनच काय ती अनशेष आहे.

परधार्जिणे विटाळ-वेड

भिडो-चायना [हिंदु-चीन], शाहीवार [हिंदु-शाहार], बाली, भाटेमाला [गौतमालय] अशा नावावरूनच काय तो हिंदू वैमवाचा आणि संस्कृतीचा आणि प्रमुखाचा त्या त्या खडी विस्तारलेला व्याप आज अनुमित करता येथील ! हिंदुत्व आणि दिग्विजय या शब्दात नितस आत्यंतिक विरोधी भाव आला की, जेव्हा अकपार होऊन भित्तभूलवर चढाओढी करण्याची अणुक आकाश मराठी मनात भुव्यत झाली, तेव्हा तिची सपना हिंदुत्व राखून करता येणे शक्य आहे ही कल्पनामुद्रा महाररावासारख्या हिंदुपदपातशाहीच्या खऱ्या वीरालाही न शिकता तो वीर गर्वून झुळूक-“हिंदूचे मुसलमान होऊ, पण पुढील वर्षी काबूलवर चाल वरून जाऊच जाऊ.” हिंदूचे मुसलमान होण्यावाचून मुसलमानाच्या देशावर सत्ता स्थापण्याचा अन्य मार्गच उरला नव्हता काय ? हिंदूही राहू आणि काबूल तर काय पण भित्तभूलवरही मराठी झेड आणि मराठी घडा नाचू ही गोष्ट तपनतमोवन् अन्यत विसवादी जी बाली ती ह्या विगळवेगच्या, या 'माझी जत जळील' च्या भीतीनुळेच होय हिंदू म्हेच्छदेशी गेल्याने

त्याची जात जातील पण देवदे आश्रय की, म्ळ्ळ स्वदेशी म्हणून हिंदू देशी आल्याने मात्र हिंदूची ती जात जात नस, तो विगळ होत नसे बाल्तावक पाहता त्यातल्या त्यात विगळवेडच हव हाते तर ते अस काही सुचले असते तरी याहन पुष्कळ घरे होते ज्या हिंदू गावी वा प्रांती तो म्ळ्ळ व्यापारा शिरला, त्याला त्याला त्या म्ळ्ळ्याचा विगळ होअून त्या त्या हिंदू गावाची जात गेली अशी मदी पन्ती तर ती आपत्ती खरीच, पण पुष्कळ अशी ती अध्यापत्ती तरी होती पण अखादा कासम किंवा क्वाइट हिंदू प्रांतात आला आणि त्याने त्याचा शुभा व्यापार किंवा शुभे राज्य घशात घातले तर त्याचा विगळ आम्हा हिंदूना होत नसे त्याने आमची जात जात नसे, तर ती बद्धा जातील तर अखादा हिंदूना म्ळ्ळ देशात जाअून तिकडेच धन वा सत्ता मसादून त्यायोगे आपली मातृभूमी सधनतर आणि सखलतर करण्यासाठी तो परत स्वदेशी आला म्हणजे !

जात राहिली पण धर्म गेला,

म्ळ्ळ व्यापाऱ्यास त्याच्या घन स्वदेशी आणण्यासाठी, अखाद्या जवयाला मिळणार नाहीत अशा, कित्येक सवलती हिंदूनी दिल्या पण स्वदेशीचे हिंदू व्यापारी परदेशात हिंदूची घन विकवयास आणि हिंदू धानिय प्रवारावयास जाअू लागला तर, शनूचही घाडू नयेत अशा अन्वणी, त्याच्या मागात घातल्या असल्या या आमघातक आपटण्याची नेमटी अितकी पराभाषा झाली की मल्बारच्या राजास आपले काही विश्वासाचे लोक अखाद्या वाणिज्य यवसायान प्रवीण व्हाव असे नेव्हा मनात आले, तेव्हा त्या जातीच्या हिंदूनी अशी पोत युक्ती वाटली की, दरवर्षा हिंदूच्या प्रत्येक कुटुमाग अफकाने मुसलमानी धम स्वीकारावा आणि नौवाणिज्य शिक्षाच ! कारण तो हिंदू आहे तोवर त्यास समुद्रवाणिज्य शिकणे नापद्वच असणार समुद्र ओलाव्ताच त्याची जात जाणार ! म्हणून जात राहावी यास्तव धमच सोडून दला ! सपण हव म्हणून हातपाय कापून चुगीत घातले ! त्रायकोण दारिण हव म्हणून वायकोलाच बिकून टाकली ! जात राखण्यासाठी वगत मलेले तेच हे 'मोपले' आज त्याच जातिवाल्या हिंदूचा निर्देश करण्यास यानर लाव्यासारखे तुझ पन्त आहेत ! फार काय

सांगारे वचिन भेराया अदभुत देवीप्रसादाने दिह्दीचे मिहासन चूर्ण करणाऱ्या सदाशिवरावमाधुच्या त्या पणास त्या वळी लटनचे मिहासन चूर्ण करणाऱ्या शक्ती वारी असनी आणि त्याने दिह्दीच्या प्रमाणेच चिमळला जाऊन लटनच्या मिहासनावर विश्वासरावास चढवून राज्याभिषेक करून घेतला असता तर चिमळमध्ये हिंदुसंघापाठ्याही स्थान नहोती ।। पण ते दोघे हिंदू मात्र विदेशगमनाने त्याची जाण जाऊन, आहदू हाने ।।

परानुमाचा संकोच

अगदी चिमवी सनाच्या वकराच्या वाराच्या शतसार्थन व्हातिभेदाच्या भुयाने आमच्या नाड्या वगळून आल्या असनाही विदेशगमननिषिद्धतेच्या परमावधीला तो रोग पोचला नव्हता, तीवर मद्राच्या पांड्य वाराच्या सेना विदेशातही हिंदू राज्ये चालवत होत्या. शेवटच्या दिग्विजयी पान्थ रागाने त्याच वळी ब्रह्मदेशाकडे पेरून म्यारी वेली. नुसते 'प्रतल्ये स्थळपरमना' नव्हे तर अगदी माठे प्रळ नौवाधन (आरमार) घेऊन 'जलधर्मना' प्रस्थान वळे आणि ब्रह्मदेशाकडे पेरूचा निजय करून येता येता अदमानादिक त्या समुद्रामधील सारी वटे हिंदू साम्राज्यात समाविष्ट करून ता परत आला पण पुढे जेव्हा ता महासागरसंचारी हिंदू पराक्रम वरच्या मिहिरितला वेष्टक होऊन दमला तेव्हा पराक्रम (पर + आक्रम), वाहरच्या पराक्रमच्या देशावरच चढावी करणे, हा शब्दच हिंदूच्या काशातून लुप्त झाला. शक्यतःच मूळ धुमन आकाशेच असणार. पराक्रमाची, सैन्या दिग्विजयाची, नवा राज्ये संपादण्याचा, आरली सत्कृती आणि प्रभाव सतदापा वसुधैवकुटुंबेवर दिग्विजयी करण्याचा, आत्मज्ञाच जेव्हा 'चतीच्या' हिंदूस पाप झाली तेव्हा त्यास दिग्विजय करण्याचा शक्यताही दिवसदिवस नष्ट होत गेली. आकाशात बुन्याची साहसी सनन निदधाननिदधान नष्ट झाल्याने ज्याचे पर पगू झाले आहेत असे ह हिंदू पराक्रमाचे काण्डे आपल्याच 'चतीच्या' अगणान जग मानून त्यातच तैलतैलाने आरवून दमणे आणि त व्हा ? तर आत्मार्पी पराक्रमासही पुत्र्य मानणाऱ्या मुसलमानी शिवाशनी आणि युरोपियन गुणनी सन जगाचे आकाश नुसते झाकून रावले तेव्हा ! अशा स्थितीत याच्या शेपसरशी ते अग्यातील काण्डे निघणच्या निघणा

फडफडून गतप्राण झाले तर काय आश्चर्य !

मराठी साम्राज्याचा क्षय

केवळ अगदी शेवटच्या हिंदू साम्राज्याचा, आपल्या महाराष्ट्रीय हिंदुसदपातशाहीचा, पतन काल थ्या. आपली पूर्वीची साम्राज्ये आणि स्वातंत्र्य जाण्यास केवळ जातिभेदच कारण झाला हे विधान जम अतिशयोक्तीचे होऊील. तसेच मराठी राज्य केवळ जातिभेदानेच बुडाले हे विधानही अतिशयोक्तीचे होऊील, परंतु हे विधानही तितकेच विपर्यस्त न्यूनोक्तीचे होणारे आहे की, आपली जी हिंदुसदपातशाही मूठमर भिन्नजी पल्लणांच्या पायाखाली गुडविली गेली, ती अंतर्का निर्बल होण्यास जातिभेदाचा क्षय मुळीच कारणीभूत झालेला नाही ! समुद्रगमननिषेध हे वा भयंकर क्षयाचे एक भुपाग देखील विचारात घेतले असता मराठी साम्राज्यकाळीमुद्रा आपले सामाजिक नव्हे तर राजकीय बलदेखील या भयंकर व्याधीने किती निर्जीव करून सोडले हे तात्काल ध्यानात घेणारे आहे. ज्या वेळी भिन्नजांनी देशातील शुभा आयात-निर्यात व्यापार हस्तगत केला होता, त्या वेळी त्यांच्या देशात आपल्या व्यापाराची अेकडी हिंदू पेढी नव्हती. शेवटच्या रावब्राजीच्या अंतःपुरात वासी किती, त्यांत बोलकी कोण, विश्वासघातक होण्याघारख्या कोण, येथपर्यंत आपल्या देशाची राजानुखडा माहिती त्याच्या पुण्याजवळील 'वेदा' मधल्या लेखनालयात टिपलेली असता अग्लंड देश आहे कोठे, भिन्नजांचे राज्य आहे किती, त्याचे शत्रू कोण, त्यांचे बल किती अशी पाबुक माहिती देखाील आम्हांस प्रत्यक्ष पाहून सांगेल असा अेकही हिंदू त्यांच्या देशात गेलेला नव्हता ! फ्रेंचाची माहिती अग्रज सांगेल ती आणि भिन्नजांची फ्रेंच सांगेल ती. त्या स्वार्थप्रेरित विपर्यस्त माहितीवर सारी भिस्त !

मुकटचापायी मुकुट दवडले

अेक हिंदू राष्ट्रावादाचा वर्कल कोठे अेकदाचा विलायतेस जावून आला तो त्याच्या त्या भयंकर जात गेल्याच्या पापाचे प्रायश्चित्त त्याला 'योनि प्रवेश' प्रायश्चित्त करवून आणि पर्वतावरील पहाडांच्या कडेलेटालातच्या योनीसारख्या आकृतीनून बाहेर येताच

तो पुनीत झालासे मानून परत घेण्यात आले. पाप अंकुश मूर्ख आणि त्याचे प्रायश्चित्त शतपटीने मूर्खतर ! जे हजारी अंग्रज हिंदुस्थानात आले, ते एखादे हिंदू व्यापारी, सैनिक, कारभारी युरोपमर जाण येत राहते तर काय त्याच्या कला, त्याचा व्यापार, त्याची शिक्षा, त्याचे शोध आग्रास आत्मसात करता आले नसते ? पाळे, इंगे, हिंगणे असले पटीचे हिंदू राजदूत इर लंडन, पारिस, लिस्बनला राहते तर काय आमच्या यादवीचा जसा त्यानी लाम घेतला तसा त्याच्या यादवीचा आग्रास घेता आला नसता ? पण आडवी आली ही 'जत'-हे 'सोवळे'-हा 'मुकटा' ! हा मुकट्यापायी मुकुट दवडले मुकुट ! ! सोवळेच्या चार्जीरावाने मुकुट दवडला, पण त्यायोगे त्याची जात गेली नाही; पण इर फा तो घर धुलेखिलेल्या पादप राजासारखा लंडनवर चालून आला तर मात्र त्याची जात निःसंशय गेली असती.

समाजाचा देह पोखरणारे जातवेड

भारताचे स्थलजल अने निर्मल झाले. भारताचे जलजल - त्या रणतरी - ती नौसाधने, जी अगदी दहाव्या शतकापर्यंत सागरा-सागरावर हिंदुध्वज डोलवीत संचार करीत होती, ती तर ठारच झडली. त्या महासागराच्या पाण्यात नहे, अहिंदू पक्षीयाच्या पंखाचे पाण्यात नव्हे, तर या हिंदू जातवेडाच्या सधेच्या पळीतील पाण्यात ! आजही हे सात कोटी असह्य, मुळमानाच्या संख्यान्वयितरेच हे सख्याबल, अंगाचा गुटलेल्या हाताप्रमाणे निर्जिव होऊन पडले आहे—या जातवेडाने ! कोट्यनधी हिंदू वाटले जात आहेत—या जातवेडाने ! हे ब्राह्मणेत, हे सत्यशोधक पुढून निघाले—या जातवेडाने ! ब्राह्मणाच्या जत्यहंकाराचा केव्हा केव्हा अगदी ठीक ठीक समाचार घेताना जो ब्राह्मणेत सत्यशोधकपंथ समतेच्या अंगाना आचार्यांसही लाजवील अशा शुद्धात तत्त्वाचा पुरस्कार करतो, त्यातील काही लोक तेच समतेचे अधिष्ठान महार-माग मागू लागताच अगदी मंत्राजीकुवा-सारखे पिछाळून त्याच्यावर लाठी घेऊन धावतात. या जातवेडामुळे ! ब्राह्मण मराठ्याचे ब्राह्मण वनू पाहतात, मराठे महाराचे ब्राह्मण वनू पाहतात, महारा मागाचे ब्राह्मण वनू पाहतात ! हे जातवेड एका ब्राह्मणाचेच अंगी मुरलेले नसून अब्राह्मण पांडालापर्यंत व्युग्रा हिंदू समाजाचेच हाडीमासी वजले आहे !

शुभा समाजदेह या जल्यहाराच्या, या जातिमत्सराच्या जातिकल्हाच्या, कयाच्या भावनेने जीर्णशीर्ण झालेला आहे.

अनुपेक्षा केली तर ?

हिंदु राष्ट्राच्या आजच्या आत्यंतिक अपकर्षाचे हे आजचे जाति भेदाचे विवृत स्वरूप बरा अेवमात्र कारण नसले तरा अेक अनुपेक्षणाच कारण आहेच हे वरील अत्यंत गोरव दिग्दर्शना

वरूनही स्पष्ट दिसून येतील आणि म्हणून अशा स्थितीत आपल्या अपर्षाच्या त्या ग्राह्य कारणाचा नायना करण्याचा प्रयत्न चालला असताच हा अतगत क्षयही नष्ट करण्याचा प्रयत्न करणे हे आपणा सर्वांचे अेक अगदी अवश्य कर्तव्य होऊन बसले आहे. जे हिंदुराष्ट्राचे स्वातंत्र्य आपणास मिळवावयाचे आहे ते जातिभेदाने बजर झालेल्या या आपल्या राष्ट्रपुरुषास बरी अेक वेळ मिळविता आले तरी या रोगाचे जोबर निर्मूलन झाले नाही तोबर अका बाजूस ते मिळविणे शक्य दुर्घट होणारे अमून दुसऱ्या बाजूस ते मिळविताच पुन गमावण्याचाही पाया भरत जाणार आहे

* * *

३. मंत्रवळ नव्हे, यंत्रवळ !

आपल्या देश आज ज्या युगात प्रवेश लागला आहे, ते युग युरोपमध्ये दोनशे वर्षांपूर्वी चालू झाले. म्हणून युरोपच्या दोनशे वर्षे आपण माग पडलंलं आहोत. ह्या युगाचे

अथशारनीय नाव यंत्रयुग ! युरोपमध्ये हे यंत्रयुग दोनशे वर्षांपूर्वी जेव्हा त्रासप्रगतिप्रमति शोधामुळे आविर्भूतले, तेव्हा त्या यंत्रप्रभावाच्या धक्क्या सरशी निवडली त्या वेळच्या रुढ विचारांना नी आचारांना चक्कर आल्या सारखे होऊन गेले. मनुष्यजातीवर हे यंत्रयुगाचे भयंकर सकल आले आहे, यामुळे मनुष्य माणुसकीसच मुकल्यावाचून राहणार नाही, धर्माचे धागेळे हाणार, मनुष्याचे जीवन यंत्रासारखेच हृदयसून्य, कृत्रिम नी कलाहीन होऊन त्यांच शरीरदेखील दुष्टलेनी परतून धनगार, पार काय, ज्या आर्थिक संपन्नतेच्या नी सुगमोपेक्षा लालचेने मनुष्य यंत्राच्या माग लागला, ती आर्थिक लालसाही यंत्राच्या चाकान सापडून चूर होईल, या यंत्रामुळे मनुष्य पोशभर लाभपिळून लागला भुल्ल मिक्स लागल, अशी अेक्च कोल्हकुनी त्या वेळच्या पुराणप्रिय स्थितीतील नी धर्ममाळ्या अशा वर्गांने सान्या युरोपात चालू केली हानी. " Back to Nature " हे त्याचे सूत्र हाते 'यंत्रामुळे वेकारी वाढते आणि मनुष्य भिक्ख लागतो,' असे बुद्धे अर्थशास्त्री थोरडले. 'यंत्र ही संतानाची सुक्ती ! देवाच्या थोरवीस कमीगणा जाणणारी ही रावणी हाव !' असे धर्मशास्त्री बिंबाळले !

न्यूनाधिक दोनशे वर्षांपूर्वी यंत्रशक्तीचा प्रगळ आविर्भाव युरोपात झाला तेव्हा त्याचा असा जा विरोधच विरोध त्या लोकांमध्ये त्रिकेतिकडे झाला, त्याचीच पुनरावृत्ती आज आपल्या या दोनशे वर्षे मागाहून, प्रगतीच्या त्या त्रिदूर येऊन पोचलेल्या लोकांत चालू झाला आहे. यंत्र ह मनुष्यास मिळालेले वरदान नगून शाप हाव, अशी ही आरड म्तिती तय्य वा अन्ध्य आहे ह विवेचिण्याच्या काया जावणास याजावे लागणारे कोटिक्रम आणि यावे लागणारे पुरावे युरोपच्या आजच्या जनतेला अगदीच शिळे नी

युरोपला लागतील, कारण की, ते जाशेप प्रत्याशेप, ते वादविवाद
 त्याच्याकडे नामनेय शास्त्रासही मेरीडने वपे मुलटून गरी आहेत. पण
 युरोपकडे आइ अगदी शिष्ट्या, अद्याणी, वेदगळ टरलेल्या त्याच त्याच
 आध्याना अगण नवीनानांल नवीन म्हणून ठिकठिकाणचे अनेक गावठळ
 संप्रदाय आरल्या निवडे प्रचार करू लागले असल्यामुळ, यत्रशक्तीवरील त्या
 आक्षान्ता वाटून काढण्यासाठी यत्रनिष्ठ प्रगतीलाही युरोपमध्ये पृथा दिल्या
 गेलेल्या त्याच त्याच प्रत्युत्तराची पुनरुक्ती करणे भाग आहे.

मनुष्यजातीचे कोणते पाप असावे याविषयी या 'अतल्या आनाज'स फाँल लावीत आहत ! - तर निकडे शहराचार्यादि धर्माचे सर्वाधिकार, ते मुक्त अश्रम्यतानिवारणाच्या पापामुळे घन्तात म्हणून शास्त्राची शपथ घळत रागत आहत ! ज्या राष्ट्राचे सर्वाधिकाराचे अितर धर्ममाळे त्या राष्ट्रातील सामान्य जनतेच्या देवमोठ्या भांडेपणाचे वणन काय करावे ! युरोपमध्ये आज १९३६ वा सन चालू आहे तर आमच्या अिकडे प्रगतीचा १७३६ वा !

देवमाळेपणा म्हणजे प्रत्येक धर्माचे कारण देवाची लहर, राग वा लोभ आणि त्या धर्मापेक्षा मक्क्याच्या टाळण्याचा उपाय म्हणून देवाला प्रसादविणे ! अथात त्याचे यत्न म्हणून प्रायना, पूजा, सत्यनारायण, जन्मनाम, छान्द ! पाश्च पत्त नाही ? भुव्वातील मट्टकून म्हणून वेष्ट देवनेस आराधा ! नौका बुल्ल आहे ? वरणरुत अपून समुद्रास नारळ वहा ! प्लेग पाझ ? नाहरोबापुडे राकड मारा ! नाहीतर 'भीदला' गाभीची तुराणा करा खुदा मला करेगा !

परंतु धनशीलपणा ह्या, या सृष्टीतील प्रत्येक भौतिक व्यापार टराविक सृष्टि नियमाचे फलित होय, आणि जर त्या नियमाप्रमाणे आपण त न धक्क पुळतून आणू झालो तर ते ते काय घडलेच पाहणे, ह्या निष्ठवरच काय तो अधिग्रानिदेल्या असणार अमुक अज्ञापयत पाण्याचे क्षुण्णतामान बाताबले की त्याची वाफ शालीच पाहिजे, मग त्या वळी ती यात्रक निमाज पद्व्याचे विसरत्यामुठ अह्मा रागावलेग असो वा मध्या करप्याच गळत्यामुळे देव घनताळलेला असो त्या टरावक पाण्याची त्या टराविक क्षुण्णतचा रंग होताच टराविक प्रमाणाची वाफ शालीच पाहिजे देवाने का म्हणाना, पण ते सृष्टिनियम अेकदा घाटून दिले त्यात देवदेखीउ पुन्हा ऱल करू शकत नाही आख्याच चर पगार भगीस घाटले की आपल्या धर्तीचा निकाल दणाच्या एखाद्या य कश्चित कलेकरलाही आपण अन्यायी ना लचगा-नु मानता पण चार वाक नळी न दिले की मगळ्या गावाला, त्यातील मलादेकरामुढा प्गाने टार मारण्याअतका मयकर लचखापूषणा देवाच्या मार्गी मारण्यास ओ साडीत नाही तो धर्ममाळपणाच देवाच्या देवण्यास राग काळमा लावणारा असून टरावक सृष्टिनियम लाचल्लवपतीबारा देव कधीही ऱदलीत नाहा, ही यथाथ निश्चि जितका सत्य तितकी घम्यही आहे अशी प्गानज्य निश्चिती

हीच यशशालाणार्ची ऊननी असते. यामुळेच देवमोळेपणा ज्या मानाने घटने
त्या मानाने विज्ञानमय यशशालणा त्याच्यात वाढतो.

नाना फडणविसाची अकरा गोष्ट

वर धुलेखिलेल्या तट्याचे शुद्धाकरण म्हणून पेशवाभीर्तीत
अकरा लहानशी गोष्ट अगदी सागण्यामाखी आहे. ज्याच्या
अनुल बुद्धिमळाने हिंदुपदपादशाहीची सूत्रे त्याच्या हाती
टिकली तावर तरी “जलचर हैदर निजाम अग्रत रण करिता थकले ॥ ज्यानी
पुण्याकडे विलोमिले ते सपत्तीला मुकले ॥” असा मराठ्यांच्या सामर्थ्याचा
दरारा यच्यावर अहिंसेर रसविला होता, त्या नाना पण्याविषयाची अशी अकरा
गोष्ट ऐतिहासिक कागदोपत्री सापडली आहे की - नानाना अकरा कार्यास
फाही पुण्यवृत्त्य करावे या हेतूने कर्मनाशा नावाच्या तर्थात नदीवर पूल
बांधण्याचे काम चालू केले. पण भारभीच वाळू नी पाणी याच्या
अडथळ्याने पाया फाही टिकेना. ज्याच्याकडे ते बांधकाम सोपविले होते, त्या
कार्याच्या हस्तमानी (गंगामाय प्रसादविषयाचा नी तिच्यावर पूल बांधून
घेण्यास ती मान्य व्हावी म्हणून त्या रसलेल्या गंगामाभीला चुचकारण्याचा
त्याच्या परिपाटातला जो ठराविक धुपाय तो याचूत) ब्राह्मणाकरवी तारात
६-९-१७९६ या दिवशी अनुष्ठानास आरम केला. अनुष्ठानाची गर टाकून
टाकून ते ब्राह्मण थकले, पण पाया धर धरीना. निचान्या ब्राह्मणाच्या ताडवे
पाणी पळाले, पण पायापालाचे पाणी पळेना, आटेना. पायापाली वाळू नी
पाणा याची अडचण आली आहे आणि ती निवारण्यासाठी अनुष्ठानाचा
धुपाय योजिला आहे, ही बातमी थिकडे नानाना जेव्हा पुण्यास कळली तेव्हा
त्यानी अनुष्ठान बंद करविले आणि अग्रजाकटून येकरनामक यश
(अजिनियर) आणविला. त्याने कळीचे ख फलकत्याहून मागविले आणि
ते लावून पाणी बोलता बोलता आणवून, वाळू टाकून, पक्का पाया टाकून पूल
उभारला. बलदेवनेची कळ जिये पाहिजे तिथे दाखली जाताच ती झकन शुद्धीवर
आली! धर्ममोळेपणाच्या अनुष्ठानाने जे भौतिक सृष्टिनियम, त्याच्या
व्यापारात लवलेल परक हात नाही पण त्या नियमाची जी ‘कळ’ त्याना
रावविणारे जे यश, ती कळ दाक्ताच त्याचे व्यापार हवे तसे चालून करून

घता येतात देशाची भिडता ही संख्या यत्रशास्त्राच्या कधीच
खिसगणतीत नसते

वराल ल्हानशा गाथीत देवभळेयणा मज्झा घेत जाता, तसतसा यत्र
शीतण्या वातत जातो हच तत्त्व किती चक्करापण विश्व झाल आहे त
पाहा ! त्या जुया कळी नानाना 'कळीच' ह महत्त्व कळाय ह तितक
त्यायासारक्या नकत्याटुकत्याया दशात्र नी प्रगतपर जुडाच घात आहे,
नितकच ती पाणा आगवप्याच्या आसारखी सार्धी कठ सान्या मराठी
साम्राज्यात न सापडता कलकत्याच्या अक्ष अमिश्रकटून आणवाना नी चालवाना
हागता ही गीत आसल्या राडाया त्या कळच्या नेकत्रातल्या सानुनायक
अनणापणाच्या नी मानड्या उताचच न्हय नह काय ?

हे शास्त्रीय सत्य आहे

वास्तविक पाहता यत्रशास्त्राचा मूळ सिद्धान्तच असा का,
त्याच्या पांगत (फार्मुल्यात) बीरराया भिडचा या
धर्मशास्त्रीय पापपुण्याचा वा योनिपी गुनुनाचा कणाचही
घनक दमईच्या अुधारीनही गणलेला नसाव्याचा भिन्न आकस्मिक,
भिन्ना हायडोजन भिन्ना प्राणवायु भिन्ना अुज्ज की पाणी
झालच मा ता सयाग गम मत्तानर घन या न घन बाक न भिन्नाच्या
मुळ इहिराग किवा बीजला गाय न मारत्यानुठ खुन, त्या घळी रागावला
असा ना नसा त रसायन चक्र ग्यागारा गिरडून करा या न ग्यागारा
मुगळमान करा, त रसायन सिद्ध गगच पातिव यत्रशास्त्राचा मूळ सिद्धान्तच
असा देवमज्या धर्मशास्त्राच्या लज मज्झ ! पण बाधय असकी आमजन
प्या काही जुन्यापुराण्या यत्रागी माहिती आह, न काही जुनपुराण यत्रशात्र
आह त्यालाच नव म्हणून आरी देवनाच्या लकनी धर्मशास्त्राच्या भारीवर
दत्तक दअन गमन्यास साजल नाही !

यत्रशास्त्राचा अन्वय नी मज्झा पोगदी पुनळा धर्मशास्त्राच्या
डिस्कूट लुफणाच्या पायावर अुनारप्याचा आमचा हा यत्र किती
हान्यान्वद आहे म्हणून सांगते ! घराचे आड जर पक्कणी टाक तर गग
न गुनुनावर टाक असा वा नसा त्याची पृथक् कटणी असा वा नसा, त

त्या आत्म्याच्या शिल्पशास्त्रीय कळकटीपेक्षा अधिक वा धुणे ठरणे शक्य नाही. परंतु आठे टोकताना त्याला समंजसक पूजल्यावाचून, त्या घराची शकुनावर मुहूर्तमेढ रोवल्यावाचून, वास्तुशांती केल्यावाचून आमच्या मनाला ते घर मक्कम झाल्यासारखे केव्हाही वाटणार नाही ! महिनोगणती आम्ही त्या घराने राहला जाणार नाही. कारण वास्तुशांती शांती नाही ! आमचे मन आम्हास चारंगे रात राहणार, मात राहणार ! पण आमच्या हे घ्यानात येजीना का, मुहूर्ताला मांक न घालना नी वास्तुशांत न करता कुमारेलेले हिंदुस्थानातील अभिग्रंथचे राजेबाडे, राज्यकार्यालये, प्रशासी वंगले, गावच्या चाक्यादेखील आमच्या तशा बांधकामाहून कवीतरा कमी कळकट ठरल्या आहेत काय ? किंबहुना अगदी मुमुहूर्तावर बांधलेले आणि वास्तुशांत शास्त्रोक्तपणे केलेले आमचे शनिवारवाडे आज दाखवून मूर्तीत मिळाले असता विनशकुनी, विनवास्तुशांती विनधर्मी अशा या अभिग्रंथांची 'गव्हर्नमेंट हाथुसे' मक्कमची मक्कम ! त्याचे डेकूळदेखील, त्या धुणीवेने म्हणून, दाखवून नाही ! कुलट त्या शास्त्रोक्त वास्तुशांत केलेल्या आपल्या हिदुपदपादशाहीच्या श्रीमंत पंतप्रधानांचे या महाराजांचे बाडे, त्या वास्तु, 'अगदीच धुळवाण होऊ देऊ नका, त्यावर स्मृतिपट तरी ओलादा लावा' अशी हृदयद्रावक विनवणी करीत त्या अभिग्रंथाच्या त्याच विनवास्तुशांत, विनमुहूर्ता गव्हर्नमेंट हाथुसच्या दारापुढे आम्हास धुमे करावे लागत आहेत !

आम्ही आमचे सिंगड, सिंधुगड, रायगड असले चोकडो प्रचंड दुर्ग; आणि मुसलमानांनी त्यांचे दिवाणी आम नी दिवाणी खास आमच्या हिंदु वा मुस्लीम शास्त्रानुसार शकुनवंती नी रमल पाहून, वेदांतील सुक्ते नी कुराणातील आयते निर्विघ्नतेसाठी मिनीमिर्तावर कोरून चित्रून धर्मशास्त्रदृष्ट्या शक्य तितके कळकट केले - पण आज आदी पुर्वत मुहूर्तावर बांधलेले सारे प्रचंड दुर्ग नी दिवाणखाने धुळीम मिळालेले आहेत ! परंतु शकुन, रमल, वेद, कुराण तर काय, पण प्रत्यक्ष देवासही न मानणाऱ्या (Anti-God) रशियाचे प्रचंड दुर्ग, ती विमाने नी विमाने अक्षरशः वाऱ्यावरदेखील कळकटपणे तरगत आहेत ! एरोसर, खडकावर बांधलेल्या आमच्या विशालगडापेक्षा त्यांचे वाऱ्यावर बांधलेले विशालगड आज अधिक कळकट ठरत आहेत !

यावरून या जगातील भौतिक सपत्ती नी सामर्थ्य हे तरी भौतिक सृष्टि-

विज्ञानाच्याच अदृढ पायावर उभारलेले असल्यास टिकते, धर्मशास्त्रीय देव भोळपणाच्या ढोलान्याचे नी देहान्याचे विज्ञान बेका ठोकरीसरशी ठिकन्या उडविल्यावाचून राहत नाही, हे स्पष्ट होत नाही काय ?

यंत्रे तितकी देते ! हत्यारे तितके देत !

आगगाडीचे बिज्जन म्हणजे काय ? त्या प्रकरणी जे वाप्यगति स्थिति विज्ञानाचे ठाम सृष्टिनियम वैचारिक क्षेत्रात होते त्याची ती घनपलेटी मूर्ताच व्यवहारात अवतारली ! जोंवर त्या ठाम नियमानुसार त यंत्र घडलेल नी चालविलेले आहे तोवर आमच्या निच्छेनाहर त्या यंत्रास स्वतंत्र अशी भिच्छाच नाही. देवाने जर मनुष्य घडविले असेल तर त्या अर्थी मनुष्य हाच यंत्राचा देव म्हणावयास हरकत नाही. परंतु आमच्या देवभोळपणाचा वेडगळ अतिरेक अतिव्याथरास गेलेला आहे की, ज्याचा मनुष्य हाच बरील अर्थी देव आहे - त्या यंत्राला मुद्धा आम्ही आमचाच देव मानू लागलो ! आजदेखील आमच्या लागो लोकात यंत्राची नी हत्याराची पूजा होत आहे ! सुतार रथ्याची, गवडी करणाची, सैनिक मालाडरचीची, गवळण रवीची, घरघनीण भुगळ मुसळ्याची घरोघर पूजा करीत आहे. नाळनगालीन केवळ सग्वार्ईची पूजा मधत, तर नाळ कापावयाच्या कातरीसदेखील देवनासारणी माडून पुजाची लागते ! लणू काय त्या कानराला स्वतःची अशी भिच्छा असते, राग लोभ-मान-अपमान पळतात, आणि म्हणून त्या कानरीला न तुष्टवित्वास ती रागाने नाळ कापायचे साडून पक्कन् नाळाचा गळाच कापणार आहे ! आता मान सग्वामीशी अक नवीनच तडजोड झाल्यासारणी दिसत आहे, ती ही की, घरच्या बाळतपोनीन तेवढे सग्वामीचे राय, तिथे नाळन झाल्यास कातर पूजिणे प्रभृति पुन्या मानपान पूजा पार पाळत्या पाहिनत पण सावजनिक प्रभृतिगृहान नाळन झाल्यास तिथे त्या सग्व्या गोष्टींची सग्वामीने सू चाकी. प्रभृतिगृहातील फनर न पूजिली तरी तिन नी सग्वामीने हू का चू करता कयमा नये प्रभृतिगृहातील ती चक-चकगारी डॉकरी चाकु, मुन्या, आदि शस्त्र पाहनाच सग्वामीच गर्भगळित होतर्नी दिसते ! सारे मानारमा, प्रनिष्ठ टाकणाऱ्या प्रभृतिगृहातील बाळन पगाकडे दुडून वपादला देवर्नी ती मिते. तेथील बाळनाळनिणी सग्वामीचे

काहीजेक लागत नाहीत ! न खोबर, न कातर पूज, न शातिपाठ पण तिथे राळराळतिर्णाना भुगीच सतावण्याची सत्वाजीचा काय छाती आहे ! तिची आटणदेखाल शेंकरी प्रसूतिगहाचा भुमरा ओलाडून आत येत नाही

युरोप अजिंम्य झाले ते मुख्यत यत्रबळे !

जावर युरोप असे आम-यासारकेच देवमोळे होते, तारर तेही आगही प्यान आहोत तसे दुकळे हाते दोनशे वर्षांच्या आग मार्ग त्याचा देवमोळेपणा हटत चालला, तसतसे त्याचे कळ, संपत्ती, साम्राज्य भरभरांत चालली पण हिंदुस्थानच तर नव्हे मवना आशिया त्याच देवमोळेपणाच्या गुगीत खिचपन पत्ला, त्यामुळ विज्ञानाची घाट त्यास सापत्नीच नाही युरोप सुशिक्षींना आपल्या प्रगतीच्या रथास पुपून भरधाव चालला असता, आशिया त्या सुशिक्षींना पृजातच राहिला त्यामुळे आशियात यत्रशीलपणा असा आलाच नाही पाहा, गत्या हजार वर्षांमध्ये हिंदूत काय निवा मुसलमानात काय, अेकदरात वैज्ञानिक शोध असा अेकही लागलेला नाही ! नवीन यत्र असे, हत्यार असे, कळ अशी, गत्या हजार वर्षांत आगही जवळ जवळ अेकही भुद्रबली नाही ! साधी आगपेठी, साधी चार्गी (सायकल), साधे घड्याळ, सापा शिळाछाप, साधे छायाचित्र-पण युरापन शोधते तेव्हा मुचले आग्टास काही मुचले नाही, हिंदू धममोळे पणाची ती मुसलमान धमबडेपणाची निशा रिअन सिगून पटलेला मुसलमानान्या दिल्लीच्या बादशहाला शस्त्रवैद्य निप्रज्ञाकडून मागवावा लागला, तर अेका पुलासालचे पाणी आन्वावयासाठी हिंदुपतीच्या फत्णासाल अेक यत्रशिल्पी - अेक अिर्जीनिअर - अिप्रज्ञाकडून मागवावा लागला ! मुसलमानाचे सारे देवनडे पार, मुल्हाहर्बाम, गडातार्नान ची यार्भी दरा करू शकले नाहीत ती त्या निप्रज्ञ शस्त्रवैद्याने उरी वरून अनडान जपतपानी जो पुलाचा पाया हिंदूना घालला आला नाही, तो त्या निप्रज्ञ अिर्जीनिअरने घातून राकला ! पण तरीतर्नील निप्रज्ञाच्या यत्रशीलपणान त्याचे विज्ञान कम वाढत चालले वाढ, त्याची अेयक कळ त्याचे कळ कम दुशेय दननित जादे आपगास दुनडावेने जादे, दे त्या वेळी आमच्याकडे कोणाच्या लजान याचे तसे आले

नाही. यत्रविद्येचा ओनामादेखील शिकावयास कुणी युरोपमध्ये गेला नाही. ज्ञान जाते ना आमची समुद्र ओलाडण्याने !

आमचे देवमोळेपण अजून सुटत नाही

पण आमच्यात पूर्वी सामर्थ्य असताही आम्ही जगावर चान्द्रन गेलो नाही याचे प्रायश्चित्त आम्हास देण्यासाठी जग आमच्यावर चान्द्रन आले. युरोपच्या अवाढव्य यंत्राच्या

फैदांत आमच्या राष्ट्राचा, स्वत्वाचा, आमच्या अेका गोष्टीवाचून सान्या भितर गोष्टींचा तुराड झुडला ! अेक गोड तेंवढी जी आमची म्हणून अजूनही टिकली आहे, तिला युरोपचे यंत्राही अजून चिरडू शकले नाही, ता म्हणजे आमचा धर्ममोळेपणा ! भौतिक सक्ते निवारण्याचे, सृष्टिशक्तींना रात्रविण्याचे, भौतिक सामर्थ्य संपादित्याचे विज्ञान आणि साधन म्हणजे यंत्र, हे अजूनही आम्हास कळत नाही. अजूनही भूकपावर अस्हस्यतानिधारण हा उपाय, सर्व राष्ट्रीय अरिष्टावर अनुष्ठान हा धुपाय, कोणी कमला नेहरू आजरी पडल्या तर त्याच्या हयावर प्रार्थना हा धुपाय, साध घालविण्याचा बोकड मारणे हा धुपाय, मशीनगन्सचा मारा धात्रावयाचा तर तिच्यापुढे तिच्या गोळ्याच्या टप्प्यान शातपणे नसून मरून जाणे आणि त्या मरणाने त्या मशीनगनला हया आणणे हा धुपाय ! अजूनही आमच्या राष्ट्राचे देवमोळेपण सुटले नाही आणि म्हणूनच या नव्या यंत्रयुगाचे धाटपणे स्वागत करून युरोपच्या अजिंक्य सामर्थ्याची ती तिहरी युक्तिप्रयुक्तीने हिरावून घेण्याच्या ठायी हे लोक त्या यंत्रयुगासच अेसाचा मकडासारखे मिथून भूतकाळाच्या सुयारात अधिप खोळ खोल जाऊन दलत आहेत ! यत्राने मनुष्य दुःखा होत आहे, यत्राने मनुष्य भुका मरत आहे, अशी या देवमात्र्या लोकाची कोल्हेकुर्ची सारंगी चाटली आहे. जणू काय ज्याच्या टाचेगाली आम्ही ठेचले गत आहो ते युरोप, यंत्राचे घुरीण ते युरोप दुःखे आहे, मित्रेस लागं आहे ! आणि आमची पाण्याची पितरे सळ आहेत ! हे अर्धेनोदी, अर्धेनग्न, दुग्नाळग्रल नी रोगग्रस्त आमचे राष्ट्र - यंत्रयुगाच्या संदेनशे दपे अजून माग रेंगाळत आहे, म्हणूनच बलिष्ठ, मुर्ती नी सत्पु आहे !

या लेखाच्या आरंभीच्या पहिल्याच छेदकात यत्राविषय आमच्या जुनाट

मायडेपणाने घेतलेल्या ज्या अभ्येसना मुल्लेखिले आहे त्याना शक्य तितक्या लवकर प्रतिकारले पाहिजे. गमावकारणाने विज्ञानाचे वचस्व स्थापिले पाहिजे, तसेच आपल्या राष्ट्राच्या अय-कारणातही त्याच विज्ञानाची मूला जे यत्र त्या यत्राचे वचस्व स्थापिले पाहिजे.

कापलच्या गिरण्या हे यत्र अद्यातच त्याच्यामुळे देशावर भयकर एकत्र आढवण आहे, त्या गिरण्यातील कापड कापरु नका ! भरी आरगओरड गळ्यागळी चालली हात, चालली आहे गळी चालविणाऱ्या आमनडाच्या सेना त्या 'टक्का'च्या प्रभाव नानाचे सारे यत्रळ तुच्छविण्यास सज्ज्या आहेत थकळ चरण्याच्या वनाओदीने रुग्णायरच्या नी सान्या जगातील गिरण्याना कुटुपे नाकगी जतील अशी प्रतिज्ञा करणाऱ्या सेनानीचा ताणचा ताण राष्ट्रीय सनच्या बुच्यासनावर चरणे फिरवीत बसलेला आहे आणि आता त्याच्या बोर्डाळ दळणकान्णाच्या यत्राच्या सफटापासून या देशास रक्षकपासाडी कर वसन आलेल्या नव्या सेनानीचा ताडा त्या राष्ट्रीय सनच्या बुच्यासनावर कुणी गायाने हाती दळीत नी कुणी भुजळात ताडूळ हाती फाडीत वयम झालेले आण्टापाचाही ममब आहे अयकारणातील या मडळाच्या पन्नाची मुख्य हाकाटी म्हणजे 'यत्र नको !'

धर्मशास्त्रातील मायडेपणाप्रमाणेच या अर्थशास्त्रातील मायडे पणासही आजच्या जगात, हा यत्रयुगात जर जगावयाचे असल तर, आपल्या राष्ट्राने ठोकून दिलेच पाहिजे. राष्ट्रीय प्रचाराची सूत्रे या देवमाळपणाच्या, धार्मिक वा आधुनिक श्रुतिस्मृतिपुराणोक्ताच्या, या पुरातनाच्या हातून ठिनातून घेऊन ती प्रगनाच्या, अयतनाच्या, हाती दिली पाहिजेत. यत्रयुगारिक्त त्याच्या चाललेल्या मनड्या हाकाटीची छाप ज्यायाग राष्ट्रावर पणार नाही आणि यत्रळ्याचा महती ज्यायोग राष्ट्रास पडून तें विज्ञाननिष्ठ हाभील, यत्रडीउ होइल, अय्य प्रचार शक्य तितक्या नेगने, निस्सृष्टने आणि निमडीन आता आरमिलाच पाहून

माणसाचे प्राप्त्य यंत्राच्या वळावर

यंत्राचे साधन मनुष्याच्या हाती असल्यामुळे मनुष्याची हानीच हानी होत आहे, ती दुःखा न्त आहे, दुःखी बनत आहे, दारिद्री बनत आहे, यंत्र हा मनुष्यजातीला झालेला शाप होय, अशी यंत्राविषय जे वारट करतात त्यांनी हे लक्षात ठेवावे का, यंत्र, हत्यार, कळ म्हणजे शतपटीने अधिक कार्यक्षम झालेले मनुष्याचे अनेक इंद्रियच आहे ! कळ म्हणजेच इंद्रियांची साठलेली कार्यक्षमता. हत्यार म्हणजेच हाताहूनही दसहत्यारी असा आपला अंक जोडहात यंत्र म्हणजे आपल्या मूळच्या शक्तीपेक्षा लक्ष्मदीने शक्तिमान झालेली आपली यहिश्चर इंद्रिय ! जर हत्यार, कळ, यंत्र नसते तर मनुष्य सुदीनकीवर आज चालवीत असलेली सत्ता चालवू शकता ना अितने सांगणे म्हणजे यंत्रशक्तीच्या भुषयुक्तेचे आदी शोक वर्णन होय. यंत्राचाचून, कळीचाचून मनुष्य या जीवनकलहान जगूच शकता ना, फोहा-कुत्रा देखील, त्याला भारी हाता, पां फाट्टा घाता ! मनुष्यास झालेल्या यंत्राच्या साहाय्यानिपयी असे म्हणजे तरी देखील अतिशयाक्ती होणार नाही का - शरीराने पाहिले तर मनुष्य हा अत्यंत दुबळा, कळीनेच काय तो प्रचलितम ठरला !

मूळच्या पिसाळलेल्या स्वापदासह जरण्यात मनुष्याला पुन्हा जुना वेला तर त्याच्या स्तनच्या देहाच्या वळे त्याला किती स्वापदापुढे टिकाव घेता येतील ते अेकदा कळून पहा ! सिंहासारखी नंगे नाहीत, ढंग नाहीत, दात नाहीत, नुसत्या गजनेन सारे रान हादरून साडील असा भीमज आवाजी नाही बाघाला तर म्हसूर मारण्यास जिन्ही दतनगरे शिंगाची लागतात, तिनका देखील ह्या माणसाचा दुःखा फोळा पळ फाटून गकण्यास शिंगाची लागणार नाहीत. आपणापुढे उभी काळी ककण, तसा माणूस बाघापुढे ! मनात येताच कचकच चाकून गकणा माणूस नुसत्या त्याच्या देहाभित्तक दुःखा चागास प्रतिसराल असा अेव्ही अवयव माणसास नाही हत्तीपुढे तर माणूस म्हणजे मुगी ! नुसत्या पायाच्या प्रचंड दागणाली चिरड्या किंवा त्या अस्त्र गुप्ते धरून दगानर नारळासारखा आपणना !

तस, लाग, रानडुकरे याच्यामुद्धा समोर भुम राहण्याची त्याची छाती
 नाही. रानडुकराच्या दातांना प्रतिकारीत असा त्याला बघही अवयव नाही.
 मग्या शिकारा कुऱ्याचीनेर्ख त्याला वावासारखीच भीती माणूस पाहण
 वा वाचनार लागला तर शिकारा कुत्रा असा शरीररशी माणसास पाहून
 मग्यास सांगार नाही पार पाय, अंगी, दुखी, गीन, निरपद्रवी जी
 गाय तिची देखील जर मनुष्याशी शुत्र लागली तर तीच आपल्या शिगांनी
 त्याचे पां शलता शलता पाड शन. रानरड, रानरे याच्या त्या भुमत्त
 हुरक्यासरशीच माणसाला पळ पादप्यासचून जग्याचा दुसरा मागच नाही
 लहान मयमारी. पण त्या माग त्याला अकरा का जाण्या की त्याच्या
 गिपारी दशाच्या मयपर बदतानी तन्फस्त माणूस मरून जाता - पण त्याला
 काही माणूस भुल्ल ज्ञ या गिळू शक नाही, त्याच्या मागे भुड शक नाही
 कावळादगीत माणसाच्या रक्ताळ बाबावर वा टाक्यावर, पळवर मारता तशी
 चार्ची माणून अड्डत जाऊन कावकाव परीत माणसाला भुल्ल येतां शकता !
 अजर त्यास नुसता आपल्या अजस देहाचे बळत पाहून चरपासारग्या
 पिळून पादना टीचमर पुरस त वाय, पण त्याच्या पायाला कुडून बसे डसेल
 नी त्याला शलता शलता टार मारील याचा नियम नाही ! समुद्रनदनचामध्य
 तर माणसाची दुदशा त्वचारायलाच नको ! आत पाय घसरला की माणूस
 सुमरीच्या ना मासाहारी मासाच्या आहारी गलाच म्हणून समगव ! माणसाला
 मूळचे अस तीष्ण मुठे नाहीत, पोच चिरून पाहून टाकणारी शिंग नाहीत,
 कागतीचा कागडी किवा गवत, पाला पाचोळा रक्त हाड न मिळेल ते
 पवबून शकणारे पोच नाही, धरी निवारील अशी लोंकरीची शाल अशी नाही,
 किवा रात फातडे नाहा, घासासारगी दप्ती नाही, मशकासारखे परा सुद्धा
 नाहात, गरगासारगी मक्करींण चोच वा कण्छेदक नपरे वा रक्तशिप्सु
 पन नाहीत, गिपारा दात नाहीत दश नाही नागी नाहा हिंदी लोकाना
 निमज्जानी नि शस्त्र रुळे हाते याया किर्नीतरी युग आधी माणसाला सुणीन
 नि शत्रु चल होत ! बरिष्ठ व्यापदाहूनच नर तर पत्नीमत्स्यमाशकाहूनही
 माणूस मुळान पाहिला तर जवळ अमान असा नत्यत दुख्खा आहे ! अक्षरश
 गावीहून गाय आहे !

पण तो आनहा पृथ्वीजगवर तरी सान्या प्राण्याचा राज, शास्ता, चेता

होअून मिरवू लागला; सुष्टिदात्रीचीच मलयुद्ध करण्यास व्हंड थोपटून टाकला; नाप्प, चुम्क, विद्युन्, रेडियम यांना काही प्रमाणात तरी माणसाळवून त्याच्या अजय्य वळावर समुद्र, पृथ्वी नी आकाश या मानवी जगताच्या तिन्ही गंडांत दिग्विजय करीत चालला आहे. कशाच्या वळावर हा अगदी अन्यत दुःखा माणूस अितना प्रगळ झाला ? कळीच्या हत्याराच्या यंत्राच्या !!

मंत्रयळे नव्हे, तर यंत्रयळे !

त्याच्या अगच्या रिमपिशीत बुक्कीला कुत्रादेसील मीव घालीत नव्हता; पण ज्या दिवशी माकड-माणसाने पहिला दगड बुचकून फेकला त्या दिवशी त्याला अेक नवी बुक्कीच फुटली. दगड दुरुन फेकायचा, ह्या हत्यारावरशी माणसाची रिमपिशीत बुक्की कृतान्ताच्या बुक्कीसारखी असल्य वनून निराळी होअून भुमी राहिली. हाताने उचकून फेकलेली फिया दपलेली शिळा म्हणजे 'कृतान्तस्य मुष्टिः पृथगिवस्तिता।' माकडमाणूस झाडाच्या पादा घेअून पशूचे कळप झोपडीत, साप, सापसुरज्या, विचू ठेचीत चालला. त्याचे विष न राधणारे नवे हान जे त्याला सापडले त्याच त्या पादा, त्या काठ्या, त्या लाठ्या, ते वांटे होत. माणसाला रानडुनरासरखे मुळे नव्हते, त्याची भुणीव मात्याने भरून काढली. रेड्यासारखे टक्करमारु डोके नव्हते, त्याने गदेचे डोके टकरावून त्या सान्याची खोड मोटून गेली. सिंह, बाघ त्याला जेव्हा तेव्हा नखाप्रानी भेडसावीत, पण माणसास दरची खनिरे, कप्यार, रडगडपाण असली भयकर नखे फुताच वायसिंह चळचळ कापू लागले ! कारण रडग म्हणजे आपले अेक वाढलेले नखच नव्हं काय ? अितक्यात माणसाच्या पाठीशी धनुष्य नी हालीं राण प्रकटल्य. सिहाची शेंप, बाघाची उडी, हत्तीची साड, भुराची उर्चा, नव्हे त्या घार गिवाड गरुडाच्या चोर्चादेखील आणि खुच भुडणारे पल्ल-सारा प्राणिसृष्टी माणसाच्या त्या वनुष्याच्या टणकारासरशी कुणी ची ची करीत, तर पुणीं शेंपच्या घालीत रानामाळ पळून गली ! कारण जवळ आल्यावर ते लटणार, पण हा घन्वी ते चालून येण्याच्या आधीच त्याचा कटछेद करणार ! कदाच ही माणसाची दुभेद त्वचाच होय. दुर्वाण हा शनमदीने दर्शनअम नी म्यासही पाहला न दिपणारा असा दुसरा डोळा.

दूरध्वनियंत्र हा त्याचा शतपदीने अधिक भ्रवणक्षम झालेला नी मुंबईच्या भितीशी लावला असता कळकल्याच्या वा छंडनच्या मित्राची हाक ऐकणारा कान आणि ती दाह, ती स्फोटके, त्या गोळ्या, ती बंदूक, ती तोफ, तो विपारी धूर हाच पेटून बाहेर मडकलेला क्रोध ! ही चूल, बैद्याची भट्टी, हा स्तोत्र म्हणजे मनुष्याच्या पोटातील जठराग्नीची अकेक शाखा, अक वेळ जे पोटाला पचेना ते पचवून देणारी पोटे ! खल-बुखळ ही त्याची खालची नवी बळकट दाढ; वक्ता-मुसळ त्याची वरची दाढ; त्या दोन्ही आता प्रचंड आकार धरून वाफेच्या शताश्वशक्तीने पूर्वी ज्या अक घास तो माणूस घावी तसे घड्ढी धान्याचे पोतेन्या पोते अक चवंगासरशी पिसून टाकतो. त्याची जुनी अिद्रियेच काय ती अशी सहस्रपदीने कळ-हत्यार-यंत्रबळे अधिक कार्यक्षम झाली नाहीत, तर माणसास अपुजता अंगी जी मुळीच नसतात ती नवी अद्भुत अिद्रियेही यंत्रबळे त्याला लाभली आहेत !

खटानशा आडात वेढूक राहतो तितकेदेखील त्याचे अंग मूळचे जलस्तंभक नाही. पण विज्ञानाने त्याला अकस्मात अक अद्भुत वरदान दिले आणि कासयाहून कठीण, देवमाशाहून प्रचंड, सुखरीची सहस्रे ज्याच्या धक्क्यासरशी स्वतःच चक्काचूर होतात असा अक प्रचंड अद्भुत जलदेह माणसास दिला - ते वेडर, ती पाणबुडी, त्या विनाशिका, त्या प्रचंड बगिचनीका, बाप्पनीका, आगनावा, बीज्नावा ! अका मशकाभितके माणसाला धर बुडू न्हटले तर बुडता येत नसे. मूळचा तो मशकाहून धूळपेद; पण विज्ञानास आराधिताच घेदकुराणातील मोठमोठ्या अपिपीरपेगंवरांनाही मनुष्यास जे देववले नाही असे वरदान माणसास मिळाले आणि प्रत्यक्ष गरुडाच्या बापजन्मी त्याने कधी पाहिले नसतील असे प्रचळ पंख मनुष्यास फुटले ते विमान, ते हे विमान !

ज्या ज्या सिद्धी मोटमोठी जपतपे करकून देवगेळेपणास मिळाल्या नाहीत किंवा कोणास मिळाल्याशा वाटताच ती अक अत्यद्भुत, प्रत्यक्ष अीस्वरी नी विरोध कृपाप्रसादी मंत्रबळाची देणगी म्हणून घाटे, त्या त्याहून शतपदीने अत्यद्भुत अशा सिद्धी आजच्या हायात पैशा पासरीच्या मावाने यंत्रबळ हुटवीत आहे ! अतिदर्शन, अतिभ्रवण, ध्वनिलेख बोलपटातही (Telephone

Talkies नीं) मनुष्यास आपिलेले अतिस्मरण, महासमुद्राच्या तळाशी पाणी अवगाहन, विरलस्मरणाच्याहि वर आवाशभुडूयन ! आणि हे सारे अद्भुत प्राणव्य गुदास वा जेहोदास वा देवास दमईचाही धूप लावण्याची लयलेम आवश्यकता त्या त्या प्रकरणां तरा नसता ! यत्राने मनुष्य दुःखी रला नाही, उन्ष्ट दुःखी प्राणी जे होता तो माणूस आज पृथ्वीवराल, अनराठातीड, महासागरातील प्राण्यात प्रसन्नतम जे झाला तो, हत्यार-कळ-यत्र याच्याचयोगे होय, मनरले नव्हे तर यत्ररले ! शाप नव्हे ! तर यत्र हे मनुष्याला अतिमानुष कणारे विज्ञानाचे वरदान होय !

★ ★ ★

श्रीपाद महादेव माटे

१. पारमार्थिकांनी केलेला रामदासाचा परामर्श ।

रामदासाडक्या दुदरी ग्रथकार दुसरा कोणी शाला -सलेल
अस वाग्त नाही । रामदास हा अत्यंत श्रेष्ठ दजाचा पाहल्या
प्रतीचा ग्रथकार शाला पण इतर श्रेष्ठ दजाच्या ग्रथकारांना ते
माग्य लाभत ते रामदासाला लाभते नाही अशा ग्रथकर्त्यांना अनुयायींमग
लाभतो, अनुकरण करणार भेटतात त्याच्या प्रमयाची फोड करणार असतात,
आणि त्याचे पथही वाड्मयात प्रस्थापित होतात रामदासाला ह वैभव मुळीच
लाभल नाही न्हणून अस वागते की रामदास हा ग्रथकार दुर्दैवा ठरला
रामदासाला शिष्य नव्हत असे नाही त्याचे अनुकरण झाले नाही -सही
नाही आणि त्याच्या प्रमयावर टीकाग्रंथ बरी झाले नसत तरी त्याचा पथ प्रस्था
पित झाला नाही असही नाही रामदासी संप्रदाय अजूनही सवाना परिचित
आहे, दासगोदाची पारायणे करणारे हजारो लोक आहेत मनाच्या श्ठ बाबी
गजना करून आणि कासेला कडवी घऊन हिण्णारे अनेक महत्त आहेत पण
हे सारे रामदासाला त्याच्या भक्तिशास्त्रेत लाभले वैभव होय रामदास हा
रामाचा भक्त होता इतर सत विद्वत्ग्रंथ भक्त होते व काही थोडस इत्ता
त्रेयाचे भक्त होत रामदासाने रामाची भक्ती पैलाविली पण काही झाले
तरी ती भक्ती होती तरेच लोक विद्वत्भक्तीत मुरलेले होते, रामदासानुळे
काही रामाच्या भक्तीत मुरले एवढाच फरक या भक्ताना रामदास हा गुरू
वाग्त होता यात काहीच गंवा नाही पण तो त्याचा भक्तिमागातील गुरू हाता
'ब्रह्माण्ड भटून रामकथा पैलाड न्यावी' याचा साधासुधा व परंपराप्राप्त
अथच ते जाणात आपल्याला सगारतापत्रयातून मुक्त करणारा हा गुरू आहे
याचा वरणसत्वा करावी याने दिलेला रामनामाचा मंत्र जपावा व देह साधका
लावावा असा परमार्थावपयातील आधीच इतरांनी चोखाळलेला विचार
उपासनाभदाने त्यांनी मनाशी बाळगिला हाना आपला गुरू हा आधी हाऊन
गेल्या मोठ्ठ्या सत्ताच्या मातळताळ एक तब पुज मणी आहे, त्यांनी
विद्वत्भक्ती सांगितली हानी हा रामाची भक्ती प्रतिपादितो एवढाच फरक

आहे असे त्याच्या मनावर निश्चिंत होते. रामदासांची त्यांना पुरती ओळख झालेली नव्हती. समाजात जे भक्तिमार्गाचा व्याख्या पडलेला होता त्यातलेच ते होते, पण उपासनेचे देव निराळे होते, इतरेच काय ते ! रामदासांच्या मनाचे बहुविध व्यापार त्यांना कळले नाहींत हा आज्ञा गुरू आज्ञा शास्त्राच्या गुरून कोणत्या वाग्वीन निराळ्या आहे याचा उमज त्यांना पडलाच नाही.

ते शिष्य कोठे गेले ?

त्याचे विविधरूप दर्शन झालेले शिष्य काही तरी असलेच पाहिजेत. त्याने मेकडो मठार्ची स्थापना केली आणि एक विचारे अनेकाना भरविले. पण भक्तिप्रसारासाठी इतक्या आनायातीची आवश्यकता नव्हती, इतक्या मठार्ची स्थापना नको होती, जगाचे नश्वरत्व कोठेही प्रतिपादिता आले असते, आणि दास्यमोक्ष व तदितर प्रयात एवढा अवाढव्य व्यवहारवाद विवरून सांगण्याचे प्रयोजन नव्हते. पण रामदासाने ह सव केलेले आहे. त्याच्या ज्या शिष्यांनी ह सर्व पाहिले व ओळखिले ते कोठे गेले ? त्याचे काय झाले ? त्या शिष्याचे प्रथम कोठे आहेत ? रामदासांचा व्यवहारवाद पुन्हा आजून मोठ्याने त्याचा शिष्य बाळग्यात कोठे शिक्षक आहे काय ? चुमनभावन या बाबींचा उल्लेख करणारा कोणी असला तर तो नको. खुद्द रामदासांनी ज्या व्यवहारवाद घडवून, आवडून, टाकून सांगितला आहे त्या त्याचा विधायक बुद्धीने विचार व उच्चार करणारा कोणा शिष्य आहे काय ? मग वाग्वे, नाही. मग हे सव लोक कोठे गेले ? ते असले पाहिजेत यात शकाच नाही आज्ञाच्या प्रत्येक अंगुरेणूत शिष्य उत्पन्न करण्याचे सामर्थ्य प्रकट झालेले आहे. या ओळ्यातील व्यवहारवादाचा मोह अनावर आहे एकक चाका घट्टन एकक सण आहे, मनोभूमीत गला की स्तून बसलाच पाहिजे याही उद्गारांनी शिष्य होईनात तर मग क्याने हाणार असतात ? सामान्य लेख, की ज्यांना विरूप प्रकारचे चारित्र्य नाही, उत्कृष्टता नाही, पण चाड लखनाचे दग आहेत त्यांनातुडा अनुयायी व शिष्य लाभतात मग रामदासांपेथी तर बोलावयासच नका. रामदास परम विरक्त तापसी असून निवट नुडविलेला चाणाक्ष योगी होता, सधना

चानवाचा उतारपठ होता, स्वतः तत्त्वज्ञान लिहिण्याची कुवत वाळगणारा हाता आणि राखाडे म्हणतात तसा 'महाराष्ट्रवाङ्मयातील उत्साह' होता असा पुण्याला शिष्य लाभेनात तर कोणास लाभणार ? मग या सगळ्या शिष्यांचे काय झाले ? व्यवहारवाद अथवा प्रपंचविज्ञान प्रतिपादणे ही काय रामदासाची वदळ करमणूक होती ? आणि परमार्थप्रतिपादन हा त्याचा निराचा वचळ हव्यास होता ! असे मुळीच वाग्त नाही परमार्थाच्या आणि भक्तीच्या प्रातःपादनात रामदास जितका रगून जातो त्याहीपेक्षा अधिक नाकाडने प्रपंचविज्ञानात तो रगलेला दिसतो ते विज्ञान अवश्य सांगावयाचे आहे अशी त्याची भूमिका दिसते आणि टसकात्याचे आहे असा त्याचा आग्रह दिसतो ती त्याची रिकामपणची कामगिरी नाही ते त्यानं सहजासहजी वले नाही चानू काळजी कुळते जात बसाव म्हणून ते वरकरणी वलेले वाक्यांन नव्ह मनाच्या, चित्ताच्या, विवेकबुद्धीच्या मूळ वशातून भराभर पुढणार ते जोरकस पदे आहेत ती निवतनाणा आहे वैचक विचाराचा तो सग्रह आहे त्यात सामान्य विधानाची सारवासारव नाही त्यात तजेल्दार कणाकणाची - तपशिलाची वेर्ळाव माण्णा आहे त्यात आमप्रत्ययाचा वस आहे असा वाङ्मयाने शिष्य व अनुयायी निमाण हाणारच हाणार मग ते सब काठ गले ? त्याची विवदावळी तुम्ही का काय ?

रामदासाच्या अंगात दिसून येणारे त्याचे सुषुप्तौदयाचं प्रमही त्याना एखाद्या समापणात दिसून आले असले पाहिजे याच्या स्वाभाविक रसिकतेला हरी नावाहून पोहाचले असले पाहिजे रामदासाच्या प्रपंचविज्ञानाचे स्फुरण जे त्यानी पाहिले होते, ते हे रामदासाच सुषुप्तौदयजननी त्यानी पाहिलेले अस पाहिजे हीही रामदासाची शिकवण हाती सहाद्रीच्या दऱ्याखोऱ्यातून हाणान्या आणि अरण्याच्या निमिज्जत एकाताचे सुग अनुभवणाऱ्या या वरक्ता या मनाचा व्यापार म्हणजे वळ इद्रियदमन एखाच नव्ह त्याच्या अशी वरक्ताचा निवत स्फूर्त आहे आणि त्याच्या प्रतिमचा विलास नाना प्रकारानी होत आहे ह त्यानी खुद्द प्रभावून व समापणावरून आळखिले वमल हीही दाताची शिष्यवच होनी त्याच्या अनेक शिष्यांपैकी निदान काहींच्या अशी तरी हे आळखण्याचा रसिकता असली पाहिजे त्या शिष्यानी तांनी आपल्या वाङ्मयात कोठे उमगविला नाही काय ? ता कोठे तरा

असलाच पाहणे मग त्याच्या शिष्याचे काय झाले ? ते त्याच शिष्य काढे गेले ?

केवळ भक्तीच सांगण्याची नव्हती

रामदासाला भक्तियात्रेत अनन्य शिष्य मिळाले पा त्याने ते प्रपचनिगून प्रतिपादिले, सर्वात्म्याचा सर्वात्म्यून दिली व बाळम्याचा प्रचंड रचना केली त्यातून भक्तीच शिष्य त्याला मिळाले नाहीत हे भगनी खरे आहे रामदासाच्या भाषा व शब्दनेत्राच्या पुरीसातून महाराष्ट्रात भक्तीचा जगारा झाला हात ध्यानि रामदासानेही दैनंदिन निराळ धरून ताच जगारा चालू ठावला पण याशिवाय त्याने ते दिव्य सदश महाराष्ट्र जनतला दिला ता प्रपचवेत्तानाच हाय प्रपचानून उठून बावयास हय, बावयापारे खोटी आहेत, हे सब मायापाश त्याच आहेत, असल्या उपदेशाचा पाऊस जनेश्वर-नामदेवासातून सब सतांनी पाडिलेला होता पण दान तपासून भारतातील छात्राच्या जीवनाचे अवलोकन केल्यावर रामदासाला निराळे सुरण झाले ज्या सतापदेशाची राजवट चालाही एकत्र झुगारता आली नाही परंतु त्याने जो ज अधिना थिक चिंतन केले ता ता त्याला दिशू लागले की, या परमाथप्रल लक्षणा प्रपचाचीच लागती बावयास हवी यांना व्यवहारवाद शिक्कापयास हवा ऐहिक वेमन कमे साधाव याची प्रिकृण यांना बावयास हवा याच्या भाववृत्तीचा निचरा करून याच्या बुद्धीत पाताळवृत्तीपणा भाषाव्यास हवा हे लक्ष देवाच्या नावाने आरण करितान खरे पण प्रपचाचे कव रान वसूनच लाल साधिता येत हे या लक्षणा पावत पाहिन हे लक्ष मोक मागतातच पण काही हत मनान धरून भिक्षुचा वहाणा करावा हे यास शिक्कापयास हव नेल्याना सरळ रंगव हे युक्त आहे पण ' काटीन काटी पातकी ' हा न्याय ज्ञान उपयागाचा आहे हे या लक्षणा मनान दिवनि पाहिन हे लक्ष देवाची उपासना करितातच, पण रामचंद्र हा वधवमच हता टणून त्याचा उपासना करायला हवी हे यांना आवडून साहित्ये पाहिन ! धर्मधर्मीचा मामल या अगुच लक्षाया हातून मगार

नाही 'हणून फक्त सशक्तांजल नाना बुद्धी शिकवाव्यात हे रामदासांच्या मनाने कायमच घटले होते

तुकारामजीवानी पारमार्थिक दुखाने टाहो फोडिला की, "येणे दुखे माया पुन पाहे प्राण " रामदासाला हे उच्च अधाचे पारमाथक दुख हातच परंतु लोकांचे ते अनर्कित दुख पाहून त्याने हजरग फाडिला की, " हे लोक आता कोठे जातात ? याचा आर्पणिता आता कोण ? " या " चित्तने ऊर पास्ता " हा चित्ता जर घालवावयाची अमल तर " जेशास तैसा जहा भट, तव्हा मंगलसी थाटे " हाच न्याय प्रसुत करावयास हवा पण आपण स्वतः मान " फळकण्याची पदवी असो घावी " हा न्याय त्याच्या मनात पक्का गाला असा प्रकारे लोकांनी प्रसूत करावा आणि ती पक्का करावा हे शिक्षण आता लोकांना दिलेच पाहिजे हा त्याच्या बुद्धीचा निश्चय कायम झाला " सगार मळीच नासका, विवके करावा नेटका, नेटका करिता फिका, हान जाता " म्हणून सगाराच्या अगी फिर पत्त काप्याची मूठचीच जर प्रवृत्ती आद तर तो नेटका करण्याची शिक्षण आपण दिली पाहिजे म्हणून रामदासान पदवी प्रचळ प्रथरचना केली ! ज्या सताच्याप्रमाणे जर कवळ प्रसूतच वेयम्य त्याला शिकवावयाचे असने य कवळ भक्ताचा महिमा गावयाचा असता तर त्याला ही प्रथरचना करण्याचे काहीच कारण नव्हते शाश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम यांचा अमगाच्या खात्री त्यान तुमती राती राती असती तरी चालले असने " आपण एकाएकी एकल, छुट्टीत भोजन चालला, धूतामध्ये एकल्याला यश वैच ! हे सधनच्या कामातील मम निरावण्याची त्याला काय आवश्यकता होती ? ' ब्राह्मणास ग्रामणीन (ग्रामन्यान) पुढावे आम्ही तची ब्राह्मण, दुख राग हे वचन, घडी गळे ग्रामणी करून आम्हा मावने ' अशी सामाजिक तत्कार करण्याची त्याला काय आवश्यकता होती ? उदर गजरा मित्राचे, परा त धूतेंचा आठिचे, धूतासाठी काहीही न चते वाट्याच ' हे लोकप्रहाचे यशस्वी मम पसरून सांगण्याचे त्याला काय प्रवाजन होते ? ज्याला कवळ देवाचीच मनी सांगण्याची होती त्याला आयती प्रत्यारित झालेली विद्वगची मती सोपण्याची आवश्यकता काय होती ? ' प्रबन ता देव अणावा कष्टावण फळ नाही, केविल राय नाही, केल्यानि हान नाही, साय जी " हे

राज्य उद्गार काढण्याचा आग्रह रामदासाने का घरावा ? ऐलनक्रिया कश करावी हे सांगण्याची आवश्यकता काय होती ? पद्धतमूर्खीची लक्षणे रामदासाने कशाळ सांगायला हवी होती ?—या सर्वांचे तात्पर्य असे आहे की, रामदासाला प्रसूचिमान शिकवावयाचे होते व ते त्याने मोठ्या मादेंगन, मेहनतीने शिकविले आहे. मानवा मनाचा इतका सूक्ष्म शोध मराठीत इतर कोणाही प्रथसाराने केलेला नाही. मानवा, मकर, विकृत ही सर्व रामदासने तसातून पाहिली आहेत आणि त्याचा व्यापार प्रसूचान कसा चालवा याच यथारूप वणन नेढेले आहे. ज्याला मनीच सांगायची आहे त्याज ह मनु काय करावयाचे होते ?

प्रपंचविज्ञान हे राजकारण

पृथाच्या सुत्रांनी प्रस्थापित केलेल्या वैराग्याच्या पंढिचतून रामदासाला महाराष्ट्र जनग गेहेरच अदावयाची होती. तो स्वतः विरागी म्हणजे वैरागी राहिला. पण ते अगागदी का, महाराष्ट्रातील गृहस्थाश्रम मुला व्हावा. येथील रहस्य प्रापचित होत, पण परमार्थाच्या आणि वैराग्याच्या दाट सावलीमाली त्याने गार्हस्थ्य खुरद राहत होते. मनुने गृहस्थाश्रमाचा महिमा मनमोषट्येणाने वर्णिला आहे आणि व्यासशाल्मीकींनी राम, कृष्ण व शंकर यांच्या प्रसूचाच्या दर्शनांनी काढव तालाट मरून गारिले आहे. पण सुत्राव्याची शिष्यता मात्र वैराग्याच्या आणि प्रसूचाच्या मिष्याव्याची होती यात कगगरी सुदेह नाही. मनु आणि व्यासशाल्मीकी यांची जनमनावरचा छाप सुत्राच्या वैराग्यप्रतिपादनान धर्मा पुरती छिक्ती तरा प्रसूचाच्या छटने छीच झळली होती. राज, कृष्ण हे श्रेष्ठ व पराक्रमी प्रापचित हा सनायण-महामारानातून निरगारा कोष माग पडून ते शत्रु परमशरस्वरूप असून आत्मत्याग मनी करारी व जंरगचे सायज करून प्याये पददाच बरय ता कथ शिष्यक साधरा. प्रसूचतून उठून जास्त त्याचा मनी करण आणि तर ती करावी हे सुत्रप्रतिपादनाने मार होत. छेक प्रसूचतून उठून गरीत ह मर, पण त्याने करण त्यान नव ठावा देत नव्हते हे होय. त्याचा इत्यत्र नव्हत. प्रसूचाचे कथच सुत्र असे आरेत की, ते त्यांना उठू देइनत. पण सुत्रांनी अगत्या तराजनान त्यांच्या

तागला थोडी कडवू चव आणि ग्री होती हे सांगे नाही गाहस्य ह सव आश्रमाचे आश्रयस्थान आहे आणि म्हणून तेच युक्तपणाने वाचारले पाहिजे हे तत्त्वज्ञान रद्द होऊन ते नाश्वराने आचरावे लागत आहे अशी जगती माणसाचा मनाला होती म्हणजे कोणतेही कृत्य करिताना लोकांना जे तत्त्वज्ञानाचा आश्रय लागतो तो खिळखिळा झाला होता रामदासाचा मनान असे पतने होत की, गाहस्य्याची उच्च पीठिका पुन्हा प्रस्थापित वेली पाहून म्हणून त्याने आपल्या लिखाणात त्या गाहस्य्याला, मग ते व्यष्टीचे असो, की समष्टीचे असो, यशस्त मिळेल याचा मीमांसा परोपरात वेली त्याने लोकाना व्यवहारवाद लावून त्याने महाराष्ट्र भाषेत प्रपंचविज्ञान रचिले पूवाच्या सतपरंपरेतून रामदास आपण होऊन उठला हे अलौकिक धैर्य त्याने दाखवले प्रपंचाचा अवहेलनेचे तत्त्वज्ञान सादर अमृता एका देवाच्या प्रपंचा वरची लाकडी श्रद्धा स्वरूपावयास सिद्ध व्हाव हा देवाचा तत्वाच्या कित्येकाना उद्वेगकारक तर इतर कित्येकाना हयकारक वाटला असेल लोकाना प्रपंच करावयाचेच होते, पण त त्यांना सात्त्विक करावयाचे होते तत्त्वज्ञानी लोक आपली कथळ गव करितात व म्हणून आपण प्रपंच करिता ही भूमिका त्यांना नको होती ते प्रपंच करात पण आपले काही तरी युक्त आहे कारण सत व तत्त्वज्ञानी लोक आपल्याला या कामात प्रतिकूल आहेत या समितीची स्वरूप याचा मनाला होती रामदासाने धैर्य धरून त्याची ही स्वरूप साफ नाहीशी केले संतुलित म्हणजे भक्तिपरंपरेत उत्पन्न होऊनच त्याने जुन्या सताविकड गळना पल व प्रापचिकानी सधारा मन लावून भाषण यशस्वीरूपाने करावा असा नवा संदेश दिला त्याने प्रापचिकाना सधाराची सनद दिली, हे रामदासाचे राजकारणच होय

प्रवृत्तीचे पुनरुत्थान झाले

रामदासाने राजकारण केले की नाही याचा वाद मग एकना आला होता व तो अजूनही लपून छपून चालू आहे त्या वादाला माझे ह उत्तर आहे रामदासाने लोकाना प्रपंचाची सनद दिली त्याने व्यवहार विवरून समितिला आणि प्रपंचविज्ञान रचिले हेच त्याचे राजकारण होय राजकारण करणे म्हणजे ' शिवाजीय मदत केलेली

असणे, लोकांची सधना वेंढेली असणे, गुप्तपणाने कामे करण्याची शिक्षण दिलेली असणे ” असा अर्थ जे घरात त्याचे समाधान होईना पुरावा तर उपलब्ध आह्मच, म्हणजे त्या अर्थाचे राजकारण तर रामदासाने वेंढेच, पण त्याच्याही माग बाऊन या राजकारणाची जननी जी ‘ प्रवृत्ती ’ तिचेच पुनरुत्थान त्याच्या हस्ते झाले. राजकारण प्रवृत्तिवादानून उद्भवते पण तो वादच सतानी व तत्त्वज्ञानी लोकानी निवृत्तिवादान्या ओसाड आणि निश्चल वैराण भूमीकडे पिंगळीत नेला होता. ज्या दूरच्या सीमेपर्यंत तो गला होता त्या सीमेपासूनच पुन्हा त्याला परत जाणव्याचे काम करणे रामदासाला भाग होते म्हणून राजकारणाची उत्थानभूमी जी प्रवचमुद्धी तीच ठळिघ्न होण्याच्या वाटेला लागली असता तिला पुन्हा नवजीवन देणे हे राजकारणच होऊन नसले होते. हिंसा ही ‘ मनोवाकपादवर्मभिः ’ म्हणजे आचारात, उच्चारात, पारकाय विचारात म्हणजे मनातनुडा हाता उपयोगी नाही असे तत्त्वज्ञान रुढ होऊन नव धम्म नसले म्हणजे मग, विंचवाला जोडा मारिला तर हरकत नाही, नव्हे मारावाच, ही शिक्षण देणे हे अत्यंतच हाऊन घसते. तेच राजकारण जनते, कारण जेपर्यंत पीछेहाट नेलेली असल तयून पुन्हा मुसकत करावी लागते ! रामदासाला हेच करावे लागले, आणि त्याच धैर्य हे की, प्रवृत्तिवादाचे आरमस्थान पुन्हा बाळवून, जगत धम्म त्याने प्रपचार आत्मा हीनत्वाचा आरोप तर उडवून लाविल्याच, पण ‘ तामस, तामस ’ म्हणून हिणविलेल्या तेव्हाच्या प्रत्यक्ष राजकारणातमुद्धा हात घातला ! शिवाजीच्या राजकारणाशी रामदास एकनीव राहिला होता, त्याने शिवाजीला राजकारणाचा मंत्र दिला हे मात्र खरे नव्हे किंवा शिवाजीशी तो घरोघरीने राजकारणात वागला हेही खरे नव्हे. शिवाजीच्या प्रत्यक्ष राजकारणाला लागून माग चिक्कले व याच्या यशाला उपयोगी पटणारे राजकारण रामदासाने वेंढे हे मात्र राखिले हे सर्व त्याच्या वाङ्मयावरून पटून चुकते. शिवाजीचे राजकारण अगोळ कृत्यानी भरले आहे तर रामदासाच्या राजकारणाला शत्रुहर्षक शक्ती वाच्यता मिळाली आहे.

पारमार्थिकांनी चीतपट केली

पण हे सर्व सरे अखडे तरी रामदासांच्या पारमार्थिकांच्या हस्ते पराभन खावा लागला हे काही खोटे नाही ! एवढा वाग्भन,

पण पारमार्थिक वाचागनी त्याला चूप सविले एवढा

वाग्भयमत्, पण पारमार्थिक जडभरतानी त्याची चीतपट केली त्याचे शिष्य शिष्य म्हणून होते तेसुद्धा केवळ अर्द्धाक्ष पारमार्थिक होते त्यांनी त्याचे गळू चांगले असेल, पण ते केवळ गुरुमत्ती म्हणून त्यांनी भोयनेच्या डोहात उडी टाकून त्याला गंडेर काढिले असेल पण ते केवळ गुरुमत्ती म्हणून त्यांनी त्याचा चची आणण्यासाठी सर्वदश धम्म घेतला असल, पण ते केवळ गुरु भक्ती म्हणून ! ते सर्व शिष्य रामदासांच्या पारमार्थिक ऐश्वर्याने मारून गेल्ले होते. 'याना जीव रामदासावर लागला होता, पण रामदासाचा जीव 'शिबना' वर लागला होता आणि 'शिबना' तर प्रपंच करणाऱ्याचा अप्रेसर होता स्वतःचा प्रपंच त्याने केलाच, पण महाराष्ट्रातील लक्षावधी प्रपंच त्याने नव्याने उभे केले आणि त्याचे ऊर्जित बांधिले या शिष्यावर रामदासाचा जीव लागला होता तेच त्याचे वैयक्त्य झाले होते अर्थात् भरतसुड धुडित्यावर मनाला उत्पन्न झालेले अस्वास्थ्य घालविणारा पिढ्या नावाचा नवजवान धर्मयोगी भेत्ताच रामदासाला आनदाचे मरते आले तसेच शिवाजी वारल्यानंतर रामदासाने केवळ हाय गाली चाला खव "भवास" झाले. रामदासाचे चरित्र वाचाव म्हणजे त्याच्या मन प्रवृत्तीत आणि मग शरीरप्रवृत्तीत पडलेला हा परक ध्यानात येता आपल्या हा प्रपंचावर शिष्याच्या मरणाने रामदासाचे अतः परण विद्ध होऊन गेले पण त्याचे ते इतर शिष्यगण होते त्याची लगोन्ग मुरु झालेली वादावादी यमिनी म्हणून ते रामदासाचे केवळ पारमार्थिक शिष्य होते एवढाच रोष शिष्टक उरता

आणि राम-कृष्णाच्या भक्तिपर कथात गुनून गेलेले दिसतात. पण काही रामदासस्वामी झालेच नव्हते आणि त्यांनी मंदपणाने प्रपंच करावा हा दिव्य संदेश दिलाच नव्हता. पुढा जिकणून तिकडून परमाथविचाराचे आणि भक्तीचेच पीक वाढ्मयात आले आणि अशा रीतीने रामदासाचा दिव्य संदेश मार्ग पटला. खुद्द शिवाजीला मात्र उत्तम शिष्यशास्त्र लाभले आणि रामदासासारखा कोणाही समकालीन जोरकस वाढ्मयसेवक पाठीवर नसताना सुद्धा थारल्या महाराजाचे आम्ही शिष्य आहोत असे अभिमानाने म्हणणाऱ्या पैश्यांनी शेवटी तळीचे तळ गाडले. परंतु खुद्द रामदासाच्या शिष्यशास्त्रे आणि इतर वाढ्मयभक्तात त्यास त्याचे असे कोणीच उरल नाही. पार काय सागावे, एकनाथ-नुकारासारखा रामदास हाही एक भक्तिमान सागणारा सत होऊन गला. एवढेच वर्तमान शिल्पक राहिले ! आणि त्याच्या मनामनातून “ सदा सदा योग तूया घनाग ” एवढीच रामाची प्रार्थना बांदू राहली ! रामाचीच क्या आपल्या गुरूने एवढी का घातिली याचे गुरूने प्रत्यक्ष सांगितलेले ज्ञान या मनातून उत्त झाले. परंतु प्रपंचवादाची ही घसरगुडी येथवरच थांबली नाही. रामासारखा त्याच्या शिष्यांनी दिलेल्या तत्वाच्यातला हाच काही शेवटचा नाही. ‘ प्रपंचवादाचा क्षय ’ ‘ आनंदवनभुवना ’ व पंचविणे हे काही स्वामीचे नीवितकाय नव्हते तर परमार्थवादाचा पुरस्कार करणे हेच त्याच्या जीविताचे जिन्हार हाते ! अशा रीतीने परमाथाचा पुन्हा विजय झाला ! ! आणि पारमार्थिकांनी रामदासाचा परामव केला ! !

२. घोषणांचा जाच

प्रतापी माणसे जशी, तशी आकषम तत्वे माणसाचा अतोनात छळ करतात आणि हा तत्वाचा छळ इतका सूक्ष्म असतो की, बसाला लागलेले काटेरे जसे लवकर बाहेर काढता येत नाही, तसा हा छळमुद्दा आरल्या मनातून आणि जीवितानून दूर करता येत नाही. प्रत्येक नार्ताय काही एक सूत्र असते, पण या सूत्राचा प्रभाव कोट्यव्येत पोचू द्यावा, याचा विवेक नान्तिवारसाना राहतोच असे नाही, आणि मग हा धरवध मुल्ला म्हणजे या सूत्राच्या तावडीत सापडलेले लोक अगदी जिन्नारीला येतात. स्वातन्त्र्य, समता, मधुभाव या शब्दांचे अथ सर्वांना कळतात, पण हे अथ एका व्यवहारात उतरून लागले आणि राली राली चरत जाऊ लागले म्हणजे प्रतिपादक लोक अतिशयोक्ती करता आहेत, आणि जाता याना परत गेला मारलाच पाहिजे, असे सगधित माणसाना बाटू लागते. सव माणसे सारखी आहेत, या उदार सूत्राचा प्रभाव इतका सोलपयंत चालू झाला आहे की, प्रतिन्रिया न होईल तरच आश्चर्य !

समत्वाच्या सूत्राचा अर्थ

सर्व माणसे सारखी असतीलही, पण ती कोणत्या नावीपुरती, याचा विचार करणे अवश्य वनते सर्व माणसे जर सर्व धावतीत सारखीच असती तर तसे प्रयश्चात दिसून आले असते. पण बुद्धी, भावना, प्रातमा, कुशलता, कृतत्व, वित्तिला, आनमकता - असे किती तरी गुण आहेत की, ज्यामुळे आणि ज्याच्यातील अशभेदाने सर्व माणसे सारंगी नाहीत, हेच सिद्ध होते "सव माणसे सारखी आहेत" या मानवप्रणीत सूत्रापेक्षा, "सव माणसे सारखी नाहीत" हे सृष्टिप्रणीत सूत्र बास्त ररे आहे. सर्व माणसे जर सारखी असती, तर त्याच्या प्रती ठर विण्याची दगदग आपण कधीच कळी नसती परीक्षा घेतल्या नसत्या मार्क दिले नसते - आपण असले काही केले नसते. पण ती सारखी नसतात, हे

आनदित होते. पण सध्या अमेरिकेत चाललेला लढा पाहिला म्हणजे, 'गुलामगिरी नष्ट झाली पाहिजे' या घोषणेला 'समत्व आणि नुभाव' या घोषणेचे वैभव प्राप्त झाले पाहिजे, असा दावा निग्रो लोक सागत आहेत, असे दिसते. आणि या दाव्यातूनच अमेरिकन जीमिताला कुरतडणारे अनेक जटिल प्रश्न उत्पन्न होत आहेत.

अमेरिकन लोकांचा निग्रो

दोनभडीचवे वर्षांपूर्वीच्या गोऱ्या अमेरिकनाना धाटले होते की, आफ्रिकेतल्या निग्रो लोकांना धरून आणून आपल्या गिरण्यात आणि आपल्या शेतवाडीवर कामाला लावले म्हणजे

आपले सगळे मुगाने चालतील. त्यांनी निग्रो लोकांना धरून आणले आणि कामाला लावले. पुढे त्यांच्या गुलामगिरीची दया येऊन लिकनने त्यांना बंधमुक्त केले. पण हे निग्रो लोक बंधमुक्त होण्यावरच संतुष्ट राहिले नाहीत. त्यांना अमेरिकन समाजात आणि अमेरिकन राष्ट्रात प्रवेश हवासा लागला. बास्तविक पाहता अमेरिकनांच्या मानाने वर्ण, रूप, कृत्य या तीनही बाबतीत निग्रो लोक अगदी निराळे आहेत. रूप आणि वर्ण या बाबतीत तर या दोघात जमीनअस्मानाची तफावत आहे. त्यामुळे त्यांच्या अगच्या कर्तृत्वाचा उपयोग करून घेण्याचा मुद्दा अमेरिकन लोक तयार होत नाहीत आणि त्यांना आता असे वाटू लागले की, या बाजूच्या आणि अत्यंत बुरूप लोकांच्या पूर्वजना, आपल्या पूर्वजनी अमेरिकेत आणून सोडले ही फार वाईट गोष्ट झाली. स्वातंत्र्य, नुभाव, समता ह्या घोषणा अमेरिकन राष्ट्राने केलेल्याच आहेत, तर आपल्या नागरिकांनी त्या लागू पडल्या पाहिजेत, असा निग्रो लोकांचा दावा आहे.

झालेल्या आहे. त्याच्यातील काही शास्त्रज्ञानी अशीही सूचना घेली होती की, अमेरिकेतला एक उष्ण मुळुखाचा पट्टा या निग्रो लोकांना द्यावा आणि त्याचे एक निराळे राष्ट्र बनवावे किंवा त्यांना आफ्रिकेत परत घाडावे, पण निग्रो म्हणत आहेत की, आम्हीही आता अमेरिकेसच आले आहो, म्हणून आम्ही निराळे निराणार नाही या तिढ्यातून अमेरिकन राष्ट्राला कसे बाहेर पडता येईल हे कळत नाही समज, ब्रुमाव आणि स्वातंत्र्य ह्या घापणा आम्ही कल्या रज्या, पण त्या आपआपसात लागू व्हाव्या असे अमेरिकेनाचे मत होते ! निग्रो लोकानामुद्धा ह्या घापणा लागू व्हाव्या, पण त्या त्यांनी आपआपसात लागू करून घ्याया घ म्हणून हे निराळे निचाले तर बरे, अशी चांगल्या चंगत्या अमेरिकेनाची इच्छा आहे सृष्टीने तुम्हाला दिलेली आणि तुम्ही स्वतः कमविलेली सामर्थ्ये कितीही असोत ती ज्याच्या घाण्याला झाली नाहीत त आम्ही तुमच्या बरोबरीचे आहो असे सांगू लागले आहेत ! खऱ्याचा जाच हा असा होत असतो म्हणून समाजचा विचार करणाऱ्यांनी समाजाचा डागोरा करणाऱ्यांवर नेहमी पाळत ठेवली पाहिजे

आफ्रिकेतील वादाचे स्वरूप

आफ्रिकेत तर या वादाला एक निराळेच रूप आलेले आहे. आपल्याला हे माहीत आहे की, या विशाल भूमीत अगदी परवापरवापर्यंत अनेक मार्गासलेले लोक नादत होते त्याची रूप वाङ्मय, त्यांचे वण वाङ्मय, त्याची संस्कृती अगदी वाङ्मय संस्कृतीच्या अगदी प्राथमिक गोष्टीमुद्धा त्यांना माहीत झालेल्या नव्हत्या हे लोक जमात रूपाने राहात आणि एकमेकांशी त्याच हातूंचे अस अशा त्या भूमीत काही युरोपियन लोक येऊन राहू लागले मूळच्या लोकांच्या मानाने हे अगदी निराळ आणि फार पुनारलेले होते हद्दहद्द आपल्या बतुवाने आफ्रिका खंडाचा एकेक टांपू त्यांनी अगदी बळून टाकून आपले शास्त्रज्ञ त्यांनी या भूमीत चालविले आणि विद्या, कलाकौशल्य, शेती, कारखाने इत्यादींचा मोठा, सुंदर संचार तेथे उभा घेला त्यांनी खाणीही खणल्या आणि सान्याच्या लगडीच्या लगडी बाहेर काढल्या आणि हिऱ्याच्या ठिक्या लावून ठेवल्या नासपासच्या अथवा मार्गासलेल्या लोकांना यांनी कामावर लावले आणि काम

आपल्याला उपलब्ध बुद्धीने माहीत असल्यामुळे आपण त्याची प्रतवारी लावून जगाच्या व्यवहारात एकाला कमी यश मिळते, दुसऱ्याला वास्त निळते एवढे दुसऱ्यापेक्षा गप्प राहतो, आणि दुसरा साहसाने आक्रमण करतो एवढ्या मरलेल्या पृथ्वीत खायला मिळत नाही, म्हणून एक पांगवर थापड्या मारत बसतो आणि दुसरा असा गहाळ समा करतो की, तो भुविमाना सहस्रमाने घालतो

हा परक धडधडीत दिशत असताना, सगळी माणसे सारखी आहेत, या सूत्रातील मानसिक निष्ठा प्राप्त करून घेण्याची उत्तुक्ता मनुष्या सवच माणस दाखवीत असताना मग या सूत्राला काही नय आह का नाही, असा प्रश्न मनाशी उत्पन्न होईल. त्याचे उत्तर अस आहे की, सर्व माणसे कोणत्या चानर्नात सारखी आहेत, हे आपण अनुभवाने ओळखणे पाहणे आता पर्यंतचा जो इतिहास झाला आहे, त्यावरून इतरच सिद्ध होत का, अत्र, बल्ल, निजारा ही सब मानवप्राण्यांना मिळावी व चांबलात पुढे सरण्याची संधी सगळ्यांना मिळावी माणसाचे सारखेपण एवढ्यापुरतच आपण अवश्य मानलेले आहे

यातही एक पोटविचार आहेच अडचणीची परिस्थिती प्राप्त झाली तर ही संधी कोणाला द्यावी आणि अन्न-वस्त्र निजारा कोणाला पोचवावा याबाबती विचार करावा लागतो आपल्याला माहीत आहे की, त्याग शहरात दुसऱ्या पोरे मारून टाकण्याची चाल होती वास्तविक पाहता मानवप्राणी म्हणून वेवळ जगू देण्याचा हक्क तरी या पाहना मिळू शकण्यास हवा होता परंतु सृष्टीने समथ बनविलेली माणसेच जगू देण परिस्थितीने प्राप्त बनल्यामुळे लोमारी दुसऱ्याचा नशाश केला समाजतली रोगग्रस्त माणसे राखी करून गळ्याची रिगळ्याची आरा याच तत्वावर धरून होती होती असेल्या पुरवठ्याकडे लक्ष देऊन, एखाद्या बळगता सापडल्या माणसापैसी, कंगाला मरपूर शिधा द्यावा आणि कोणाला देऊ नये याचा विवेक परणे जर प्राप्त झाले तर, ते त्यातल्या त्यात जल समथ आहेत, त्यांना ता द्यावा, अन्नच अधिकारी टाकतात भूतदया खरी, पण ही त्यातल्या त्यात सुणाच्या बाबतीत दावायची, हा प्रश्न पडला म्हणजे तारतम्याने समर्थाना सामाळणे हे न्यायानेच प्राप्त होते पूर्वीच्या काळी ज्यांच्याची साधा कमी म्हणून हा

विवेक माणसे जस्त फरीत असत. पण भौतिक शास्त्रांनी समृद्धी आणून पांचविल्यामुळे आपल्या भूतदयेचा अमदही आपण अधिक प्रितूनपणे करू लागले आहो. आणि अन्न-यन्न निवाऱ्यापयेतच नव्हे तर संघिसमानत्वापयेत आपण येऊन पोचणे आहो. पण एवढ्यावरून सगळी माणसे सारखी आहेत, हे मान सिद्ध झाले असे नाही. ती केवळ आणि कोटपयेत सारखी आहेत, याची घालना आपण मारणी करात असतो, एवढेच सिद्ध होते !

घोषणा अंगलट येत आहेत

सध्याचा मनु असा आहे की, हा समानत्वाचा घोष ज्याच्या त्याच्या ताडी चाडू राहावा. असे शास्त्रांमुळे अनेक प्रश्न उत्पन्न होत आहेत. मार्गसलेले असणे, दुसळे असणे, कर्तृत्वशून्य असणे हा हक्क (privilege) मनु पाहात आहे. आपल्या अगातील सामर्थ्याची वाढ करून घेण्याला सधी पाहिजे, हा घोष सारम्याने न्याय्य ठरतो. पण आपण कसही असले तरी, समत्वाच्या मुद्द्यावर इतरांवर बरोबरीने जीवितातील सर्व सुखमोयी आपल्याला लाभत्या पाहिजेत, असा हक्क जगातील लोक सांगू लागले आहेत. म्हणजे कर्तृत्व एकाचे, शहाणपण, कष्टी, प्रतिभा, ही एकाची आणि ज्याच्या अंगी या गोष्टींचा मार्गमूखी उत्पन्न व्हावयास अजून घराच अवधी आहे तो, या समर्थीच्या कर्तृत्वातून निष्पन्न होणारे सर्व लाभ आणि भोग त्याच्या बरोबरीने भोगू शकितो. समत्वाचा हा अर्थ जगात रुढ होऊ पाहत आहे; आणि त्यानूनच जगात अनेक वाद सध्या चाडू होत आहेत.

अमेरिका, आफ्रिका, ऑस्ट्रेलिया आणि काही अशी आशिया येथील निरनिराळ्या वादाकडे याड मारकाडने पाहावे, म्हणजे भौतिक शास्त्रांनी सक्रिय मनलेली भूतदया मनाशी गळमून, समर्थ लोकांनी, आपण होऊन केलेल्या घोषणा त्यांच्या अंगलट येत आहेत, असे दिसून येईल. निम्नो लोकांची गुलामगिरीची स्थिती पाहून, लिबनरा त्वेष उत्पन्न व्हावा आणि गुलामगिरीच्या शृंगल तोडून टाकण्यासाठी त्याने स्वकीयाशीमुढा जोराचा लढा करावा, हे पाहून मन अगदी प्रचन होते. लक्षावधी लोक पशुकोटीतून आपल्या मूळ मानवकोटीत येऊन बसलेले पाहून आपल्या अगातील मानवता ग्योस्तर

केले. असा हाता दमडा येता आणि मुलाने खायला मिळते, हा नवा शोध त्या रानवंगाना लागला. वऱ्हा वऱ्हाचिंत बमरदस्तीने आणि खबुर्शाने ते काम करू लागले आणि हळूहळू त्याचा समाजसिती पाळू लागली युरोपियन लोकांचे पाहून ते बंदूक लागले. मग स्वातंत्र्य, समता आणि बहुभाव या युरोपियनांच्या घोषणा त्यांच्याही कानी गेल्या आणि ह्या घोषणा आपल्यालाही लागू पडल्या पाहिजेत, असा त्यांनी दावा मांडला. नागरिकत्वाचे समान हक्क ते मागू लागले आणि लोकशाहीच्या गर्जनाही त्यांनी चालू घेतल्या यातूनच डॉ. माल्जुनचे भाषण निघाले आहे.

तो म्हणतो, “आम्ही गोंरे लोक निराळे आहो आणि तुम्ही अनन्य लोक निराळे आहा. तुमच्यात आणि आमच्यात फार मोठी तफावत आहे. बहुधा तुम्ही आमच्या दरोखरीचे नसना म्हणून आम्ही तुम्हाला आमच्यात घेऊ देणार नाही.” या उद्गारामुळे माल्जुनवर चाहोंकडून टीकेचा भडिमार होत आहे. पण अगदी मुळात पाह्यावयास गेले तर माल्जुनचे काही चूक नाही माल्जुन जर असे म्हणत असला की, तुम्हा लोकांना आम्ही बऱ्यास घेऊ, आमचा कामे तुमच्याकडून करवून घेऊ आणि तुम्ही हक्काविषयी नाचू लागला म्हणजे मात्र तुम्हाला छाप मारू, तर माल्जुनवर टपका ठेवावा हे धरताना पण परवा एकदा त्याने चक्क सांगून दाखले की, “या भूमीची आपण बाप्णीच करून घेऊ. तुम्ही निराळे निघा, आम्ही निराळे निघू” या त्याच्या घोळण्यात आक्षेप्य असे काही नाही. दोष निरनिराळे रात्रि आणि आपापल्या कुवतीप्रमाणे ज्याने त्याने आपली सत्कृती व आपले राष्ट्र वाढविणं तर बाघही मुखी होतात. पण समत्व, बहुभाव इत्यादी गोऱ्या लोकांनी वऱ्हाच्या घोषणा आपल्याला लागू पडल्या पाहिजेत, असा अतिशयतः मागासलेल्या लोकांचा दावा आहे. धंद्याचा जन्म होता तो असा हाता !

केवळ त्याच्या शहराच्या रस्त्यावर जिरेमिरे विकवयास वसणान्यानी समत्वाचे हक्क सांगू लागेवे हे धमकारित्वच आहे. पण जर म्हटल्याप्रमाणे हे लोक काही घोषणाचा पायदा करून घेऊ इच्छितात यातून हे भाडण निगले आहे आणि या घोषणाचा जाच इतका आहे की, खरे ग्राह्याची कोणाची छातीच होत नाही. यामुळे गुरुवंग राष्ट्र निर्माण करावे असा सडा कोणी देत आहेत. गुरुवंग राष्ट्राच्या नांगिरी फाय लिहिलेले असते, याचा प्रचय हा सडा देणाराना स्वतःच्या घरात येतच आहे ! तराही समत्व आणि वधुभाव या घोषणाची नशा मुमुग्घाच्यावर इतकी चढली आहे की, नया भाडणाची तयारा आपण आपल्या सल्ल्याने करून देत आहो, हे त्याच्या घ्यानातच येत नाही.

ऑस्ट्रेलियन राष्ट्र या बाबतीत फार सावधानपणाने वागत आहे. ऑस्ट्रेलिया बेगनील फार मागानलेल्या आणि रानटी जमाती आता बहुधा नष्ट झाल्या आहेत आणि तेथे गोऱ्या लोकांचे राष्ट्र तयार होत आहे. प्रस्तुतचा विषय लक्षात घेता, तेथील सरकारने नेलेली एक घोषणा लक्षात घेण्यासारखी आहे. त्याने चम्क सांगून दाकले की, “आम्हाला ऑस्ट्रेलिया हा देश श्वेतवर्णीया राष्ट्रांचे ठेवावयाचा आहे. येथे जागा रंग आहे, म्हणून युरोपातून आणि अमेरिकेतून ज्या कोणी गोऱ्या लोकांना येथे यावयाचे असेल त्यांनी जुगाल यावे. आमच्या घराचा दरवाजा त्यांना नेहमीच उघडा राहील, कोणकोणत्या देशाचा आहे, हे मरण्याचे आम्हाला कारण नाही. तो श्वेतवर्णाय असला म्हणजे पुरे. “ नरलाची गोष्ट ही की, इंग्लंडातून दरसाल सव्वा लाख लोक ऑस्ट्रेलियात वसनीला जात आहेत आणि गाऱ्या लोकांचे एक मळे माटे थारले राष्ट्र ऑस्ट्रेलियात जमाला येत आहे आता त्याच्या या घोषणेमुळे तयाकथित ‘उदार आणि बहुवंग-राष्ट्रवादी अगदी चिडून जातात. पण ही त्याची भावना अगदी चुकीची आहे. विचडी रस्त्याने भाडणे मुरू हातात आणि कोणालाच मुग लागत नाही हे घडवडील दिसत असताना ऑस्ट्रेलियाच्या या धारणाला दोष देणे हे हास्यास्पद आहे

नवी लोकशाही अगदी कमी दर्जाची होईल

आता हिंदुम्यानात होऊ घातलेल्या लोकशाहीविषयी बरे विचार आपल्या मनांत येणे हे बघू आहे. सुदैवाने अमेरिकेत किंवा आफ्रिकेत रूपाची आणि वर्णाची जी विल्कन

तत्वावत आहे ती भारतात तितक्या अंशाने नाही; आणि जी थोडीशी आहे ती यामागून घेण्याची तत्परता लोक दाखवतील असे दिसते. पण संस्कृतीच्या बाबतीत फार मोठे फरक आहेत. येथे लोकशाही प्रस्थापित होतच आहे; आणि तिच्या कोणीही आक्षेप घेतलेला नाही. पण याच्यापुढे एक नवा प्रश्न उपस्थित होणार आहे. आजपर्यंत भटक्या जाती, रानटी जाती, इत्यादी नावांनी ओळखले जाणारे लोकही आपल्या लोकशाहीत आता समाविष्ट व्हावयाचे आहेत. किती सद्गुण बरे शाली कोणास टाऊन, हे लोक जमातीच्या रूपाने जंगलात, दऱ्याखोऱ्यात, पर्वताच्या माथ्यावर राहत आलेले आहेत. आधुनिक जीविताचाच नव्हे तर सामाजिक जीविताचाही बसलाही संस्कार त्यांच्यावर झालेला नाही. पण त्यांच्या धर्मीमुद्रा स्वातंत्र्य, समता आणि धैर्यभाव या घोषणा जाऊन पडत आहेत किंवा लवकरच पडू लागतील. संस्कृतीच्या प्रदेशात पुष्कळ बरे बावल्यानेच या घोषणांच्या व्यवहारास लोक पात्र बनतात, हा न्याय हयगर्वात सापडेल असे वाटते.

सामाजिक मनाची मशागत झालेली असवीच लागते; तरच या उदार तत्वांच्या मर्यादा कोणत्या आणि याचा आग्रह किती धरावा, हे त्या त्या लोकांना बळू लागते. पण एका नव्या राष्ट्राच्या बांधणीत उत्पन्न होणारा अनुस्वाह या घोषणा करीत राहील आणि मशागतीमंदेवधाने हवी तेवढी काळजी घेणार नाही. याचा परिणाम वाईट होईल. पूर्वास्तव्य लोकांसकट सर्व लोकांच्या मनाची मशागत वेदांसासून तो मतवाट्मयापर्यंत प्रकट झालेल्या विचारांनी केलेली होती; म्हणून सारासारविवेक आणि न्यायबुद्धी यांची ललकारणी काळाने केल्याशिवाय या सर्व लोकांची लोकशाही प्रस्थापित व्हावयास कोणी तसलीही हरकत घेतली नाही. तरीही अज्ञानामुळे आणि पृथक्भावामुळे ही लोकशाही कमी दर्जाची होईल की नाय, अशी शंका विचारवंतांना येतेच येते. पण ज्याच्यावर कमलेच सत्कार झालेले नाहीत त्या रानटी जमाती बर

का या लोकशाहीत दाखल झाल्या तर उदित होणारा ही नवी लोकशाही अगदी कनिष्ठ दर्जाची होऊन वसेल, आणि रानटी लोकानी ज्याप्रमाणे पैगऱ्याचे प्रतिपादन आपल्याकडे ओढून घेतले आणि हिंदुस्थानातल्या अनार्य जमातींनी ज्याप्रमाणे आपल्या चालीराती आणि समजुती आर्य लोकांच्या घरात घातल्या आणि अशा रीतीने एक धर्म आणि एक समाज निरुप-
 वनविला, त्याप्रमाणेच या देशातल्या लोकशाहीचेही होईल. म्हणून ठराविक घोषणाचा मुलाहिजा कितपत ठेवावा याचा विवेक सर्व लोकांनी वेळीच करावयास हवा. या धोर तत्त्वाची किमत कोणीही कमी करू इच्छीत नाही; किऱ्हुना भावी जीविताला विशेष प्रकारची नरमाई त्यांनीच प्राप्त होईल, हे सुद्धा पुरे आहे. पण याची जमदग्नावणी करताना तारतम्य आणि विवेकबुद्धी मुदता कामा नये, एवढेच देणे सुचवावयाचे आहे.

* * *

३. गिरिजन आणि परिजन

आपण ख्रिस्ती मिशनऱ्यांना नाव ठेवतो नाना प्रकारच्या कारवाया करून आणि पुष्कळदा नाना प्रकारची आनंद दाखवून ते हिंदुधर्मातील लोकांना बाबितात, याचे आपल्या स्वाभाविकपणेच मोठे वैयक्तिक धाट्टे यावर प्रतिनित्या सुरू होऊन ख्रिस्ती धर्मात गेल्या माणस परत आपल्या धर्मात आणण्याची मोहीम जोरात चालविलेली आहे व तिला यशही लागते येत आहे. ट्रिनिटीच्या ख्रिस्ती मंत्रगणालया सारखे झाले आहेत आणि काही काही ठिकाणचे मंत्र तर अजीनातच उल्लेख आहेत या मंत्रालयांना युरोप व अमेरिका येथील श्रीमंताकडून आणि सुप्रतिष्ठित धर्मसंस्थांकडून चांगल्या प्रकारचा आर्थिक भ्रष्ट परतु अर्लीकड अलीकड हा आर्थिक दान कारणांनी तुल्य लागला आर्थिक देणारा या कानावर ही बस गेली की, हिंदुधर्मात प्रतिनित्या सुरूवात झाली आहे व थोडे थोडे देऊन जो मंत्र एखादा मनष्य ख्रिस्ती बनवितो त्याच्या छत्राखाली घेऊन घेऊन परत हिंदुधर्मात जात असताना अर्थात असल्या हा आतमघाताचा यासार फरीत राहणे त्यांना नकोस झाले असले पाहिजे पण याहीपेक्षा बलवत्तर कारण म्हणजे ख्रिस्ती धर्माच्या प्रसारावरची त्यांची श्रद्धाच उगली आहे आणि खर्च उद्भवली आहे अर्थात काढतरा पृथ्वीच्या पाठीवर चार माणस आल्या पैशात ख्रिस्ती झाली म्हणून त्याच्या आम्हाचे तारण हाणार आहे या दातवाचा हात एकत्र आणून घेतला आहे आणि म्हणून त्यांना आपल्या सुरू चालू प्रतिनित्या आणि आश्रयदात्याच आत घालले दातव याच्या माण्याने जिरीरास यणारे ख्रिस्ता धर्माच मंत्र लपवू लागले असत हे प्रोवरच आहे

शिक्षणासारखी गोष्ट

परंतु आपले समाधान एवढ्याने होता उपयोगाचे नाही. आपण खिंती मिशनऱ्यांना हसतो हे ठीक आहे, पण त्यांच्यापासून एक गोष्ट मात्र निःसंशय शिक्षणाधाररी असते. जे सेवेचे जे त्यांना पटलेले असते; ते आपल्याला अजून पटावयाचे आहे. सुमारे ४५ वर्षांपूर्वी मी एकदा पांडळीच्या स्टेशनवरून सातान्यास टाक्यातून चाललो होतो. माझ्या शेजारी एक युरोपियन वाई दसली होती. तिच्या मांडीवर आपल्या इकडल्या कोणातरी अम्बुड्याची मुलगी होती. टाक्यात बसल्यावर काही वेळाने अर्धान्ध आमचे बोलणे सुरू झाले. त्या मुलीला व तिला पाहून मला मोठा विस्मय वाटून मी तिला विचारले, 'आपण कोठून आला ?' ती म्हणाली की, मी स्वित्झर्लंडमधील आहे; मला अनेक भाषा येतात; येथूच्या धर्माचा प्रसार करण्यासाठी मी हिंदुस्थानात आले आहे.' आता या स्विस वाईने स्वित्झर्लंडमधील आपल्या घरातून उठावे आणि स्वधर्मप्रचारासाठी गरिबी पत्करून हिंदुस्थानात राहावे, हीच गोष्ट अगोदर विस्मयकारक आहे. परंतु ती धर्मप्रचारासाठी जर आली होती तर येथूचा संदेश लोकांपुढे सांगून किने महोपमान प्राप्त करता की झाले असते. पण येथूच्या धर्माचा प्रसार केवळ तत्वाच्या प्रतिपादनाने होत नाही. धर्मप्रसारकाना लोकसेवेचे प्रत पत्करावे लागते. दुःखिताचे दुःख निवारण करणे, रुग्णांची परिचर्या करणे आणि जवळपास शिक्षण देणे ही कामे करणे त्यांना अवश्यच असते. तत्वप्रतिपादनाला जर या गोष्टींचा पाठिंबा नसला तर आपल्याला धर्मातील भूतदयेचा संदेश लटका पडेल असे त्यांना वाटते. आणि म्हणून या दूरस्थ वाईने महारवाड्यातील मुलांना शिक्षणाचे काम पत्करलेले होते.

जनसेवेचे वत पत्करावे

पुष्कळ तरुण लोक विचारतात की, काय काम करावे ? ज्याच्या त्याच्या कानाशी राजकारणाचा पडघम वाजतच असतो. समाजाकडे लक्ष दावयास फार थोड्यांना पुरवत उरते. हिंदू लोकांच्या अंगी समाजाकडे वळण्याची वृत्ती जेपर्यंत उत्पन्न होत नाही, तेपर्यंत त्याचे

लोकग्राही राज्यारणमुद्रा पुढे सरणार नाही. लोकत शिरावे ते त्यांना काही तरा उच्च दर्जाचे सांगण्यास शिरावे, त्याचे राखलेम जाणत करावे आणि त्यांना कोणच्या ना कोणच्या तरा चळवळीत गोवून घ्यावे, एवढ्यावरच हे लोक सतृप्त असतात. म्हणजे असे की, या लोकांचा त्यांना उपयोग करून घ्यावयास हवा असतो. कोणी कोणच्याही मनाचा असा, त्याच्या विचारांची धाट्या हाच असते. लोक ही ओळखून असतात. हे आपल्याकडे का आलेले आहेत, याचा उमग त्यांना छत्र पडतो त्याच्या मनात आपला उदयांग सरणार ना करून घ्यावयाचा आहे, फळत्याचा चतुरपणा अगदी अशिष्ट असूनमुद्रा त्याच्या अंगात असताच असतो, आणि मग या आलेल्या पाहुण्याच्यासन्धाने काही सन्धाचा मुद्दी त्याच्या मनात नसत हात. आपल्या समाजातील अ लोककाची अपेक्षा खरोखर अशी असते की, जेणातरी आपल्या नव्यासाठी हावे, आणजे अजान कोणातरी घाल्याने, आपल्या अर्दीअर्दीचणीला त्यांनी ठेव रहाव व आपल्याला जर काणी छळणारे असले तर आपली का घडून काणा त्याचा प्रतिधर करावा. काय काम करावे म्हणून विचारणाऱ्या तरा हिंदू म्णाना मी ही गाष्ट हजरदा सांगितली आहे की, काम पुढळ आहे पण त तुमच्या चर्चाचे असलेच असे माझ्याने म्हणत नाही काही निषेध प्रसरचा गारा असता, वर्तमानपदात ना उ बाळग्यासारखी असली दिसा 'तुम्हाला दाने महापुन्य' या पदतीचे एखादे काम असले तर ते तुम्हाला हवे असते. पण मी जे काम तुम्हाला सांगून त्यात कीर्ती नाही, लाहिरात नाही अन् कुण्णनेपणाही नाही. म्णही जनेवेवे म्र पकरा. अने म्हणले म्हणजे या उसाही तरांना ही फार

हा आक्षेप ब्रालीश आहे. धर्मप्रसारासाठी का होईना, पण अत्यंत विकट अशी जनसेवा ते करतात हे शिंक उरतेच. बरे, तुम्हाला तरी तीच गोष्ट व्हावयास हवी आहे. आपला धर्म टिकावा व त्याच्यामध्ये डोळसपणाने तो आचरणात यावा, अशीच तुमची इच्छा आहे ना ? मग ही फल्गू होण्याला आपणही जनसेवेचे व्रत का पत्करू नये ? ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या सेवेपेक्षा आपण केलेली सेवा आपल्या लोकाना पार जळ पटेल अन् ती त्यांच्या अंगीही लागेल. ज्याची भाषाही आपल्याला समजत नाही, जो आपल्या देशाचाही नव्हे आणि ज्याचा उपकार नेतल्यामुळे कदाचित त्याचा धर्मही पत्करावा लागेल, त्याच्या फडन सेवेचा उपकार घेण्याऐवजी तो स्वकीयाकडून घेण्यात आपल्या माणसाना जास्त गोडी वाटे. आपण त्याच्यात जतन नाही आणि दुसरे कोणी गेले की ते आपल्याला रगत नाही, या आपल्या दुष्टपणाचा काय उपयोग आहे ? आपले बरे करणारा त्यांना कोणी हवा असतो आणि तुम्ही तर त्याच्या वाऱ्यालाही फिरकत नाही; मग अशा परक्याच्या आभयाला तो जवळ म्हणून काहीतरी करावे असे ज्या तरुणाना वाटते त्यांनी हे जनसेवेचे व्रत अवश्य पत्करावे.

याचेच नाव धर्मश्रद्धा

आमच्या या तरुण मित्रांनी सेन्सस रिपोर्टांच्या म्हणजे शिर-गणतीच्या घोशाचा थोडासा तरी अभ्यास करावा आणि सरकारने जे नानाप्रकारचे जातिविषयक चाड्मय प्रसिद्ध केले आहे तेही डोळ्याखालून घ्यावे. म्हणजे ज्यांना आपण आपले आपले म्हणतो त्यांना आपण कोठे राहू दिले आहे याचे ज्ञान त्यांना होईल. आणि अशा लोकासमक्षाने आपण कसल्या अपेक्षा ठेवतो, हे पाहून त्यांच्या जिवाला लाज उत्पन्न होईल. तीस कोटी आणि बरीस कोटी हे बाकडे मोठे तोंडभर आहेत, पण उच्चारताना आपली वाडे लाजेने मिटली पाहिजेत. समुद्रावर जर एखादे आरमार चालू असले तर त्या एकदर आरमाराचा वेग कोण टरविते, हे आपल्या या उत्साही शोकाना माहीत असते काय ? या आरमारात जे सगळ्यात फर्मी वेगाचे जहाज असते ते त्या सगल्या आरमाराचा वेग टरविते ! वर्गातील मददुद्धीच्या मुख्यच्या गतीनेच एकदर वर्गाची गती टरविणे शिक्षकांना भाग

पडने. आपल्या समाजात कोणत्याही प्रज्ञा अशी आहे की, जिच्या बलीवर आपण सत्सृतीची पहाट फणफण सुद्धा नाही. किती शतक झाली कोणास ठाऊक ! पण अज्ञान, दास्य अन् लाचारी याच्या तिमिराने ही प्रज्ञा सारखी पिचन पडली आहे. विद्वल जसा अष्टावीस युगे विटेवर उभा आहे, तसे हे सारे लोक अष्टावीस युग कदमात उभे आहेत. म्हणून ज्याला कुणाला याच्या सन्मानाने थोडेतरी ममत्व असेल, थोडीतरी म्मत्वाची आपुलकी असेल, त्याने या लोकांच्या निविनात शिरावे आपला निर्वाह स्वतःपणे करावा, पण त्याच्या सेवेचे व्रत मान घालवावे आणि आपण आपल्या नेहमीच्या कर्मानून या माणसाच्या प्रयत्नाने हळूहळू गाहेर पडत आहो हे त्या माणसाच्या प्रत्ययाला आणून द्यावे. याचेच नाव स्वदेशवृत्ती, याचेच नाव धर्मश्रद्धा. पार काय सांगावे, याचेच नाव माणुसकी असे आहे

उद्धाराची खरी किंही

सांगितले तर वाईट वाटेल परंतु साधे भूतदयेचे शिक्षणमुद्धा आपल्याला मिळावयास हवे. आचारकांड अन् भूतदया याचे द्वंद्व जर उत्पन्न झाले तर आपण आचारकांडाला महत्त्व देतो आणि भूतदया बान्यावर सोडतो. एकदा एका आडबळणी रेल्वेस्टेशनवर काही तरी कामानिमित्ताने बसत म्हणा किंवा दुसरे कोणीतरी म्हणा, अशा लोकाची थोडीशी वर्ल्स झालेली होती. स्टेशन मास्तराची बडील गृहीण पोचशी समाविष्ट वाई होती तिला लहान मुलाच्या रोगाची काही माहिती असे. एके दिवशी त्या बडारपैकी एक वाई आपल्या लहान मुलाला घऊन मास्तराच्या घरी आली तोंड उघडे ठेवून पोर धापा टाकत होते आणि त्याच्या पोग्याची कोयळा वर पाली होत होता. या वैरीणवाई पुढे आल्या अन् त्यांनी पोग्याने दाटावून त्या मुलाच्या आईलाच त्याचे पोग घाचपावयास लावले. इथे पोट दाडर लागत आहे का, तिथे मळ लागत आहेत का, अशा अनेक पृच्छा या सोयळ्यात असलेल्या वाईने केल्या आणि पोरगाच्या दुःखाच्या अंदाज घेला. त्या माउलीला स्वामाविनच वागत होते ती आपल्या लेकराला वैरीणवाईनी जवळ घेऊन पहावे. परंतु नित्य माहीत नव्हते की, आचारकांड आणि भूतदया याचा जर लढा उत्पन्न झाला तर हे लोक आचारकांडाचा महिमा

जस्त मानतात ! खरोखर ही वाई जर जल्द पुढे आली असती, तिने मुलाला ज्वळ घेतले असते आणि सादोपाने त्या मुलार्चा तिने परीक्षा केली असती, तर ती जस्त धर्मशील ठरली असती, पण आचारधर्माचा पगडा आपल्या बुद्धीवर इतका बसलेला आहे की, साध्या भूतदयेचे आवाहनसुद्धा आपल्या मनाला लवकर पोचत नाही. मी हे स्वकीयांना हिणविण्यासाठी लिहीत नाही; स्वतःच्या समाजाचे यथारूप दर्शन करणाना व्हावे यासाठी लिहीत आहे. ते जर या कच्चाऱ्यातून बाहेर पडले अन् निर्मळ मनाने या सर्व मागासलेल्या समाजात शिरले तर ते आतले लोक त्याचे दोनही हातानी स्वागत करतील. धर्मश्रद्धा, भूतदयान्वित आणि सर्वांच्याहीवर म्हणजे दुसऱ्याच्या अंगातील मानवता ओळखण्याची माणुसकी ज्यांच्या अंगी आहे अशा तरुण लोकांच्या दहा-दहा, पंधरा-पंधरा टोळ्या जर रामोशी, माग, बारली, दाकूर, नागली, भील, गोंड, साड अशा नाना प्रकारच्या जातीत जाऊन जनसेवेचे मंड पन्न राहिल्या तर त्यांच्या हातून खराखरा देशसेवा झाली असे म्हणता येईल. देश म्हणजे देशातील दगड किंवा माती नव्हे, देश म्हणजे देशातील माणसे ही केवळ आकाराने असलेली माणसे खऱ्या लऱ्या माणुसकीत आणून सोडणे आणि वाज जी हिंदुधर्माच्या केवळ यत्नचणीपाली ती उभी आहेत तेथून, बासूनपुसून, धुवूनपुसून, शिष्टपण देऊन, सत्कार करून त्यांचा हिंदुधर्माच्या चतुःसीमेच्या आत घेऊन आणणे प्रयत्न करून देणे याचे नाव धर्माची आणि देशाची सेवा होय. म्हणून शेवटी एवढेच सांगायलाचे की, ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या प्रयत्नाकडे जोड्या उचल अथाने आपण पहावयास शिकले पाहिजे, जनसेवेचे व्रत आपण पत्करले पाहिजे. हिंदुसमाजाच्या उद्धाराची ही खरा खरी किडो आहे. आपल्या अंगी अल्पितपणा पार असतो, आपण अतिशय तुसडेपणाने वागतो. आपल्या अगचे ममत्व सग्याओयऱ्या पर्यंतच पसरते. लोकाना दूर ठेवल्याने धर्माची जपणूक होते, असे आपल्याला वागते. हे सारे बदलले पाहिजे. उदरले तरच आपला तरणोपाय आहे एवढेच शेवटी निकराने सांगायलाचे आहे

याने फसवीही लुडबुड करू नये, असे आग्रहाचे प्रतिपादन लोकशाहीची सत्ता करीत असते. अर्थात त्या त्या मानाने आपल्या लैंगिक जीवनाविषयी धर्मही उदासीन वृत्त चालला आहे ! आणि म्हणून देशातील प्रजांच्या सुखसंवर्धनाच्या कामी धर्माने आपल्या साहाय्याला यावे अशी गूढस्थ अपेक्षा एखाद्या लोकशाही सरकारने बाळगल्या तरी ती क्षफळ होण्याचा संभव आता फारसा उरलेला नाही.

वाळातील मुधारणेचा दसा या लोकांच्या कडेपटारावर आणि दन्यासोन्यात-मुद्धा थोडानहुत तरी जाऊन पोचला आहे; त्याची शोषमोड झालेली आहे आणि देशात चाललेल्या प्रचंड घटामोडीकडे थोड्या कुत्रहलाने आणि थोड्या अस्वास्थ्याने ते पाहू लागले आहेत. त्यांना प्राप्त झालेल्या या गरुतीचा आदर कसा करावयाचा, याकडे लक्ष देणे राज्यसत्तेला आता प्राप्तच आहे.

राज्यसंस्थांनी साथ द्यावी

जेवढ्या प्रज्ञा आपल्या शासनक्षेत्रात येत असेनाल तेवढ्या सान्या अनुक एका दर्जापर्यंत तरी सुमसुद्ध झाल्याच पाहिजेत असा आधुनिक काळातील लोकशाही सरकारांचा वाणा आहे.

हा नागा लोकहितपुद्दीमुळेच केवळ उत्तम झालेला असतो असे नव्हे. एफ्दर प्रज्ञाची तोलदारी अमुक इतकी पादलेली असल्याशिवाय राज्यपनच पुरेसे घळफट घनत नाही आणि टिकून राहत नाही आणि म्हणून आपल्या शासन-क्षेत्रातील कोणाही माणसे अनिश्चय मागासलेली राहू देणे या सत्तेच्या हिताचे नसते. आधुनिक राज्यसत्तेच्या या ययार्थ समजुतीने मागासलेल्या लोकांचे काम आपोआपच होतं व चानू काळान हेच घटन यावयास हवे. रानटी व अर्धमल्लत लोकाना गरुती भलिली आहे, हे जरी कोणाला अमान्य असतं तरी त्या त्या लोकाना भजनात व दुरवस्थेत राहू देणे हे आपल्याच हिताचे नाही, हे लक्षात घेऊन आपल्या सरकारते आता त्यांच्या मुधारणेचा उपक्रम केला पाहिजे. सत्ता आणि साधने ही हानाशी असल्यानंतर लोकमुधारणेच्या

मीत्राऊस आहे. रासेच्या छेपशावर पाण्याचा एक घेव पडला तर तो पहिल्याने थोड्याशा जगलाच ओलेपणा आणतो, परंतु हळूहळू आणि कोणाच्या लक्षात न येता तो सगळी देवसा ओला झालेला दिसतो. हे अत्यंत सौम्य कार्य नेशाकषण न्यायाने घडून येते हिंदुसंस्कृतीच्या प्रसाराचे काम आजपर्यंत याच न्यायाने घडून आलेले आहे. जर कोणाला या कामी शका असेल तर त्यानी ख्रिस्ती मिशनऱ्यांना जाऊन विचारावे. ते त्यांना सगळील की ज्यांना आम्ही अगदी रानटी समजत होतो त्या लोकांच्यातहि हिंदुसंस्कृती जाऊन पोचलेली आहे. इंग्रजी राज्य सुरू झाल्यानंतर इकडे येऊन दाखल झालेल्या ख्रिस्ती मिशनऱ्यांना आभाळ ठगणे झाले होते. ते उघड उघड म्हणत असत की, हा सारा हिंदुस्थान देश आम्ही शेषप्राय वर्षांत ख्रिस्ती करून टाकू. आमच्या या समाजातील तेवढी म्हणून वेगुन्ये त्यांना जमा करता येण्यासारखी होती तेवढी त्यांनी जमा केली आणि युरोपातील अनेक देशांच्या लोकां आणि ख्रिस्ती धर्माच्या पथापथात ती प्रसिद्ध केली, अर्थात या सगळ्या टिफणाहून ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या मुडीच्या मुडी हिंदुस्थानात येऊन दाखल झाल्या पण काम सुरू झाल्यानंतर त्यांच्या प्यानात येऊ लागले की, येथील अत्यंत अज्ञान जातींची मनोभूमीमुद्धा धांगरे होते तितका कोपराने रणण्या सारखी नाही. अगदी अज्ञानी वर्तमानामुद्धा हिंदुत्वाची आळस झालेली आहे आणि त्या धास्तीत तिची मनोभूमी टणक बनलेली आहे. परंतु हिंदुधर्माने केलेले हे काम फार उत्तम आहे. आणि या कामात याज्ञना हे नाव पावण्या सारखा प्रयत्न फारसा झालेला नाही, ही गोष्ट मान्यच करावयास हवी. आता प्रस्थापित झालेल्या लष्करीहाने सना आणि साधन याचा उपयोग जर सुलक्षणात न करता तर हिंदुधर्माने जागविलेले काम क्षम्यमाने चालीस लागेल.

आपल्या एहिक आणि हाँनिक जीवनातून धर्माळ अलग काढणे याचा अर्थ धर्मगुरूय घेऊन असा नव्ह. आजपर्यंत जी कामे धर्म करीत होता ती राज्यसंस्थानेच प्रचल करण ही आपली गती उन्नती आहे यालाच सध्या CIVIC VIRTUES म्हणूनच नागर गुण म्हणून म्हणतात ज्याची शिकवण पूर्वीच्या काळी धर्माच्या द्वाराच होत असे पण, सध्या या गुणासाठी आता कोणी धर्माकडे बघत नाही. आपल्या जीवितान पत्त चाललेला हा परक असंस्कृत आणि रानटी लोकांच्या सुधारणेच्या कामालाही लागू केला पाहिजे

तं एक लाकडेंक व्यवहारांतले आणि आपल्या सावर्गनिक जीवितानले काम आह, असेच आपण मानल पाहिजे याचा अर्थ असा की, हे काम राख सस्थच्या द्वाराच झाले पाहिजे

ऐश्वर्य आपसुत्वेच प्राप्त होईल

ज्या जताचा चचा आपण करान आह, त्याच्यापैरी काही लोक अस आहेत की, ते आमच्या सुसंस्कृत समाजापासून पळून राहण्यानच थोण अभिमान नळगतात पृवास्या काळी त्याची म्हणून एक सद्धी हाती, तिच त्वस्तेन पृणतया करून तुम्हाला गरण यावे, आणि तुमच्या समाजाच एक अग जनाय, ही कर्ना या लाकाना तुम्हा वाग्त आलेली आहे आरग पराभव झाला आहे तर आपण याच्या पावून दूर फांटे तरा जाऊन राहू आणि तुमच फाणानेह, असे त्यांना दाखवून देऊ अशी तुम्हापणाचा वृत्ती अनक जाणीव्या मनान आम्ही शिल्प आहे रामाच्या घेळी आपल्या राहत्या ठिकाणातून राहण पडून ते तुमच्या वागसरुद्धर चाल करून येतील, ते तुमची लावू करतील आणि घरा परत गव्यावर देवाने आपल्याग यत् दिले म्हणून देवाची पूजा करतील, किंवा सत्यनारायणही करतील आपण जेले वृत्त्य म्हणून एक पाप आहे, अस त्यांना मुळाच वाग्त नाही आपण एक स्वतंत्र लोक आहान आणि पूर्वी जस एक लोक तुम्हावर त्यारा कगत तशी ही आपण याच्यावर म्दारी करी हाती असच ते मानतात आपण या त्याच्या वृत्त्याच दरवण ह नार दता पण म्दत

सर्घा त्यांना दिली आणि अमिमान सामावून जगता येत, अस त्यांना दाखवून दिले म्हणून या जाती भरभराट व्हा होतील

काही जाती अशा आहेत की, त्यांच्या अर्गी हा स्वतःपणाचा हट्ट मुळाच नाही. आवण पश्र्गपणाने वागणार असा हट्ट त्या मळाच धरीत नाहीत. इतरच का, त्रिमलपणाने त्या दूर राहिलेल्या आहेत मुमस्तृत लोकाकडे पाहतांना त्यांचे डोळे दिपतात आणि या नागरजीवनात पाऊल राफताना त्यांचा थरकाप होता याच्या मनाने विश्वास उत्पन्न करणे, आणि आवण इतर चार चांगप्रमाणच आहे असे त्यास दाटावयास लावणे, हे सरकारचे त्यांच्या राजनीतील पाहले कतव्य आहे. या प्रदेशात ते राहतात त्या प्रदेशातील गनिमसपत्ती किंवा वनमपत्ती ही गहर कशी काढवी याच्या काही यांना जर सरकारने त्या त्या ठिकाणीच कल्यातर त्यांचा प्रादेशिक अमिमान समाजल्यासारखा होईल आणि नशा घनाच्या चळावर आपल प्रपच जगाच्या जगा मुग्यात करता येण्यासारखे आहेत, अस त्यांना दाखू लागल जेथे काळजा असल तथ कारखाने बाढान हा याच तर रातार आहे, तर जेथे माणसे आहेत तेथच आसपासची दोलत जगून करानी आणि त्यांना प्रपचाची साधन उपलब्ध करून द्यावी, हा याच कितीतरी पटीन जस्त बरोबर आहे. पांगला मिळाले नरे, पण तेवढ्यासाठी आपल्याला आपली भूमी सोडवी लागली अम जर दिसले, तर माणसाला उपरेपणाचा गणाव उपन होते, आवण भणग आहे अस त्याला दाखू लागते आणि कगाय वनल्याने आपण कोठतरी पोगापाठीमान वणवण करीत चालला आहे, अशी आशाळत त्यांच्या मनाला येत हे सारे सहज चुकावता येण्यासारखे आहे ज्या ठिकाणा त त लोक अमर्तीत त्या ठिकाण्या आसपासच्या मुल्यमत चाल करता येण्यासारखे धंद सरकारने सुरू कराव म्हणजे या लोकानी बर सांगितलेली दुखे होणार नाहीत हे धंद सुरू झाले म्हणजे त्याची नवा गाय वसतील आणि याच्या मागोमाग शाळा, दवाखान, कचऱ्या लोकलगाई नगरपात्रिका हे आधुनिक काळातील सारे एशय तथ आपसुसच प्राप्त होईल

पवित्र जळाचे प्रोक्षण

याच्यार्पकी काही जर्तींना इंग्रज सरकारने गुन्हेगार हे नाव दिलेले आहे. महाराष्ट्रात अशा अनेक जर्ती आहेत. गरी गोष्ट अशी आहे की, गुन्हे केल्याशिवाय सरकारने त्यांना गन्यतराच ठरू दिलेले नाही आणि मग त्या त्या जर्तींना त्यांनी गुन्हेगार हे नाव दिले. पूर्वीच्या काळी क्रिष्ट्याच्या रक्षणाचे काम रामोद्याकडे असे, पण हिंद्याचा महिमा सरल्यानंतर रामोद्याचा धंदोही बुडाला. त्याच्या अगान रग होती आणि ते मोक मागावयास तर कधीच तयार झाले नसत. मग त्यांनी वाटमारीस मुन्वात घेऊनी आणि सरकार म्हणू लागले की, गुन्हा जात गुन्हेगाराची आहे. गुन्हा केलेला माणूस रामोदी असतो याचा विषयास होता होता गुन्हेगाराची क्मान असते, अशा सिद्धान्त प्रस्थापित व्हावयास आताच सांगितलेला इतिहास कारण झाला. समाजाची काळजी काळगून जर इंग्रजी या लोकाना पोट भरण्याचे एक निराळे साधन उपलब्ध करून दिले असते, तर गुन्हेगार हे काही नाव त्यांना प्राप्त झाले नसते. मराठ्याचे आरमार बुडाले आणि त्यावरचे लोक काही धंदो न ठरल्यामुळे समुद्रावर वाटमारा करू लागले. इंग्रजी त्यांना तावडनोय गुन्हेगार हे नाव दिले. पण जर त्यांनी या लोकाना उपजीवितेचे नवे साधन घेलेवरच प्राप्त करून दिले असते, तर याही जर्तीवर गुन्हेगार शिक्का घडला नसता. आता आमच्या स्वदेशी सरकारने त्या चुका मरामत ठरून कराय्या.

सागण्याचे तात्पर्य असे की, ज्या जात सर्व तऱ्हेच्या सवृत्तीपासून अगदी दूर राहिल्या आहेत आणि विमिलगणाने अग चोरून पसलेल्या आहेत; ज्या अर्धमस्कृत, पण फटिगणाने वागण्याची इच्छा बाळगून आहेत आणि ज्या गुन्हेगार या नावाला प्राप्त होऊन पसलेल्या आहेत, त्या सर्वांवर नासत्या सुधारणेच्या जळाचे पवित्र प्रोक्षण सरकारने केले पाहिजे आणि हे करताना त्यांच्या जीवितात ज्या धर्माने थोडाफार प्रवेश केलेला असेल त्या धर्माचे ऋण मान्य करून दशवार्षिक परिगणना करताना त्याची मोडणी त्यांनी हिंदुधर्मातच केली पाहिजे. सरकारने एवढे कर्तव्य बजावते म्हणजे मग अज्ञाहि धर्ममस्येन

ज्या उपयुक्त गंधी शिल्प राहिल्या आटेन आणि ज्याची दिक्कन राज्य-
मंत्वेष्टा देता येण्यासारखी नाही, त्या दराळ छंकाऱ्या घरी पांचरिन्यास हिंदु
गमाशील तरा मुभारपानी जल्मीने मिळव्हाय.

★ ★ ★

दत्तात्रय केशव केळकर

धर्माची रेशमी काढणी !

जुट्ट्याचा प्रतिकार करणारी पौरपटुती बघिर करणारे आणखी एक साधन म्हणजे धर्म हे होय. पौरपटुतीची खर्ची करण्यात काही धार्मिक कल्पनाचे साहाय्य झाले आहे हे अप्रिय असले तरा सत्य आहे. कोणत्याही धर्मातील मध्यवर्ती कल्पना ही जुद्धम व पारतन्य यांना विरोधकच आहे हे खोटे नव्हे. 'परोपकार. पुण्याय पापाय परपीडनम्' ही सर्व धर्मांची मध्यवर्ती कल्पना होय. या कल्पनेला मूर्त स्वरूप म्हणून विश्वजित यज्ञ, सुवर्णतुला, अन्नसत्रे, धर्मशाळा, पाणपोया, देवालय, अनेकविध दाने यांचा पुरस्कार करून निरुद्ध धर्मांनी दु रो दृष्टी करण्याचा धर्मने प्रयत्न केला आहे. तसेच प्रत्येक माणूस परमेश्वराचा अन्न आहे अशी घोषणा करून पारमार्थिक दृष्ट्या सर्वांचा दर्जा समान होय असेही

कोणता फायदा ? ' वैदिक आर्य एने काळी अनार्यांना जिंजीत, आयुष्यातील मुळे भोगीत ' पश्येम शरदं शतम् । जीवेम शरदं शतम् ' असे उग्याही उद्गार काढीत मुलाने नादत होते. पण तो काळ ओसरल्यावर जगात दुःखच आहे, मसार असार आहे, ऐहिक सुखाच्या मगरमिठीतून जितक्या स्वप्न सुप्ता येईल तितके चांगले, बगैरे विचारांचा प्रवाह जो एकदा सुरू झाला तो येथे आप्णागायत. ज्या महामारतग्रथात ' कर्मयोगो विशिष्यते ' असा उपदेश करणारी गीता अतर्भूत आहे त्या महामारत ग्रथातही ' जगात सुखपेक्षा दुःख जास्त आहे हे निश्चय ' असा उपदेश आहे. (शांति. २०)

सत्यशामला य मलयजशीतला अशा या आपल्या सुगुणभूमीत राहत असता ससार दुःखच होय ह्या नामदर्कारक विचारसरणीची पकड लोकांच्या मनावर कशी बसली ह्याचे भारताचार्य वैद्य यानाही आश्चर्य वाटते. ते लिहितात की, ' हा एक खरोखर चमत्कारच आहे की चार्वाकशिक्षाच सर्व निरनिराळ्या मतांचे भारतीय आयतनवर्गानी जगत दुःख भरलेले आहे असे एकमताने मानतात. सर्वांच्या मतावर हेच एकसारखे आरुढ झालेले आहे की, या जगातील वैभव क्षणभंगुर आहे. मोक्षधर्माच्या शांति पर्वातील भागात पहिल्या अध्यायात जगाच्या नश्वरत्वाचे पूर्ण विवेचन करून असत वाचनाच्या मनात जगाविषयी निराग उत्पन्न करण्याचा चांगला प्रयत्न केला आहे किमदुना ज्यास मोक्ष साधावयाची इच्छा आहे त्यास प्रथम वैराग्यच पाहिजे, असे आपल्या सर्व तत्वज्ञाचे मत आहे. ' (पृ. १६) ते पुढे लिहितात की, भारतीय आर्यांच्या बहुतेक तरुणांचा संसारत्यागकडे साधारणपणे फाग आहे. या गार्गीचे एकप्रसारे आश्चर्य वाटते. कारण ज्या देशात ते राहत होते त्यात भौतिक सुखापेक्षा सर्व प्रकारची भरलेली होती, अर्थात जगाचा काळा येथ्यात भारतदेशात काणतीच परिस्थिती अनुकूल नव्हती. फदाचिने अनेक अयु शकेल, की भारताय आर्यांचा स्वभाव मृत्पायुनच वैराग्ययुक्त असावा आणि एकर देशातील राज्यव्यवस्था ही हट्टहट्ट या त्याच्या मनाच्या प्रवृत्तीस दळ्याटी आपणव्याम साधनीभूत झाली असावी. ज्या समाजत निरनिराळ्या व्यक्ती समाजाच्या कल्याणाविषयी, सर्वांचा मत्त न राहिल्याने विचार करीत नाहीत, त्या समाजात समाह्मपाने निरनिराळ्या अहंमान उत्पन्न होत नाही. प्रत्येक व्यक्ती आपआपल्या सुगुणाच्या

विचारानेच असली जाते एकेदर समष्टिरूपाच्या समाजाची मुसदु खे त्याच्या मनासमार उभी राहत नाहीत निचा त्याची काळजी तो वाहत नाही राज्यरूपी समान दीमायुषी असल्याने राज्यविषयक कल्पनांनी प्रत्येक मनुष्याच्या मनात जगती असल्यामुळे त्याच्या क्षणिक सुखदुःखाचा विचार त्यास पणतो आणि ससार हा स्वळ सुखमय आहे अशी भावना त्याच्या मनात राहत नाही। हृदयस्थानांतील राये हळूहळू भारतवातात एकत्री राबसताक शाली अथात क्षत्रयाग्रावाय इतर व्याचा गृहणे ब्राह्मण, वैश्य, शूद्र यांचा राजकीय कारणाशी संपर्क बहुतेक नाहीसा होऊन राजकीय व्यवहारावर्षी त्यास काळजी राहणी नाही राजकीय जीविताची अहभावना त्याच्या ठायी नष्ट शाली व तो ता आपल्या सुखदुःखानी यात होऊन एकत्रीत ससार दुःखमय आहे अशी कल्पना सामान्य लोकात प्रसृत झाली अशावी या गांठीचे बाणतही कारण असा, भारतीय प्राचीन आदत्तव्यवहाराचा फल ससार दुःखमय आहे असच मानण्याकडे आहे यात संशय नाही अथात ससारचक्रातून मुक्त जाण्याचा सरळ व प्रकच उपाय म्हणून गृहणा संसारत्याग हाच अस्त त्याचे मत होण साहित्यिक आहे ' (महामारत-उपसंहार पृ ४८७)

सर्वे दुःखम् ।

बुद्धधर्माची सर्व शिक्वणच मळी 'सर्वे दुःखम्' या तत्वावर उभारलेली होती पण या दुःखसाराच्या छायतून पण्डितही मुक्ती नाहीत निविपतापान पाळलेला प्राणीच माण्यास

अधिसारी हाय अशी एकेदर मान्णी असल्याने ममाराविषयी परकी उन्मत्त हाडिल अमच ममारागे वगन करण्याचा अध्याम प्रयाचा प्रचारच पडून गेला ससारान अगता प्रत्येकदर सामाजिक ज्वामारी आहे ह्याचीही आन्वण पुजणी व ममारातून पितर हयकर निमृता येइल तितर बरे या विचारान ससारक मडोवी परकणान पाहण्याची वृत्ती दळावृत्ती कर्मदकालीन आय म्हणत असत की, 'देवाना वरण न करित व मित्राना न देता अ मुसत स्तनच अस्त एतां तो पापी हाय तसच समाजाच्या मुस्थिर्नाचा विचार करण्याची जगनदारी व्याख्यावर होती त्या स्मृतिकारानीही आधमयवन्ध्या उपदेश कला व मनुस्मृतीप्रमाण स्पष्ट उगावले बा, 'घराध्ययन, प्रज्ञादान,

यश्यास वगैरे जे धर्म दिजंना घाबून दिलेले आहेत त्याची सांगता शक्या-
 चिना जें मोक्षाची इच्छा घरांत तो मोक्षाऐवजी अधोगतीस जाईल !' तसेच
 माणूस जन्मास येतो तो नोन वरून घेऊन येतो. ती फेटल्याशिवाय मोक्षाचा
 विचार करणारा अधःपातास जातो, असे स्पष्ट दजवण्यास बऱ्या केलेले नाही,
 पण आध्यात्मिक ग्रंथकारांनी समाजशास्त्रकारांची ही शिकवणूक घाब्यावर घडवून
 जबाबोपनिषदाच्या मुताबे ' ज्या दिवशी वैराग्य उत्पन्न होईल, त्या दिवशीच
 संसाराचा त्याग करून सन्यास त्याचा ' अशी स्पष्ट अनुज्ञा दिली. इतकेच
 नव्हे तर संसाराविरुद्धी पुणुष्ठा उत्पन्न व्हावी अशा प्रकारे मगार हा तापनायक
 होय अशी शिकवणूक मुरू इंगली. सर्व दर्शनग्रंथांनी ' मगार हा दुःखमय
 होय, त्यातून मुक्त हो मोक्ष य त्याचा मार्गदर्शक आणले दर्शन विद्या शास्त्र '
 अशी मूळ भूमिकाच घेतलेली आहे. सांध्यकारिकांमार् लिहितो की, ' दुःख-
 त्रयाने दारपळलेल्याला मोक्षाची तिलासा उत्पन्न होतें. ' अशा रीतीनेच त्याने
 ग्रंथाची मुक्तांत केली आहे. न्यायदर्शनमार् लिहितो की, ' मोड लग्नाच्या
 विधाने बाळगिलेले अन्न जे त्याज्य होय तसे दुःखाशी चिन्मळलेले मुक्त हे
 त्याज्य होय. ' योगदर्शनमार् लिहितात की, ' संसारातील सर्व सुखांचा अंत
 दुःखात होत असल्याने विवेकी माणसांना सर्व दुःखमयच दिसते. ब्रह्मसूत्रावरील
 भाष्यकारांमार् पाहिले तरी हीच वृत्ती आटळते. शंकराचार्य ' येहि संश्र्वांज
 भोगाः दुःखयोनय एव ते ' या गांताश्लोकावर भाष्य करताना लिहितात की,
 ' नहि संसारे सुखस्य गंधमात्रमन्यन्ति ! ' संसारात सुखाचा गंधही कसा तो
चापटणार नाही !

संतांचा टाहो असाच !

प्राकृत मतधर्वांनीही हीच परंपरा पुढे अटळ चालविली. संत-
 मंडळीनील ' आधी प्रसन्न करावा नेष्टा ' , ' चन्न तो देव
 जणावा ' व ' शक्तिपुक्ति बरे ठायी । तेथे भीमन नावती '

अशा प्रकारची समाजधर्माची व पौरुषाची आडवण शिवाजीमंडी जगविणाऱ्या
 राममंशानीही दासबोध्याच्या पूर्वार्धात संसाराविरुद्धी उद्रेग उत्पन्न होईल अशा
 रीतीने, परंपरेस अनुसरून, संसाराचे हिडीस चित्र रेखाटण्यास बऱ्या केले
 नाही. आणि तेही अगदी सविनर ! दासबोध्याच्या तिसऱ्या दशकात ' ज्ञान

दुःखाचा अहुर । जम शाखाचा सागर । जम भयाचा डार । चलेना एसा ॥’
 अशी मुहूर्तात फक्त शरीराचे मूळच मुळी जमगळ कारण—‘ अत्यंत दोष त्या
 मिगळा । त्या विगळाचाचि पुतळा । तेथ निमळतेचा सोहळा । वनि घन ॥
 वरिवारि दिस वैमवाच । अतरा पोतड नरकाचे । जैम शावणे चमडुवाच ।
 उघवताचि नये ॥’ अस जमक्रियेच व शरीराचे घणन व आहे गहर
 गारार रितीही माहक दिसले तरी, चात ‘जत फड आणि चातडी । नाना
 दुग्धाचा पोतडी । अमूष खवयवती कातडा । वगळवाणी ॥’ याचा जणीव
 मानवान अहानन लागविली पाहिजे परलोकाचा नरक टाळावयाचा असल्यास
 ह्या शरीरातून नरकाचे नित्यस्मरण राखणे पाहिजे ‘एव मळमूढ आणि धमन ।
 हनि देहाच नावन । येणची देह बाड जाण । यदथा सशय नाही ॥’
 याप्रमाणे देहदुर्गंधीने व समसाचाचे वगळून यत्न ओर्यत पैताब्याने आहे !
 दुसऱ्या समासातही ससार हाचि दुःखमूळ । लागती दुःखाचे दगळ ’ अशी
 मुक्कान करून दुसऱ्या, तिसऱ्या चवथ्या व पाचव्या अशा समासात तालपण,
 तात्पर्य, वृद्धपण अशा तिही अवस्थामध्ये जन्मापासून मरेपर्यंत चालणारा
 अहनिश दुःखाचे फस घट्टन नसत २ सतात याच अक्षिस्तर विवरण करण्यास
 सुमार अनीचरो ओया रक्षा घातल्या आहे यानंतर पुढा निविधतापाचे
 घणन आहे ते गिराळच या घणनात याप्रमाणे सामान्यतः ससार पर नतका
 दिदीस व आगळ असळ तर त्यातून जितक्या खबर पार पत्ता येईल तितक
 नरे, अस वागणे स्वाभाविकच नाही का’

करण्याची कल्पना नष्ट न झाली तरच नवम्बू किंमुना प्रतिकार तर राहोच, पण, 'तेवा ससारे दुःखावळ । त्रिविध तापे पोळला । तोचि एक अधिकारी जहला । परमार्थामि ॥' या कल्पनेप्रमाणे ससारातील आपर्त्तीबद्दल परमेस्वराचे उपकार मानण्याची उत्कृष्ट प्रथा मुरू झाली तुकारामबाबानीही आपर्त्तीचा असाच गौरव केला आहे. ते म्हणतात, 'परे झालें देवा निशाल शिवाळे, परा या दुष्काळें पीडा केली । अनुताप तुझ राहिलें चिंतन, झाला हा वमन मवसार । परे झाले देवा नाईल कर्मशा, बरा हे दुर्दशा ज्ञानाम्ये । परे झालें जगीं पावलीं अपमान, परे गलें घन गुरेदोरे । परे झाल नाई घारिली छेकगज, बरा झाला तुज शरण देवा ॥' वाचकहो ! तुफानादि भूतश्रेष्ठानी मौलानी सत्तेचा धुमाकूळ घडययाट करीत असताही स्वधर्म व स्वभावा याचे तेज सतत फायम राखले व गोब्राह्मणप्रतिपालक जनपताच्या राज्याभिषेकाची भूमिका तयार करून ठेवली, हे मी विठरलो नाही. हे करात असताही प्रवृत्तीपथा निवृत्तीवर, जनताज्जनार्दनपेक्षा स्वर्गाय जनार्दनावर त्यांनी भर दिड्या तो त्या फाळच्या पृथ्वरपरेस घरूनच होता. मान आता घडलल्या कालानुरूप व विज्ञानवृद्धीला अनुसरून इहलोकही आनंदमय करण्यास झटले पाहिजे.

दुःखवादाची अखंड परंपरा

ही आदर्श आनंदमय परिस्थिती अद्याप दूर दितिजवरच असून ससारदुःखादाची परंपरा आजतागायत अखंड चालू आहे. आजचे विद्यमान साधुमत हे पूर्वीच्या परंपरेतच रुढलेले.

पण आजच्या नव्या युगातील धर्ममताचा चिकित्सक इतिहास लिहिण्याचा बाणा वाळगणाच्या परंपरायाचाही ठिकांससार हा आनंदमय होय असे म्हणल्याने नावास मिरच्या शोबल्यासारखी बशी होते, हे तुम्हास पहावयाचे असेल तर नवयुगधर्मजाराच्या शब्दात जाणवेल. ब्राह्मधर्मी लोक ससार हा आनंदमय होय असे मानतात. त्याचे खरून करताना नवयुगधर्मकार स. कृ. पडने लिहितात की, "ब्राह्माच्या लेखान वणन केलेल्या प्रेमानंदाचा एक शतांशही अनुभव ज्यास खरोखर प्रवृत्तात येत असेल ते विचार घन्य होत. ज्या ससारस यादवाच्या रामराज्यात श्रीहानेश्वरानी 'इगळ्याची शेव' म्हणले तीच या

ईश्रज्या विसाव्या शतकात पुष्पय्या झाली काय ? 'ह्या सवारासारखे दुष्ट आणि नाही' असे स्पष्टपणे म्हणणाऱ्या राजगुरु समर्थपेशाही आम्ही अधिक समर्थ झालो, नव्हे ? 'प्रपंच सावुनि परमार्थांचा जेणे लहो' केला, तो नर मला मला ॥' अशा उक्तींतील सताचा परा आशय तेच जाणोत. पण ह्याच मतांनी स्वतः मसाराची वास्तविकताही दागविली नाही, इतकेच नव्हे तर सवारात मुग्न मानणाऱ्यास मूर्खताला शिरोमणी म्हणण्यासही कमी केले नाही, ही गोष्ट विसरता येत नाही. असा जगात एकही धर्म नाही की ज्याने निष्पमुग्न्याचा त्याग सांगितला नाही. सवार सुखमय नाही, मुग्न वाटा असेल तर तो सुखाचा भास आहे. हा अनुभव वरही आजच्या हिंदुस्थानचा नाही. तो विद्वान्त दिक्पालातीत आहे." (पृ. ६४८) या उक्त्यावरून दुःख-वादाच्या परपरेषी अजड कातळी दिसून येते. याचा परिणाम दुःखाचा, अन्यायाचा, लुट्याचा प्रतिकार करण्यापेक्षा मोठाचे सावन म्हणून आपत्तीचा आनधाने स्वीकार करण्यात होतो.

हा ईश्वराचा न्यायच !

धर्मप्रपातील या मनोवृत्तीला पोषक अशी दुसरी एक कल्पना म्हणजे ईश्वर करतो ते सर्व आपल्या कन्याकरिताच करतो—स्थूल दृष्टीला फचित अन्याय दिसला तरी त्यात सर्वत्र ईश्वरी शून्य असते, ही होय. एका इश्रज कवीने हा आशय एका कल्पित कथेने मांडला आहे. ती अशी थी, राजाकनात राहणाऱ्या एका सन्यासी मोठाना जगाची रहाटी पाहण्याची इच्छा होऊन ते एकदा आगली पर्णकुटी सोडून शहराच्या रस्त्याला लागले. वाटेत त्यांना एक बागड्या भेटला व ते दोघे घरोनच पन्नागोटी करीत चालले. धवड्यात मुष्टाचार पाऊस सुरू झाला, म्हणून रस्त्यालागतच असलेल्या एका मध्य प्रासादात ने शिरले. मान्यसने मोठ्या प्रमाणे त्यांचे स्वागत करून त्यांना बडी मेज्यानी दिली. पण निरोप घेताना बुद्धाईच्या बागड्याने पाणी पिण्याचा पाटीचा पेटाच गिराव घातला ! मोठा प्यासपेटे, पण वेळटे नाहीत. पुढे दुसऱ्या दुस्करमी त्याचे स्वागत करणारा यजमान अगरी फाटु भेटला. तेथे त्यांना कन्यामाकरीनरच गुजराण करावी लागली. पण तेथून निघून जाणाऱ्या या बागड्याने पूर्वीचा पाटीचा पेटा

तेथ ठेवून निल्या ! बुवाजी बुचकळ्यात पडले, पण बोलले नाहीत. तिच्या मुकामी त्याचे स्वागत चांगले झाले. पण तेथे तर त्याचा मोनदल गृहणून तेथून जण्यापूर्वी मालकाच्या ताऱ्या अर्मकाची मानच वागड्याने मुरगळली ! आता मात्र बुवाजाचा सताप अनावर झाला पण ते बुद्ध ननरेने वागड्याकडे पाहून लागले तो, तो तेव पुन देवदूताच्या रुाने विल्यु लागला ! देवदूत म्हणाला, “ झाला प्रसार पाहून अन्याय, अन्याय म्हणून तुम्ही मनात चरफला असाल. अदरदृष्टी लोक असेच ईश्वरी न्यायाच्या नावाने एडे फोन्तात. पण तुम्ही पाहिलेल्या सय प्रसारान ईश्वरी घनाच आह उघड्या माणसाच्या घनन मा पळ बोरला व कृपणाच्या घरी ठेवला, यात त्या दोघानाही घडा घादून देण्याचाच माझा उद्देश होता, तिच्या निवृत्ती मी लहान्या अर्मकाचा मुडी मुरगळलेली पाहून तुम्हाला सताप आला पण त्यातले इंगित असे होते की, ह्या अर्मकाचा बाप एके काळी पार देवघर्मी होता पण ह मूळ शाल्यापासून त्याचे छत्र देवघर्मावरून पार उगले हात मूळ मेल्याने त्याचे छत्र नाता पुढा देवघर्माकडे बघेल ! ” या गोष्टीने बर्बाल मनावर निववावयाचे आट ते हे की, प्रत्येक आपत्ती ही नाहान अपायकारक व अन्यायप्रेरित दिवला तरी इश्वराच्या न्यायी ज्ञान प्रत्येक गाष्ट ही परिणामी सुफलदायी व रमणीयच असते !

विचाराण्यासारखेच होय. सूर्या म्हटली म्हणजे ती अपूर्ण असावयाची व अपूर्णातूनच ती पूर्णाकडे मार्ग आक्रमण करीत असावयाची. जगात दुःख, अन्याय, आपत्ती भरलेल्या आहेत यात आश्चर्य मानण्यासारखे काहीच नाही. आश्चर्य हे, की ह्या दुःखपूर्ण जगातही शिस्त, प्रेम, आनंद वगैरे सुंदर वस्तु नादत्ताना आढळून याव्यात. जगात जे अपूर्ण म्हणून दिसते ते पूर्णतेचेच एक स्वरूप होय. What appears as imperfect is the manifestation of the perfect मोठा मासा लहान माशाला गिळतो हे पाहिले, म्हणजे आरणाळा असे वाटते की सूर्यात सर्वत्र कल्हाचेच साम्राज्य नादत्त आहे; पण या कल्हाप्रिय सूर्यातच अस्त्यप्रेम, स्वार्थत्याग वगैरे वापरत असतात ना ? प्रत्येक घडोला कोणीतरी प्राणी परलोकाची वाट धरीत आहे, म्हणून येवज्याच गोष्टींचा विचार करू लागले तर सर्व जग ही एक मयाण भगवानभूमीच दिसू लागेल, व माणसाचा सर्व उत्साहच गळून पडेल. पण माणूस हा मृत्यूचा विचार न करता आपण जगो भज्जामर आहोत अशा भावनेनेच विद्या आणि अर्थ याचा संचय करीत असतो. आणि हीच त्याची जगाविषयीची सरी भावना होय. मूल प्रयत्न चालू लागले म्हणजे इतक्या वेळा पडत असते, आपण असते की ते पाहून त्याच्या अगहाय आपत्तींमधून फळकळाच येईल. पण मूल धडपडत असता पुन पुन्हा उठून धायण्याचा जो एक विलक्षण उत्साह त्याच्या नसानसानून उमळत असतो त्याकडेच अधिक लक्ष पुरविले पाहिजे. कारण त्याच्या प्रथम प्रयत्नातील सफल हे सारे नयन अतिम विजय हाच पुरा होय. सरी रिपती भगि आहे की जग हे दुःखपूर्ण आहे यावर माणसाचा पुरा विस्वासच नसतो. सतारीच्या तुलेल्या तारा जुळवीत असता जो त्याला वेताग येतो त्यावरून तो सतारीचे मोठे बांधतो, की तारा एकाच जुळव्या म्हणजे त्यातून निघणाऱ्या सुरेल नादप्रवाहावरून ? तात्पर्य, जगातील दुःख हे जगातील भरून उरलेल्या आनंददीपाचाली अपरिहार्य रीतीने असणारी सावली होय. छाया ही सरी नव्हे व तिच्या दधनाने उद्देग उत्पन्न होण्याचेही कारण नाही. अशा प्रकारची ही फयिरावाची निचारसरणी आहे, व तिचे मूळ सून हे की, जगात दुःख दिसते व वस्तुतः दुःख नसून सुप्र सुताच्या पाठीशी असणारी ती कृष्णछाया होय. या दुःखाच्या कृष्णछायेमुळे जगातील अग्निनाशी सुन उलटे मुजूनच दिवावनास हवे !

वैषम्याचे तात्त्विक समर्थन !

प्रत्येक तत्त्वज्ञानाला जगातील दुःखाचा अथवा वैषम्य
नैर्घण्याचा विचार करावाच लागतो आणि त्याचे काहीतरी
निश्चित उत्तर देणे जरूर आहे असे प्रत्येक तत्त्वज्ञान मानते.

जगात दुःख दिसते ते सुखाचेच एक अंग होय हे बर दिलेले तत्व हे त्याचे
एक उत्तर होय. पण सुखाची कृष्ण पार्श्वभूमी म्हणून तरा सर्वज्ञ ईश्वराच्या
सृष्टीत दुःख का असावे ? सृष्टी ही सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान, परमकारणिक अशा
परमेश्वरानेच निर्माण केली तर तीत रोग, दुष्काळ, गुलामगिरी यांना
थारा फसा मिळाला व परमकारणिक परमेश्वराने यांना तंगा नाच घातू फसा
दिला ? इच्छास्वातंत्र्य मानवास दिले असल्याने त्याने ह्या आपत्ती ओढवून
घेत नयेत असे म्हणून एका घनेची समभूत कदावी तो, वार्डट व त्याचा मोह
पडण्याची शिती तरा का उत्पन्न केली बगेरे शस्त्र मर्यादून सोडल्यास तयारच.
त्याचे समाधान करण्याकरिता निरनिराळ्या उपपत्त्या सुचविण्यात आल्या
आहेत. नव ज्योतिषांनी सुचविले की, सृष्टी ही परमेश्वरी आज्ञा पूर्णत्वे
मानीत नाही म्हणून जगात वैगुन्य उत्पन्न होतात. पारशी, ज्यू, ख्रिश्चन
धर्मांनी कारणिक परमेश्वराच्या ओडीला मूलकर्मा अहुरिमान किंवा सैतान
मानिला आहे व तो परमेश्वरी घटना नेहमी हाणून पाईत असतो व त्यामुळे
जगात अन्याय, दुःख बगेरे उत्पन्न होतात असे प्रतिपादिले आहे. आपल्या-
कडील साख्यांनी सत्त्व, रज, तम असे प्रकृतीचे तीन गुण मानिले असून
त्यांपासून वैषम्य निर्माण होते अशी कल्पना केली आहे. पण या सर्व
कल्पनांनी परमेश्वराच्या सर्वशक्तिमत्त्वाला वाध येत असल्याने मायावाद्यांनी
सर्व शक्तींचा योग्यतात निरास करण्याची अर्धा कल्पना लटविनी की सर्व
जगत्त्व मुळी आमाशात्मक होय ! त्यातील सुरेही आमाशात्मक व दुःखेही
आमाशात्मक ! हा आमास, ही माया हाणून टाक की ह जग, त्यातील मुन्ये,
दुःखे ही सर्वच धुक्याप्रमाणे विलीन होतील व मग दुःख, अन्याय इतस
म्हणून ओरडण्याचे कामच राहणार नाही !

त्यापेक्षा उपड असे प्रतिपादणे काय याद्व की, जगात वैषम्य-नैर्घम्य,
दुःख, अन्याय, आरती आहेत त्या आम्हाला दिसताहेत, जणव्हाहत,

वुरूपता, रोगराई, भूकंप, यैरे आपत्ती देवाने का निर्माण केल्या हे आम्हास कळत नाही. पण या सर्वांचा प्रतिकार करीत राहण्यासाठी देवाने बुद्धी दिली आहे, तिचा निरलस उत्साही मनाने उपयोग करून या आपत्तींची तीव्रता नितर्फी कमी करता येईल तितकी करण्याचा करून प्रयत्न करू या, मौक्तिक शास्त्राच्या अभ्यासाने रोगराई, दुष्काळ वगैरेंचा परिहार करू या आणि कृत्रिम उच्चनीचपणा व गुलामगिरा यासारखी मानवानेच आपल्या हाताने उठविलेली भुते सघटित प्रतिकाराच्या मनाने गाडून टाकू या. ह्या प्राज्ञल विचारसरणीचा राजमार्ग सोडून तत्त्वज्ञान्यानी कल्लिटेल्या उपपत्तीच्या जंगलात शिरले म्हणजे अन्यायप्रतिकाराची वृत्ती भागून जाते. मग त्या वृत्तीला दैवी आपत्तीखोबर मानवी आपत्ती ह्याही विश्वरचनेचा एक अवश्य भाग होय असे घाटू लागते व प्रतिकारवृत्तीचे मानवी मनातील धाजच खुडले जाते !

या सर्व तत्त्वज्ञानाचा परिणाम जगाकडे उदासीन, निरुत्साही दृष्टीने पाहण्यात होतो. सर्व जगच जर पारमार्थिक दृष्ट्या मिथ्या व आमासात्मक तर या आमासात्मक जगातील अन्याय, आपत्तीही आमासात्मकच. मग त्या दूर करण्याविषयी प्रयत्न तो काय करावयाचा ?

हृत्तल करणारे भूत - दैववाद

आमासात्मक जगातील अन्याय, आपत्ती परमायत आमासात्मक असल्या तरी आमास कायम असेपर्यंत तरी त्याचा जन्म जाचगारच मग आमासात्मक स्थितीत तरी त्याचा प्रतिकार का करू नये अशी शका साहजिकच उद्भवेल. त्या शकेलाही गप्प बसविणारे जे एक तत्व तत्त्वज्ञानाने पुरस्कारिले आहे तेही वैराग्यवाद व जगन्मिथ्यावाद यांच्याद्वारेच अन्यायपरिमाजनाची वृत्ती हृत्तल करणारे आहे, ते तत्व म्हणजे दैववाद अथवा कर्मवाद होय. या जन्मीचे सर्व दुःख हे पूर्वजन्मीच्या आपल्याच कृत्याचे फळ व 'मोगनेव सख्य' या न्यायाने त्याविषयी सुरुर न करिता ते निमृटपणे मोगूनच सपविले पाहिजे हे कर्मवादाचे मुख्य यत्न होय. प्रस्तुत जम हा पूर्वसक्तीचा परिपाक असल्याने प्राणी जमास येताच त्याची जीवयात्रा व त्यातील सुगुण प्रसंग हे ठरूनच जातात.

बुद्धिबल व शरीरबल प्राप्त होणे न होणे पूर्वकर्माधीन; श्रीमत् आईनापाच्या पोटी जन्म लाभणे पूर्वकर्माधीन, स्वतः देशाच्या मोक्क्या वातावरणात नादाबयास लाभणे किंवा परतः देशाच्या कादट हवेत कुबळ पडणे देवाधीन; उच्च कुलात व ज्ञातीत जन्मास येणे वा अष्टाश्रय कुलात जन्म काढणे देवाधीन. येथून तेथून सर्वच आयुष्यपट जन्मातरकृत पापपुण्याच्या दोऱ्यानी गिणटेला ! इहजन्मीच्या आपत्ती या पूर्वसंचिताचे फळ, त्या टाळण्यात अर्थ नाही, भोगूनच त्याचा सुखय वेला पाहिजे. या जन्मी पुण्य वेले तर पुढील जन्मीच्या आपत्ती टाळता येतील आणि सर्वच आपत्ती एकाच सदरात गणलेल्या. मग त्या उषज्जत बुद्धीत कमनरता असण्यासारख्या असोत किंवा हलक्या जातीत जन्मास येण्यासारख्या असोत !

जातीतील उच्चनीच भाव ही तर नेबळ अहकारी मंडूतून निघालेली मानीच कल्पना होय. पण तीही पूर्वसंचिताचाच परिणाम ठरून गेली. आयुष्यातील सर्व आपत्ती, मग त्या मनुष्याने निर्माण केलेल्या असोत किंवा मानवी परिहाराच्या आवाक्याच्या बाहेर असोत, सर्वच आपत्ती ह्या पृथ्वीत पायाच्या शिक्षेच्या स्वरूपाच्या समन्वया गृहणजे मग काही आपत्ती मानवी अगत्या तरा त्याच्या परिहाराचा विचार करण्याचे कारणच उरत नाही. कारण शिक्षा भोगून जिवन हबनर मुक्ता येईल नितन मुण्णे एयदेच उरते. ग्रन्थेन ज्ञानती ही अष्टष्ट पृथ्वीत पायाची शिक्षा असे मानले तर निश्चिंत आपत्तीत आगली मर पडत चालली गृहणून तरी काय विचडजे ? हीच विचारसरणी मिथिलेला वगविते की, 'बाई, पुन्हा लग्न करण्याचा वेदगळ विचार मनात देखील आणू नका. तुला नवरा का मरावा याचा तू विचार केलास का ? तुला नवरा मेला याचे कारण पतिसहवासाचे वेवदेच सुत तुझ्या नशिबी लिहिलेले होते ! उरलेले आयुष्य तू मनचर्वेने पालनाचे अर्शाच ईश्वरी इच्छा आहे. नाही तर तुला नवरा मरला का ? तेव्हा ईश्वरी इच्छेचा निषेध करू नका.'

हीच विचारसरणी शूद्र व अत्यंत याचिकडे वळून गृहणते, 'दिनांची सेवा करण्यात तुम्ही रक्त कशाकरिता मानता ? सेवाधर्म हा परमेश्वरानेच तुमच्या जातीला लावून दिलेला आहे. स्वतः मगान् कृष्ण सांगतात की, 'परिचर्यामक कर्म शूद्रस्य हि स्वभावनम्'. ऋषिर्न वै मनुही असेच दशवितो

ना? 'एकमेव तु शूद्रस्य प्रभु कर्म समादिवात् । एतेषामेव वर्णांता शुश्रूषामन
नूयया ॥' तुम्हाला शूद्रयोनीतच परमेश्वराने का जन्मास घातले, तर तुमच्या
हानून द्विजाची शुश्रूषा व्हावी म्हणून. यात तुमच्या इच्छेचा प्रश्न नाही.
पूर्वसंचिताप्रमाणे तुम्हाला योग्य तो वर्ण प्राप्त झाला आहे. तेव्हा त्या
वर्णाला उपदिष्ट असे कर्म करा म्हणजे पुढील जन्मी तुम्हास उच्चतर वर्ण
प्राप्त होईल' वगैरे ! अशा रीतीने जातिभेदादि मानवी आपत्ती ह्या
दैवी घटनेचा एक भाग असून कोणत्या जातीत जन्म याचयाचा हे
स्वतःच्या पूर्वसंचितावरून ठरत असल्याने मानवकृत मानवी
उच्चनीचपणाचा प्रतिकार करण्याचे मनोवीजच अशा रीतीने दग्ध
केले जाते.

याची याधा राष्ट्रालाही

या देववादाचे भूत तुमच्या व्यक्तीच्या मानगुटीसच बसून
समाधान न पावता, ते सगळ्या समाजाला किंवा राष्ट्रालाही क्षात्र
चक्रते, असेही मानल्याने येते राज प्रजेला त्रास देऊ लागला
तरी प्रजेचेच दुर्दैव. अतिवृष्टि-अनाहूणीसारख्या आपत्तीची बोळवण प्रजेचे
दुर्दैव म्हणून केली, तर कार्हीतरा शोभेल. पण उन्मत्त सत्ताधारी प्रजेला छळ
लागला तरीही 'प्रजेचेच पूर्वसंचित,' अशी विचारसरणी मुरू होते. अशी दुर्बल
विचारसरणी प्रत्युत अवलमिली जात असे, याचे मन्वृत भाषेतील अनेक
दर्जांचा इतिहासकार म्हणू याचे स्पष्ट पुरावे दिले आहेत. मस्कृतमध्ये ज्या
प्रपाला अचल दर्जाचा इतिहासग्रंथ म्हणता येईल असा एकच ग्रंथ उपलब्ध
आहे. तो म्हणून 'राज्यरगिणी' नामक काश्मीरचा इतिहास हा होय.
काश्मिरातील राजांचा दान्त चालगी नव्हती. प्रजेवर जुद्धम करण्याचीही त्यांना
चक्रे लागलेली होती व सामान्यतः हस्तीच्या सत्यानिष्ठा दिग्गज येगाच्या
नुनेक दुर्गुणांनी त्यांच्या येगात घर केले होते. इतिहासकार म्हणाने इति-
हासकाराच्या भूमिकेला छानेसे राज्याच्या दुर्बलतेचे नि पत्रातीपणे वर्णन केले
आहे, व निर्मात्येने टीकाही केली आहे. पण या अन्यायाचे परिमार्जन पत्रे
करता येईल याची कल्पना करताना म्हणून देववादावरच आला आहे. एरे
टिकाणी तो स्पष्ट म्हणतो की, 'राज्याच्या हाती मसोखर फळ्याही बाटल्या

इतकीच सत्ता असते. प्रजेच्या शुभाशुभ नशिवाप्रमाणेच तिला मुण किंवा दुष्ट राजा मिळत असतो. वृक्षाना अनुग्रहक अभाकडून अमृतजल किंवा अशनिपात प्राप्त होतो, तो त्याच्या पूर्वमुक्तदुष्टतारुरूपच. परकीय क्रूर राजा मिहिर गुल याच्यासवधी कळहण लिहितो की, 'या अनन्वित जुद्ध करणाऱ्या राजाचा प्रजेने खूनच पाळावयास हवा होता.' पण तसे घटले नाही याचे कारण उग्र देवता त्याचे रक्षण करीत असल्यात हेच धरले पाहिजे एव अद्रोऽपि यद्राज राभूय न हतो जनैः । तन्मकारयद्भि तदैवैरेव रक्षित ॥ (१-३२४) ही विचारसरणी कळहणाची होय ही विचारसरणी ज्या प्रजेच्या मनात रुजली ती प्रज राजाने कितीही जुद्धम केल्या तरी 'आले देवाजीच्या मना । तेथ कोणाचें चालेना' असे म्हणत हात बाधून, मान पुढे करून, अन्यायाचे तडागे निमृपणे सोडात उभी राहिली तर नवल कसले ?

पारतंत्र्याची फिकार कशाला ?

हा दैवतांच्या विचारसरणीची शापड डोळ्यावर अद्यापही कायम आहे. गीतारहस्याचे परीक्षण करणारे गोविंदसुत यांनी हिंदुस्थानच्या पारतंत्र्याला उद्देशून काही वर्षांपूर्वी लिहिले होते की, 'प्रतिकूल दैव आले की सर्व गोष्टी प्रतिकूल होतात. अद्या प्रसंगी सर्व देशावर सारखा पडण फिरविणारी यात्रिकवळ पाश्चात्यांच्या हाती का न यावी !' गोविंदसुतांच्या मते यात्रिकवळ पाश्चात्यांच्या हाती गेली, हे केवळ त्याचे दैव ! स्वातंत्र्यप्राप्तीची इच्छा खोल्या धार्मिक पत्तनानी कशी ठेचडी जात असे हेही याच प्रयत्नाच्या उद्गारावरून लक्षात येईल. स्वातंत्र्य नष्ट झाले, यात्रिकी ठा लिहितो की, 'आपली सपत्ती, ऐश्वर्य, स्वराज्य सवर्सा गेले. नाऊ या ! कुछ फिकार नहीं ! ही सच बड सचती आहे. 'अमय सत्त्वसुद्धि' कवीरे गीतेत सांगितलेली सत्त्विय लक्षणांनी युक्त दैवी सपत्ती आपल्या राष्ट्रात होती, तिची परंपरा गेली यामुळे मात्र राहून राहून हळहळ वागते आजकाल स्वराज्य, सपत्ती, ऐश्वर्य यांमधल एकाची अहारात घटपड चालली आहे. पण दैवी सपत्ती आणण्याचा कोणोही प्रयत्न करत नाही हा राष्ट्राचा धरमेची गाष्ट आहे. बड ऐश्वर्य, सपत्ती, स्वराज्य यांनी प्राप्त होणारे ते रत्नामक मुण खरे नव्हे. आमाजती स्थावी म्हणून लोक निवावरही

उदार होत आहेत ही आनंदाची गोष्ट होय. पण आत्मोन्नती कशात आहे याचा कोणीच शोध करीत नाही. सपती, ऐश्वर्य, स्वराज्यप्राप्ती इत्यादि बाह्य ऐश्वर्याच्या अभावात अवनतीचे मूळ नाही. त्यामुळे तत्प्राप्त्यर्थे अहोरात्र जी धडपड चालली आहे ती व्यर्थ आहे. '

अशा रीतीने नासक सत्ताधारी वयाला आपल्या सत्तेची पकड घट्ट करण्याला काही धर्मकल्पनाकडून अचानक मदत होत असते, आणि धूर्त सत्ताधारा त्याचा उपयोग करून घेतात. सुमार्गितकार म्हणतो की, 'धार्मिकाला आपला धर्मच तेवढा सत्य वाटतो, तत्कालाच्या सर्वच फोल वाटतात, आणि सत्ताधीश मुत्सद्याला सर्वच धर्म उपयोग वाटतात.' ' अर्थात मूठभर लोकांच्या बुद्धी सत्तेपुढे विराट्स्वरूपी जनता शतक्रान्तिवचने मान वाकवीत असलेली आढळून यावी हा जो इतिहासातील अद्भुत चमत्कार त्याची मीमांसा अज्ञान पौषण व बुद्धीमार्गी ज्ञानीव मारून टाकणारी विचारसरणी या प्रकारांत दिवून येते.

* * *

२. विचारदौर्बल्याचे शेवाळे

विचारस्वातंत्र्य हे प्रगतीपर संस्कृतीचे चैतन्य होय हे चेतन्य जेव्हा काळपू लागते तेव्हा आम्ही मरगाळ लागले आणि रस्तेत माग पडले चैतन्य कोळसण्याचा हा काळ चांगला हजार वर्षांवर मानला जातो त्याची बीजे तर काही उपनिषदे आणि बौद्ध व जैन धर्मग्रंथ यांनीच निवृत्तिमादात रजलेली अशी अर्डीच तीन हजार वर्षांहूनही प्राचीन आहेत अश्वमेध यज्ञाच्या ज्वालांमधील निवृत्तिमादाला पटणारे धुमारे दग्ध करण्यात सहस्र वर्षे लोखंडी तरी दीज्ज कायम पडले इस्लामाच्या आक्रमणा नंतर तर यज्ञ थप पडला आणि निवृत्तिमादाची पक्क पक्क हात चालली यामुळे उत्पन्न झालेल्या संस्कृतीच्या स्थिरावस्थेच्या दशक म्हणून ज्या चार दोन शोनी पुढे सांगण्यात येणार आहेत त्या अनुक्रमे एका शतकात एकत्रच भवतात झाल्या असत नव्हे विपाकाच्या मुरुबातील आकाशात फाटेलु मध्याह्निक चकून विश्वचक्र लागल्या म्हणून कपाकार मुरु खाला असे आपण म्हणतो पण हे गद्य निमाणे होण्याची तयारी आधी नित्यच माहने जात असे) होच न्याय यय लागू करावयाचा तर विचाराच्या स्थिरावस्थेची मुद्रा म्हणून हयधनाच्या नंतरचा षष्ठ हा एक ठळक प्रारम्भस्थान म्हणून मानण्यास हरकत नाही यथून पुण्या हचार काशे कपाच्या काळाचे प्रमुख लक्षण म्हणून प्रारब्धवादाची पकड य विचारस्वातंत्र्याचा लोप हे होय

प्रारब्धवादाची पकड

पैकी पागाळ्या प्रारब्धवादाची पक्क कहणाऱ्यांच्या इतिहास कारावरही द्योती हे दुर्ब म्हणून आरडा इतिहासग्रंथ समाप्त केल्यानंतर थोड्या काळाच्या आतच फारशीरच राज्य सुसंस्थानाच्या मयस्थानी पडले आणि कश्मिरासहरीत इतर प्रांतातही ताचे प्रभुत्व पडले त्या काळाच्या मनुस्मृतीने एक प्रमुख लक्षण म्हणून प्रारब्धवादात प्रकट होणारे राष्ट्राचे मनोदान्त्य हे हाय त्याची योग्य कानना कहणाऱ्या

उद्गारावरून चागली येईल. अनेक राजवर्गींचा उदयास्त वर्णन केल्यावर या इतिहासकाराच्या मनावर जो ठसा उमटला तो येवढाच की, जगातील सर्व व्याप व वैभव ही क्षणमगुर होत. ग्रथारमीच तो लिहितो की, “अखिल जीवमान हे क्षणमगुर आहे हे ज्या समजाना फल्ले असते त्यांना कोणता रस आवडत असेल तर तो शतरस होय. आणि तोच अनेक ऐतिहासिक उलाढाली मरेलेल्या माझ्या ग्रथात प्रधान रस आहे !” (१.२३)

या भूमिकेवरूनच तो इतिहासाकडे पाहत असल्याने जेथे जेथे राजाच्या अनन्वित जुलमी कृत्याचे वर्णन करण्याचा प्रसंग येई तेथे तेथे प्रजेचे दुर्दैव निया ईश्वरी कोप असल्या शब्दाचाच जप करताना तो आढळतो. कामगारचे विहायन एके काळी मिहिरगुल नावाच्या एका परजीव राजाने बळकाविले होते. हा राजा अत्यंत जुलमी व क्रूरफर्मा म्हणून प्रसिद्ध असल्याचा माग उद्देस नसाच आहे. त्याच्याविषयी म्हणून ठळकठळक लिहिता, “इतक्या अनन्वित छळ करणाऱ्या राजाचा प्रजेने पुन पाडावयास हवा होता.” मग का पाडला नाही ! म्हणून याचे जे उत्तर देतो ते तत्वाटीन विचारवनाच्या मनोवृत्तीवर चर प्रकाश पाडणारे आहे. तो लिहितो, “या राजाचा जन पाहण गळा नाही याचे कारण या देगातील उपदेवता त्याचे रक्षण करीत असाव्या हेच असले पाहिजे ” निती मिश्रित रूपना ! सव तहेची धार पातळे करणाऱ्या राजाचे रक्षण म्हणे देवता करात होया ! राज्यकारमारात रूपास काडीही हलकत येत नाही या निरागनेने काळरडलेल्या मनाचे हे निहत्त उद्गार ह्या एवढाच याचा अर्थ ! राजवर्गींनी आपल्या बांधवांना कटघान घातले तर ते देखीकडे उपदेवता सौम्यरणाने पाहत. उल्ल प्रजेने हात उगारला की मग मान राष्ट्रातील सव देवताचे उप तेज प्रकट होऊन इह लोकांचा महतीदेवता जी राजा तिचे रक्षण करण्याकरिता तिच्या मावणी एक जमोच कलय निमाण करीत ! कारण राजा म्हणून साजरात ईश्वराची विभूती. त्याला प्राप्त झालेले एश्वयुध हे पूर्वीच्या अनंत जर्मनीच्या सुस्ताचे फल. तेव्हा त्याने नितीही उद्गम नसा तरी ते इतरी सुत्र, ती विविग्रना, तो कर्मनिराक जमे म्हणून तो निमूषणे सोसावा हीच निचारसरणी सर्वत्र पसरलेली. या प्रकारात परक पाशव्याचा असल्यास तो परक निविपर्वक प्राणप्रनिष्ठित केलेली, जगती मानली गेलेली, दगडघाड्याचा देवते घडून

आणतील तेव्हा. आपण हाडामासाची चाळनीबोळती माणसे हे परिवर्तन घडवून आणू ही धमकच नष्ट झाली होती.

दोन-तीन हजार वर्षांच्या दीर्घ कालखंडातील अनेक राजांच्या उत्कर्षा-पक्षांचे वर्णन करणाऱ्या या इतिहासकाराच्या मनावर ऐहिक वैमवाच्या क्षणभंगुरत्वाचा ठसा उमटला तर नवल नाही ! पण अनेक राजांच्या अन्यायी टीलांचे अनेकवार चिडून घेतारून वर्णन करण्याचा प्रसंग आला असताही अन्यायी राजसत्ता नष्ट कशी करता येईल याविषयीची कल्पना मान त्याला स्फुरलेली दिसत नाही. वेळी अपेळी तो फक्त विविचनेचेच गुणगुणे वाजविताना आढळून येतो. राजकारणाकडे कठोर विवेकवादाच्या दृष्टीने पाहण्याची धमक ओसरलेली दिसते. नजरे आणि कुडल्या सतत पाहत बसणाऱ्यांना इसवीसनपूर्व चौथ्या शतकातील चाणक्याने मूर्खांत फाडले होते, तर अमरात्या-गरात्या शतकात कळहणासारख्या चौकट इतिहासकारही नक्षत्राचे आणि बुडत्याचे महत्त्व गाऊ लागला होता. एवढे ठिकठिकां तर तो स्पष्ट लिहितो की, “ प्रजेच्या प्रारब्धानुसारच तिला सुष्ठु किंवा दुष्ट राज मिळत असतो. काही बुड्यांना मेघाकडून अमृतमल मिळते आणि काहींना त्याच मेघातून विद्रुतप्रपात मिळतो हे त्याच्या पूर्वमुक्ताचे पळ होय ! (७ । ३४१) .

पुराणप्रियता

या कालात शास्त्र, कला, वाङ्मय, धर्म, तत्त्वज्ञान या सर्व प्रांतात बुद्धिमान पुरुष चमकले नाहीत असे नव्हे, पण कोणत्याही वैदिक प्रांतात मूल्यामी नवे स्वतंत्र विचार मांडले गेले नाहीत. या फलानंतर स्मृती होण्याचे बंद पडले. आठव्या शतकातला देवल्भृतीचा कर्ता हा शेवटला स्मृतिपार होऊन गला त्यानंतरचे सर्व धर्म-शास्त्रकार हे निम्नकार हात. त्यांनी नवीन स्मृती न रचिता जुन्या स्मृती त्या अनुष्मन्नीय मानल्या. आणि त्यातही एषमेकाशी विरुद्ध अख्याऱ्या सर्वच स्मृती प्रमाण मानून त्या सर्वांचा समन्वय करण्याचे काम आपल्या शिरावर घेतले. हिंदुस्थानसारख्या महत्सुख देशातील अनेकविध समाजाना सामूहिक दृष्ट्या एक सूत्रात गोळावयाचे तर निरनिराळ्या काळी आणि निरनिराळ्या स्पष्टी प्रचलित असलेल्या आचारविचारांचा समन्वय करणे इष्ट होते हे नाकपूट

करता येणार नाही. पण हा समन्वय करताना जुन्या काळाच्या सर्व स्मृती ह्या नया काळावर पधनभूत आहेत हे जे मूलभूत गृहीतक म्हणून स्वीकारले गेले, ते प्रारंभी समन्वयाच्या दृष्टीने सोपस्वर असले तर अती विचार-स्वातंत्र्याला मारक ठरेले. जुन्यामूळ अभिमान नितीही प्रसर असल्या तरी काळ काही कोणावरिता थापत नाही. नव्या गरजा उत्पन्न होत असतात, नव्या अडचणी टोचत असतात. नवे अनुभव येत असतात. त्यांना अनुसरून आचार-विचारांची नवी मांडणी करणे जरूर पडते. तशी मांडणी या काळातही थोडी-जुनूत करण्यात आलीच. आणि त्याचे एक ठळक उदाहरण म्हणजे कलिवृत्ताची यादी हे होय. पण हे फेरफार करित असताना त्यांनी जी भूमिका स्वीकारली ती मान अशी की, काळ वाईट येत चालला, पूर्वीच्या लोकाने तेच आनणत राहिले नाही, त्यांना अनेक गोष्टी पचत, त्या आपणास आता पचणार नाहीत. तेव्हा सुगन्दासामुरूप आपल्याला आचारविचार बदलले पाहिजेत.

ही भूमिका स्वीकारण्यात पूर्वीच्याचा मान राखला जाता व आपणाकडे कमीपणा घेतल्यामुळे विनयही घोभून दिसतो. पण हा विनय प्रमाणाबाहेर गेल्यास विचारस्वातंत्र्य काळपते व मन खुरटे हाते, ते वस्ते हे दृक्प्रत्ययसिद्ध असे जे ज्योतिषशास्त्र त्यातही प्रामाण्याचे उड मारले यावरून छायात येईल. दीक्षिताच्या ' भारतीय ज्योतिषशास्त्राचा इतिहास ' या ग्रंथाच्या दुसऱ्या आवृत्तीस जोडलेल्या प्रकाशनात चित्तामणराव देव उद्गारतात की, " जुनेक ज्योतिषाचार्यांनी ' प्रत्यक्ष ज्योतिष शास्त्र ' हा विद्वान्त मानून आपल्या नावाने ग्रंथ लिहिले. पण आपल्या कुर्दैवाने गूढसिद्धान्तकाराने मान आपली माहिती साधून गूढापांगून सांगितली अशी थाप आनल्या ग्रंथात दिली आणि तेव्हापासून ज्योतिषात शब्दप्रामाण्याचे बंड सुरू झाले आणि शास्त्राची वाढ खुरली. " या शास्त्रातील अथ भद्रविर्गविषयी खुद्द दीक्षित लिहितात, ' वेदांग ज्योतिष शास्त्र ' वैदिकांच्या पाठान आहे त्याविषयी एक माठा चमत्कार आहे. तो असा की, अथापडे लघु दिले तर वैदिकांच्या पाठानल्या पुष्कळ श्लोकांत काही काही अशुद्ध आहेत आणि अनेक अमूल्य सर्व ब्राह्मणांच्या गडी सर्व देशांत एक पाठ ! आणि या पाठाची यादना सांगत वेदाप्रमाणे मानव्यात येने ! (पृ. ७२) नवे ग्रंथ प्राचीन या महनीय करव्या या देवगणा नाववर प्रवृत्त करण्याची कृती ही जुन्याचा मान राखारी असली

ती विचारस्वातंत्र्यास विघातक होय.

आत्मसंतुष्टता व वास्तवविमुखता

या काळात परमुद्रजालील मुशाफरी खुंदल्याने विद्येच्या दमतीत बाहेरून काही घेण्यासारखे आहे ही कल्पनाहि उरली नाही.

अनेक शतके शास्त्र, विद्या, कला वगैरेच्या क्षेत्रात अखिल जगताच्या आघाडीवर निरविन्यामुळे आमच्या पंडितांची दृष्टी स्वतःच्या ज्ञानानेच दिपून गेली आणि ते आपल्याच मानीव ज्ञात निरवू लागले. भोवतालच्या सत्यसुद्धीशी ते पारसे होऊ लागले. उलट राक्षसीय क्षेत्रात ज्यांच्याशी संश्रय्याचे होते ते मुखलनान पंडित मीक आणि संतुष्ट विद्या अत्यंत फसोरीने आत्मघात करीत होते. आपले पंडित शायः राक्षश्यावर गद्द होत आणि आपल्या आश्रयदात्याच्या औदार्याचे व आपल्या निद्रतेच्या वैभवाचे अनिरिक्त वर्णन करण्यातच गडून गेलेले असत. मासष्टा म्हणून याजवन्वय स्मृतीवरील आपल्या निताक्षरा नावाच्या टीपेच्या शेवटी ११ व्या शतकातील विष्णुनेश्वराने स्वतःविषयी व आपल्या आश्रयदात्याविषयी जे उद्गार काढले ते पाह्या : आमच्या कल्याणनगरासारंगे (दक्षिण हैदराबाद-दख्खीन) नगर अखिल अन्ननंतरावर आज दुसरे कोठेही नाही, पूर्वी झाले नाही, पुढे होणार नाही. आणि या नगरीतील श्रीविक्कमाचारजा पृथ्वीसति दुसरा पाहावयास सापडणार नाही की ऐकवयास मिळणार नाही. आणि या त्याच्या पदरी असलेला पंडित जो विद्वानेश्वर त्याला तर दुसऱ्या कोणाची उपमाच नाही. कल्पवृक्षाच्या तेलकी ही त्रिपुटी कल्याणापर्यंत नाही !

महंमद गझनीच्याबरोबर हिंदुन्यानात आलेल्या हुशार आणि चौकस बुद्धीचा मुस्लिम पंडित अल्बरूणी याने आमच्या मस्तीत डबघा झालेला हा दोन अचूक हेरला होता. आपल्या ग्रंथाच्या आरंभीच हिंदुन्यानातील छेदनाच्याकडून करून ती माहिती मिळविण्याच्या मार्गातील अडचणीचे वर्णन त्याने केले आहे. त्यात हिंदू पंडितांच्या प्रतिनिविष्टेविषयी तो लिहितो, " हिंदू छेदना अने कायते कां, ज्ञात आपल्या देशासारखा देश नाही, आपल्या राजासारखे राज नाही, आपल्या राजासारंगे राजे नाहीत, धर्मासारखा धर्म नाही आणि शास्त्रासारखे शास्त्र नाही ! अहंकार, प्रतिनिविष्टता,

वृत्तीचा तादरपणा हे सर्व या हिदूच्यात रोमरोमी भरलेले आहेत. त्यांना असे वाटते की, जगात जर कोठे शास्त्र, विद्या, कला अस्वीतल तर फक्त आपल्या देशात. तुम्ही जर खुरासानमधील किंवा पशियामधील विद्वानाच्या विषयी त्यांच्याशी गोलणे काढलेत, तर ते तुम्हाला तक्काल मगांत काढतील. ते जर थाप्पे का हाईना बाहेरच्या देशात फरफटका करून येतील तर आपली चुकी त्यांच्या ताक्काल लक्षात येईल, पण ते देशाभावर पाऊल टागून इतरांच्यात मिसळतील तेव्हा ना ! त्याचे पूर्वेत काही आपल्या खुरच्या वर्तनाचे नव्हते. त्यांचा एक प्राचीन विद्वान ज्यातिथी कराहमिहिर याने लिहिले आहे की, “ग्रीक लोक हे पवित्र नसले तरी त्यांनी ज्ञानात इतरांच्यापेक्षा बरचढ बेसी असल्याने त्यांच्याविषयी पूज्यभाव बाळगला पाहिजे.”

परकाय प्रमाणाने घेलेले हे रोमनिदान अगदीच अयथायें नव्हते. पूर्वी-सारखा विश्वसृचार चालू राहिला असा, दिग्विजयी या नात्याने, धर्मोपदेशक या नात्याने, सौंदर्य या नात्याने पूर्वासारख्या त्रिलोकातील मुशाफरा सुरू असल्या, तर परवेशात चाललेल्या नव्या प्रयोगाची दखलगिरी राहिली असती. पण घाटसी मुशाफरीला प्रोत्साहन देणारा धार्मिक, सामाजिक व आर्थिक व्यवहारातील लवचिकपणा नष्ट झाल्यामुळे असो या खडप्राथ भारत देशाचे पुढून उरण्यासारखा असल्याने अगो, ही मुशाफरी दहाव्या शतमानात बंद पडली. यामुळे युरोपमध्ये पश्चात्या सोळाव्या शतकापासून पुढे विद्येच्या अनेक क्षेत्रात जी विलक्षण जाणती झाली त्यांच्याविषयी नुसती पुस्तक कल्पनाही आमच्याकडील पंडितांना चाली नाही. आपल्याच तेजाने दिपून गेलेले आमचे पंडित फक्त त्या त्या विषयावरील पूर्वाचार्यांनी लिहिलेल्या ग्रंथावर टीका, उपटीका, उपोपटीका लिहून पूर्वाचार्यांच्या शब्दांचा बीस काढण्यात धन्यता मानू लागले. युरोपमध्ये मध्ययुगीन कालात हाच प्रकार झाला होता. या काळातले पाश्चात्य पंडित प्राचीन ग्रीक बान्धुल्लुखु होमरचे काव्य कसे पिचीत वसले हाने याचे टीकाशास्त्राचा इतिहासकार वर्णन करता की, होमरच्या काव्याची माध्ये गृहण व पित्र्यानुपिदया कुटून कुटून बळगळ घेलेल्या वनस्पतींचा गाळीन नकं होय. असाच प्रकार आमच्याकडेही झाला. शक्य चावोसारख्या नव्वड दर्जाच्या तत्त्वज्ञानांही स्वतः प्रथ न लिहिता प्रस्थान ग्रंथीनर माध्य लिहून त्याची एकाकपता करून आपले तत्त्वज्ञान त्याच्या

मुगातून वरविले. ही परंपरा ओळख्या शतकतल्या शंकराचार्यापासून जी सुरू झाली ती विसाव्या शतकतल्या गीतारहस्यकार टिळकाचार्यांपर्यंत अखंड राहिली. हजार वर्षे चालत आलेली आपली ही परंपरा ओळखूनच टिळकानाही आपले कर्मयोगाचे तत्त्वज्ञान स्वतंत्र ग्रंथरूपाने न माटता गीतेवरील भाष्याच्या रूपाने मांडणे अवश्य वाटले. पण आता ही तृती सोडून बाल्यनुरूप नवे आदर्श स्वतंत्र मांडले पाहिजेत.

विचारस्वातंत्र्याचा लोप

विचारस्वातंत्र्य कसे लोप लागले होते याची अनेक शास्त्रातील उदाहरणे देता येतील. पंथी इकरूप्यनिष्ठ जे ज्योतिषशास्त्र त्यातील विनोद रोचक होत. त्यातील संपातचक्षण व ग्रहण हे

दोन विषय पाहू. आधुनिक खगोल विज्ञानवेत्त्यांच्या मताने संपाताचे विलोम-गतीने संपूर्ण भ्रमण होते असे मानले जाते. आपल्या ज्योतिषाचार्यांतही हे संपूर्ण भ्रमण मानगाय मुजल नावाचा आचार्य दहाव्या शतकत होऊन गेला. पण मुजलचे मत पुरे मानले तर भ्रुतीतील अमक्या मासाने अनुक क्यु येतो या बबनाला विरोध येतो म्हणून भास्कराचार्यांचा सतराव्या शतकातील टीकाकार मरीचिकार मुनीश्वर याने मुजलास दोष दिल्या व संपाताचे आदेशाने मानणेच योग्य असे दर्शविले. त्यावर विद्वद्वयं श. घा. वैजित आपल्या भारतीय ज्योतिषशास्त्र या ग्रंथात लिहितात, 'मरीचिकारानी मुजलास दोष दिल्या तो त्याच्या दर्शने ठीक आहे. पण संपाताची प्रदर्शना पूर्ण होणे न होणे हे आपल्या हाती नाही हे मरीचिकारांच्या लक्षात आलेले नाही!' (पृ ३३०) स्मृतिपुराणादि ग्रंथातून काढिलेली युगगणनेची पद्धतीही ज्योतिषशास्त्रास समत नाही. पण ती स्मृतिग्रंथात असताही रोमकविद्वान्त नावाच्या ग्रंथाच्या कथ्याने स्वीकारली नाही म्हणून ब्रह्मगुप्ताने त्यास स्पष्ट

पृथ्वीपृष्ठ पश्चिमेकडे जाताना रोज दिशतात तो आपला भ्रम नसून ते त्याचे वास्तविक भ्रमणच होय आर्यभट्ट हा एकच एक ज्योतिषी मात्र असा होऊन गला, की ज्याने हे सामान्य मत चुर्चिछे ठरविले सूर्यचंद्रादिकाचे भ्रमण हे वास्तविक नसून पृथ्वी आपल्या आसामोकती फिरते व त्यामुळे उत्पन्न झालेला हा दृक्भ्रम होय असे त्याने निःसंदिग्धपणे प्रतिपादन केले आहे. पण नंतरच्या ग्रंथकारांनी त्याला बऱ्याच बऱ्याच मूळात काढले येथे 'मूर्जात काढले' हे शब्द मी अतिशयोक्तीने लिहीन नाही कारण सातव्या शतकातील ब्रह्मगुप्त याने आर्यभट्टाविषयी असे टाकून लिहिले आहे की, या आर्यभट्टाने इतक्या चुफा केलेल्या आहेत की, त्याची गणती करणे अशक्य आहे तो निचारतो, पृथ्वी जर पुरोत्तर फिरती असती तर निच्यावरचे डागर-पर्वत दाखळले नाहीत कसे ? दुसरा एक लहान नावाचा ग्रंथकार शका प्रदर्शित करतो की, पृथ्वी जर फिरत असती तर सूर्योदयी घरच्याघराहेर पडलेल्या पश्यांना सायकाळी आपली घरटी कशी सापडणे अशक्ती ? (दीक्षित-पृष्ठ १९५, १९७, २२८)

वावरून शास्त्रगुरु विचारसरणी कशी घरमळीसा रागली होती हे दिसून येईल. खानदखाने मृत्यू स्वीकारला, पण मते सोडली नाहीत यामुळे त्याचे नाव ग्रीसच्या इतिहासात अजरामर होऊन राहिलेले आहे गॅलिलिओने धर्मचळापुढे नमस्त घेतले तरी त्याच्या पश्चात धर्मप्रतापाना धूप न घात्रता शास्त्रीय सत्याची निष्ठेने जोपासना करणारो परंपरा युरोपमध्य निर्माण झाली. तरी परंपरा आगल्याबडे मात्र दुर्दैवाने निर्माण झाली नाही. उत्तरोत्तर विवेकवादी तफनिष्ठ निचारप्रवाह आणत जळून अथश्रद्धेचे वैराग्य घाळवून सगळीकडे पसरू लागले व भूदविज्ञानचे बड मानून राहिले. साक्षी पुरायाचे सत्यासत्य ठरविण्याच्या बाबतीत दिव्य करण्याची पद्धती मान्यता पावली मनुस्मृतीपेक्षा याचकल्याच्या स्मृतीत दिव्य करण्याच्या पद्धतीचा विचार झालेला आढळता सातव्या शतकातल्या काळात लिहिलेल्या भवभूतीचे मालतीमाधन, रात्रोत्तराच बालरामायण व कपूरमंजरा यांच्यामध्ये मानिकचे प्रस्थ आहे. सन ११२३ च्या सुमारास गागयदेव नामक राजाने मुर्छा मिठाविष्याकरिता आपल्या शम्भू जियाबद्द गंगामध्ये उडी घेतली असे

त्याच्या भुलानेच एका ताम्रलेखात लिहून ठेविले आहे ! † शत्रुंर ज्य मिळ निष्याच्या बाजनीतही पुराणप्रयातून जरणमारणाचे मन सवित्तर देण्यात येऊ लागले. दहाव्या-अकराव्या शतमानातील 'अग्निपुराण' हा एक शन कोशच आहे. त्यात 'सर्वदा जपहोमायै पाञ्चनेश्च रणे जय' रणागणावर जय मिळता तोही जप, होम, मनपटण यानेच असा सिद्धान्त माहून ॐ मारय ॐ छिद असले शत्रूला मारण्याचे मन दिलेले आहेत (अ १३०). राजेलेक असल्या गोष्टीवर विश्वगूत सैन्य उभविण्याच्या कर्तव्याकडे सवया दुर्लक्ष करत असे येथ सागावयाचे नाही. पण विवेकनादापेता गूढवादाची छाया दाट पसरत चालली होती एवढेच दिग्दर्शित करावयाचे आहे.

आर्य चाणक्याच्या काळी असले प्रकार सामान्य स्तनंत रुढ होते. देवतेची मोठी पाकळ मूर्ती करून तिच्या आत लपून रागून देवता घोळते आहे असे भासविणे, बाख्यात आधीच सोने पुरून ठेवून बाख्यातील नागाच्या आराबनेने प्राप्त झाले आहे असे दाखविणे, अगाला लज्जतणारी रसायने चापडून नदीत वा सरोवरात उभे राहून वर्ण राज आहोत असे भासविणे, असले प्रकार चाणक्याने वर्णन केले आहेत. पण ते कशाकरिता ? नर धूर्त राजान या सर्व साधनाचा उपयोग मूढ व अज्ञ जनतेला पसनिष्याकरिता करावा म्हणून ! फळज्योतिष, मुहूर्तविद्या वगैरेवरही त्याचा विश्वास नव्हता. हा सांगतो की धूर्त राजानी स्वतःचा बडेनव राज्याकरिता व लोकांना भूल पाडण्याकरिता या विश्वाचा अवस्थ उपयोग करावा, पण स्वतः मात्र याच्या नादी लागू नये कारण नडनाच्या नादी लागणाऱ्यापासून एश्वर्य दूर जाते अने त्याने सश्र प्रतिपादन केले आहे. पण पुढे पुढे हे विवेकनादी धोरण माग पडून अवशब्दा जोरात चालली महमद विन कसीमशी लढण्यास दाहीर बाहेर पडला तो उत्तम मुहूर्त निमटून पडला आणि शत्रूला बुचबड अतुकून होता त्याच्या पारहासय बुधाची मुरणमूर्ती आपल्या पाठीशी बाधून घेतली पण शेंदः फाय झाला ? नर दाहीर मारला गला ! † गुनांच्या काळी पुराणाना आधुनिक संस्करण प्राप्त झाले अग मानण्यात येत. या

† Epigraphia Indica, II p 4

† Elliot, I p 169

पुराणामध्ये चाणक्याने मोळसण्याच्या म्हणून झिडकारलेल्या सर्व मोळसट समजुतांचा जणू काही उत्साहाने पुरस्कार करण्यात आला ! या पुराणकारानी वशानुचरितवर्णनाच्या अनुषंगाने जुया इतिहासाचे थोडेबहुत रक्षण केले हे खरे, तसेच अग्निपुराणासारख्या काही पुराणांनी नानाविद्याचा संग्रह केला हेही खोटे नाही पण हा भाग सोडून दिला तर बाकीचा भाग निरनिराळ्या क्षेत्राच्या वर्णनानी आणि उपास्यदेवतेसम्वीच्या महा अतिरिक्त कथानी भरलेला आहे. यामुळे धार्मिक भावनेला अवास्तव महत्त्व प्राप्त होऊन शास्त्र, विद्या, कला यांच्या जोपासनेला तात्त्विक दृष्ट्या मूल्य कमी देण्यात येऊ लागले

सामाजिक तरंगज्ञानाची विवृती

या फालत समाजधारणात्मक तत्त्वज्ञान विवृत होऊ लागले. जातिभेदाची नवने अधिक बडक झाली निरनिराळ्या जातींन पूर्वा अन्नोदकव्यवहार होत असे तो उद पडून सोबळ्या ओजळ्याचे उद मयादेवावर धाडले. वैदिक काळात ग्रात्य लोषाना आय लोकांच्या सवात समावष्ट करून घण्यापरिता ग्रात्यन्तोम नावाचा त्यजन विधी असे याचा उद्देश्य भाग आलाच आहे. मनुस्मृतीच्या काळी म्हणजे ख्रिस्ती शकाच्या प्रारंभी ही रिपती पार पालटून गेली ग्रात्य याचा अध ब्रह्मकर्म न करणारे असा झाला व त्याच्याकरिता यज्ञाचे पुरोहितत्व स्वीकारल्यास प्रायश्चित्त प्यावे लागू लागले “ ग्रात्याना याग्न इत्या धिमि ब्रूचैव्यपोहन्ति । ” याज्ञ या पदाचे स्पष्टीकरणही मेधाविधी व कुल्लक या टीकाकारानी ग्रात्यलोभादि याज्ञ असे केले आहे. धर्मसूत्राच्या काळी अन्नोदकव्यवहारावर बडक बधन नसे आपस्तन धर्मसूत्रकार लिहितो की, शूद्राच्या घरचे अन्न सेवन करू नये असे केणी म्हणतात, पण तो जर धार्मिक वृत्तीचा असेल तर त्याच्या हातचे अन्न घण्यास हरकत नाही (१६१८) हे धोरण मुक्त जाऊन त्याने दुसरे टोक गाटले ते तीन भय्ये आणि चार चीन याचे ! नवव्या दहाव्या शतकापर्यंत मिथविवाह बंद पडणे नव्हतं सानव्या शतकातील बाद वरीकर बाणभट्ट यान आपल्या एका शूद्र सावन मातेपासून झालेल्या चंद्रसेन नावाच्या पारशुरामधूचा उल्लेख केल्या आहे दहाव्या शतकातील मुप्रसिद्ध पत्री व कायमीमासक राजरीजर हा स्वतः ग्राहण अमृत त्याची पत्नी

पाहणारे भूत वेळीच थड्यात गाडले गेले असते. आजच्या मुसलमानांपैकी कुठल्या लोक हे पूर्वहिंदू होत. काहीनी पूर्वाची चाटरीतही रांगली. मुर्द इस्लामातील खोज आणि वल्ली मेमन यांच्यात हिंदुधर्मशास्त्रातील वारसा पडती १९२० पर्यंत रुढ होती. हे दोन्ही समाज पूर्वाचे हिंदू. ‡ अशा लक्षा-वर्षांना शुद्ध करून हिंदुधर्मात घेणे हे राष्ट्रीय कर्तव्य होते. पण भ्याड अध-अडेने हिंदुधर्माज इस्लामा गेला असल्याने तो स्वतःचे गाल चोळीत नुसता पाहत असला ! समुद्रयान करणे हे पाप मानण्यात येऊ लागले मलबार निनाच्या-वरील राजना पूर्वापार चाटन आलेला समुद्रावरील व्यापार हाती ठेवावयाचा होता, पण समुद्रयान करणे हे तर शास्त्राने निषिद्ध ठरविले. तेव्हा त्यांनी अशी विव्शित तोंड काढली की, प्रत्येक हिंदू कुटुंबातील एकेका व्यक्तीने इस्लाम धर्म स्वीकारावा आणि दर्यावशापणा चालवावा ! * असल्या तक्दुष्ट निचारसरणीने आपण आख्या चालूचे सख्यासल वाटवीत आहात याची ह्या राजे लोकाना कानाही नसावी इतका स्वतः निचारशक्तीचा अव पात झालेला होता.

ध्यावहारिक शास्त्राची वेळसांड

अग्निभेदाची उधने दृढ होत गेल्याने निरनिराळ्या हरहुतरीच्या विचारकडे श्रेष्ठ दणाचे लाक दुर्लभ करू लागले. वैद्यरीवारखा अत्यंत समाजोपकारक असा धरा तर प्राचीन काळापासूनच निरुद्ध मानण्यात येत होत. भेषज्याविषयी अनादर हा तत्त्वरीय सहितेइतना प्राचीन आहे. ब्राह्मणेन भेषज्य न कार्यम् (तै. स. ६-४-९-३) असा तत्त्विराय सहिते उल्लेख आहे. ' चिन्विस्तान् पुण्यतम न चिन्विदपि मुश्रुम ' अशी ज्या ध्याविषयी मुश्रुतात यथाथ स्तुती आहे त्या भंवेदाइयाविषयी ओपनम स्मृतीने ' नसाया विप्रत चौयात् मज्जातो यो भिक्कु स्मृत ' । ब्राह्मणाने चोमन ध्रुत्रिय स्त्रीशी सगळ ठेवला असता तिच्या पोटी झालेला पुत्र हा भिक्कु अथवा वैद्य होय ! असले मुदाड विधान ञ्जे आहे. शनैश्चरीतही वैद्यकाला

‡ History of Dharmashastra by P. V. Kane, Vol II. P 339

* सारकरसाहित्य, भाग २, पान ९४.

हीन लेखले आहे, आणि 'आयुर्वेद हि आधवा । याच मोहरा पांडवा । जो त्रिवाकरण करावा । जीवरातु ॥' (१३.२२४). असले सर्व प्रकार युरोपात झाले तरी ते लोक त्यांतून बाहेर पडले. पण आम्ही मात्र गुरफटूनच राहिलो आणि शास्त्रशुद्धादिकात मागासत चाललो. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर बुद्धीबली ही कोळिप्रकें आता शाहून टाकली पाहिजेत.

युरोपमध्येही अंधश्रद्धेचे तमोयुग दष्ट माजले होते. पण पंधराव्या सोळाव्या शतमानांतर त्याच्या बुद्धीला लागलेले ग्रहण मुटले आणि आपल्याकडे दिवसे-दिवस स्वप्नास होत चालले असा एकंदरीत प्रकार झाला. कृष्णमिश्रानंतर दोन शतकांनी शानेश्वराच्या काळी आमच्याकडे व्यवहारनिपुण हेमाद्री व्रतवेकल्याच्या याचा तयार करीत होता, तर त्याच काळी पाश्चात्यात उपाध्यायवृत्तीचा रॉजर बेकन हा शास्त्रीय प्रयोगाचे महारब लोकांना पटवीत होता. आणि शास्त्रीय ज्ञानाच्या बोरावर माणसाला हवेतून उडताही येईल असे मविष्य वर्तवीत होता. राधामाधवचंपूच्या प्रस्तावनेत राजवाडे लिहितात की, "शहाजीच्या हयातीत युरोपात डेन्मार्क बेकन इत्यादि विचारवंत खटपटार्प-सचोपनकार्याचे बाली बारीने पंचभूतांचा शोध लावण्यास लोकना प्रोत्साहन देत होते आणि आपल्याकडे एकनाथ, तुकाराम, दासोपंत, निपटनिर्जन इत्यादि संत पंचमहाभूतांना मानून ब्रह्मसाक्षात्कारात राह्याला नेऊन मुक्त करण्याच्या खटपटीत होते. अशांना रूजू, टाचणी, बंदूक व तोफ यांचा विचार बमनप्राय वाटल्यास त्यात नवल कासेल ?" (पृ. १०७).

पाश्चात्यांचे आजचे श्रेष्ठत्व हे त्यांच्या भौतिक शास्त्रातील प्रगतीत व लोकशाही संघटनेत आहे. ज्याचे शास्त्र त्याचे शास्त्र आणि ज्याचे शास्त्र त्याचे शासन अशी ही शास्त्रशास्त्रशासन त्रिपुटी अपरिहार्य आहे. शिवाय शास्त्राने नुसत्या शस्त्रालाच तीक्ष्णता येते असे नव्हे तर ते शस्त्र वापरणाऱ्या बुद्धीलाही येते. शास्त्राच्या उपासनेने बुद्धीला शिस्त लागते, वृत्तीला निर्मयपणा येतो, अंतःकरणाला आत्मविश्वास बाणू लागतो. यांचा साकल्याने परिणाम म्हणजे शास्त्रवेत्त्यांची संस्कृती उन्नतीच्या मार्गाला लागते. लोकशाही पद्धतीने ऐक्याची भावना सर्व राष्ट्रांत पसरून दृढमूल होते. मुसलमानांच्या पुढे हिंदूंना नामोहरम व्हावे लागले तरी मुसलमानांची संस्कृती हिंदूंच्यापेक्षा फारशी श्रेष्ठ नव्हती. नव्या विद्या हस्तगत करण्याचा

उत्साह त्याच्यात होता; पण शास्त्र, विद्या, कला, धर्म यांपैकी कोणत्याच शक्तीत त्याच्याजवळून शिक्षण्यासारखे काहीच नव्हते. यामुळे शिवाजीने त्याच्याच तोडीची शिस्त व सघटना निर्माण करिताच तो भीरगजेजाच्या प्रगळ सेनेलाही पुन्हा उरला. पण मोगल आणि मराठे या दोघांचे सामने ज्वळले जात असता पाश्चात्य राष्ट्रात एक नवीन अपूर्व अशी शक्ती निर्माण होत होती. त्या शक्तीपुढे लढकरच मोगल व मराठे दोघेही निश्चय ठरले.

पाश्चात्यांचे चलस्थान

पाश्चात्यांचे वळ त्यांच्या श्रेष्ठ शस्त्रात व शिस्तीत आहे हे हिंदूंनी ओळखिले होते. पण त्याची श्रेष्ठ शस्त्रे आणि श्रेष्ठतर शिस्त या दोन्हीच्याही पाठीशी असणारे त्यांचे रारे वळ ओळखिले गेले नव्हते. हे त्यांचे श्रेष्ठतम घळ त्यांच्या शास्त्रीय प्रगतीत होते. दिग्गिरीसरकारचे स्वेरी छत्र फोडण्याचा भीमपराक्रम करणारे महाशिवरायभाऊ आमच्यात होते, पण व कथित घड्याळ करणारा जिनगर आमच्यात नव्हता. इंग्रज हे शत्रूचे सैन्य वहापाच मैदान असता आपल्या दुर्गिणीनून न्याहाळीत होते, तर आम्ही नक्षत्राकडे पाहून ज्योतिष्यांना मुहूर्त विचारत होतो. रवीफन्सन् हा आपल्या खिस्मपुराणाच्या शेकडो प्रती छापल्यानून छापून काढून गोरगरांना वाटीत होता, तर त्याच बाळी एकनाथी भागवताची एक प्रत चार महिने पणून आम्ही हाताने लिहून वाटीत होतो. पाश्चात्यांचे हे शास्त्रीय प्रगतीतील मम आम्ही ओळखिले नव्हते.

हिंदूंचे अक्षम्य अज्ञान

त्यांचे एक कारण म्हणजे हिंदूंचा विश्वसचार धान्य होता व ते वृषमण्डुनृत्तीचे शाले हाते. या वृत्तीचे उच्च निदर्शक उदाहरण म्हणजे त्यांचे भूगोलचे ज्ञान होय. नाना पडणीस त्यातल्या त्यात चीजस व गणत बुडीचा मुख्यरी असल्याने सवाई माधनराव पेशव्याच्या शिक्षणक्रमात हरतदेच्या शनाचा समावेश करावा असे त्यास वाटे. पण त्या बाळी खुद्द हिंदूंचे भूगोलविषयक ज्ञान

हिंदुस्थानच्या बाहेराला प्रातावेरवी कतागताचे होते. पुन्नुतुनिया, राम वगैरे
 कहा तुरळक नावे त्याच्या कानादमून गेला असतील तेवढीच पण चाकीच्या
 जगाची त्यांना कल्पनाही नव्हती. नाना देशांचे नाना खांद्यांवर हरतहचे,
 हरतहरीचे जिन्नस विप्रावयास घेऊन आपल्या नदरी येत, तसले पदार्थ तयार
 करण्याची करारगिरी आपल्याकडे नाही चाकी असाष्ट जगावर असे. पण
 परकीय खांद्यांवर जेथून येतात त्या सातासमुद्रापडीकडे कोणते देश आहेत,
 तेथे शास्त्र, विद्या, कला कोणत्या उन्नतावस्थेस आल्या आहेत याचा कधी
 चौकशीच करीत नाही इमत्र ह शास्त्रविद्येन आपल्यापेक्षा पुढारलेले
 आहेत ह त्यांना दिसत होते. तोंडा व दाढीगोळ्या तयार करण्याच्या निद्या
 थोड्याचदुत ते त्याच्यापासून शिकत होते अहमदानाद, पुणे वगैरे ठिकाणां
 तोंडाचे कारखाने उभारले जात होते पण या निद्याच्या पाठीमाग असलेल्या
 शास्त्रीय प्रगतीची सध्या कल्पना त्यांना झालेली नव्हती ती होणे तर शोषकास
 तत्काल झुडीचे विद्वान आणि कारागीर विलायतेस पाठवावयास हवे हाने.
 ज्ञानाने हे मर्म ओळखले आणि म्हणून आपल्या पन्नास वर्षांच्या मुदतीत
 शास्त्रीय प्रगतीत आपले राष्ट्र पाश्चात्य राष्ट्रांच्या माळिकत्वात त्याने आणून
 घेविले. आम्ही ह मम ओळखले नाही म्हणून पाश्चात्यांच्या आधीन झाला.
 आता स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर तरी ह मम ओळखून आपण विरानाची उपासना
 निश्चने बाळगू या

* * *

३. विज्ञानाची उपासना

मुम्बईच्या परिसरात अणुमंत्राचा उपन्यास करून आपला
भारत देश विज्ञानविकासाच्या आद्यतम क्षणात पदापण करीत
आहे. गेल्या दहावीं दशकात पाश्चात्य देशात विज्ञानाच्या

प्रगतीने आश्चर्यकारक उच्चाक गाठला. या कालात आपला भारत देश दास्य
श्रमजातीत रूढ झालेल्या असल्याने पाश्चात्यांच्या घोडदौडीपुढे तो मागसला तर
आश्चर्य कसले? आता भारत स्वतःच झाला आहे स्वातंत्र्याचे दारे वाहू
हातून अवघड पहिले यशस्वीक संपण्यापुढाच अणुमंत्राचे उद्घाटन करून
आपल्या जागरूकतेची व मुद्रिमत्तची चुणूक दाखवीत आहे. इतकंच नव्हे
तर तुकऱ्याच परकीय जागझातून त्राहेर पन्त असलेल्या आशिया खंडाला
देशात प्रथमतः अणुमंत्राची स्थापना आपला भारतपुढाच करीत आहे.
प्लानमधील भाका नाग व ओरिशातील हिराजु येथील धरणासारख्या
अमाप पाणीपुरवठ्याच्या व विद्युत्निर्मितीच्या अफाट यंत्रणा त्याने तुकऱ्या
मनात घोळीत असून अथवा तुकऱ्या कागदावर मन कल्पित आराखडा काढूनच
ठकल्या नारीत, तर स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या अवघड यशस्वीक काही प्रमाणात
प्रयत्न असलात आणून चालत्यावाळत्या नव्या आहेत याची कागद
टाक्याची टाकणा देखील आ परतून भारत परदेशातून मागनीत होता तब
आपला भारत आता टांगनगर कारखान्यात प्रचंड पालांग नळ्या मंत्रातून
आनीत आहे विलोम्बर कारखान्यासारखे कारखाने या लक्ष्मणातून गिरण्यांना
हातगारात यत्न निमाग करीत आहेत, आगगाळाची इन्ज तयार करणारे
परानूर व विज्ञान यथाल प्रचंड कारखाने पुढील वर्षी दानशे इजिने तयार
करण्यास सिद्ध आहेत विज्ञानपट्टम यत्न वाढी बाधण्याचे व गळार येथ
निमाग तयार करण्याचे कारखाने सुरू झाले आहेतच आणि दक्षिण प्लानरीट
चा मणोधनाच्या सफरात भारतीय शास्त्राची भाव घेत आहेत याप्रमाणे
भारत विज्ञानपाठना करीत आहे आणि आता विज्ञानदेवतेची भव्य उपासना
करवावेरीत अन्य माग नाही

विज्ञानवेत्त्यांपुढील जटिल प्रश्न

विज्ञानाची उपासना कोणत्याही स्वतंत्र स्वाभिमानी राशाला यापुढे टाळता येणार नाही. कारण विज्ञानप्रगतिपथात दोन पावले मागे असलेल्या राष्ट्रांनी 'शांतिरस्तु पुष्टिरस्तु' असा किर्तीही मंत्रजगार केला तरी कलवान राष्ट्रे त्यांना धूप घोडाच घालणार? आणि ती धूप घालणार नाहीत हे स्पष्ट असा छोटे शाकून घेणे अनिष्ट ठरेल. वस्तुस्थिती अशी की, विज्ञान देवता ही कमलनद्यावर उभी राहिलेली लक्ष्मी व माहिषासुरमर्दिनी अशी दोन्ही रूपे धारण करून आलेली आहे. ती भक्ताला धनधान्यसमृद्धीचा वरही देते आणि शत्रूचा निःपात करण्याकरिता शस्त्रेही पुरविते. विज्ञानदेवी ही सशक्तही आहे व संहारकही आहे. गेल्या महायुद्धाने शास्त्रज्ञांना दणुमटीतून एक अभिनव शक्ती बघावली; पण केले काय, तर निला डिवचून तिच्या हस्ते जपान देशातील हिरोशिमा व नागासाकी ही दोन मोठी शहरे निमिषार्धात जाळून राख करून टाकली! यामुळे या विज्ञानशक्तीचे संहारक रूप सौम्य कसे करावयाचे व संप्राहक रूप उज्ज्वल कसे करावयाचे हा प्रश्न विज्ञानवेत्त्या राष्ट्रांपुढे आज बंद थोपवून उभा आहे.

निसर्गावर मात करण्याची अनेक सुखत्यप्ते विज्ञानाला हस्तगत झाली आहेत. पण मानवाच्या मनावर मात करण्याची विला हस्तगत करण्यात तो अद्याप नरी हतबुद्ध ठरला आहे. यामुळे शस्त्रास्त्रांच्या चढाओढीत शत्रूवर मात करण्याच्या ईर्ष्येने रशिया-अमेरिका यांसारखी बलियु राष्ट्रे अणुस्फोटाचे चाचणी प्रयोग करीतच आहेत. आणि आता त्यात इन्डोही सामील झाला आहे. या चाचणी-बजा प्रयोगाने शे-दीहशे मैत्रवलीमंडीत प्राण्यांनाही कसा कटू अनुभव चाखा-वयास सापडतो याची कल्पना अमेरिकेने केलेल्या हायड्रोजन-स्फोटाच्या

ती हस्तगत झाली असल्याने तिला तो विपारी, जारिणी पृतनेसारखी वागविणार की यमाला वश करून सत्यवानाला दीर्घायुष्य लाभू देणाऱ्या सावित्रीप्रमाणे निवा सदुपयोग करून घणार हे यत्नपुष्टयच ठरवील !

भीषण, भयानक शंका

प्रगल्भ राष्ट्रातील परस्पर अविश्वास, स्वतःच श्रेष्ठत्व इतरावर लादण्याची खुमखुमी व त्याकरिता सहारक शक्तीची उपासना ही जोवर नगा नाच घालीत आहेत तोवर 'कालोऽस्मि लोक-क्षयदृत् प्रवृत्त' या शीट्ट्याच्या उत्तीप्रमाणे लोकशुद्धाची म्हणजेच अखंड मानवजातीच्या सहाराची नार्दी तर अणुस्फोट करवाने गात नसेल ना ? अशी भीषण भनायक शक्तीची चमक आपल्या मनातून गत्याच नवळ कसले ? दुसऱ्या जागतिक युद्धात हिरोशिमा व नागासाकी या जपानी शहरातील लाखों लोक सख्येन निमिषाधान मस्मसात करणाऱ्या अणुशक्तीची आढवण ताजी असल्याने मानवजातीच्या सहाराची कल्पना ही आता फलित सृष्टीतील उरलेली नाही. यरील न्कागच्या शतपर्दाने अधिक भीषण असलेल्या हायड्रोजन बॉम्बच्या स्फोटाची धाचणी अमेरिका व रशिया ही शक्तिशाली राष्ट्रे इतर कनिष्ठ राष्ट्रांच्या विनतीला क्षिप्तारून उग्ररूपे परीत आहेत आणि इंग्लंड फ्रान्सन इजिप्तला व रशियाने हुगरीला ओगटण्याचे जे प्रकार मुरू आहेत, त्यावरून दाततेचा मंत्र कळळ दागी टरणार असे वाटू लागले आहे. अशा स्थितीत तिसऱ्या महायुद्धाने हामिदुन फून त्यातून पकल्या जणांच्या हायड्रोजन बॉम्बने अखंड मानवजातीचा सहार तर होणार नाही ना अशा शका आपणाला दोचू लागल्या आहेत जादुगारान मंत्र घन करून ब्रह्ममय वश करावा, पण काही काळ मागल त श्वैरणे दिल्यावर अती ताच समथ जादुगाराच्याच मानगुटीवर वसावा असा तर प्रकार हाणार नाही ना ? मन्त्रीचा ध्यास घेतलेल्या एका पौराणिक राजपुत्राला देवदूत वश चाला अगता त्याने -नाधाशीरणे वर मागि तला, की मा ज्यावर हात फिरवीन ते घाने न्हाव. 'तथालु' म्हणून देवदूत अतधान पाजला ! राजपुत्राने अनक वन्तुवरून हात फिरविण आणि पाहता पाहता त्या सर्व मुणमय होऊन चमडू लागलेल्या पाहून स्वारी बहल 'उप शार्ग, पेन्नाजीने स्वा न्या मिशा कुरवाळू लागली. पाहतो वा मिशाही सानरी

झालेल्या. पुढे वहात रूढ हाऊन स्वतःची पाठ थोपटू लागला. तो काय झाले ? तर हाडामाडाची पाठ सोनेरी हाऊन पाहता पाहता राजपुत्रच सोनेरी मुडदा हाऊन पडला !

असेच काहीसे भ्रमट पर्यवसान तर या अणुविमाजनाच्या रहस्याचे होणार नाही ना ? म्हणजे सृष्टीचे एक एक गूढ रहस्य आपण उकलले म्हणून शास्त्रज्ञ वेहाप हाऊन हातभार करीत असता त्याच हातांनी तो मानवतेची मान वापून तर घेत नाही ना ? भस्मासुराला भोज्या श्कराने वर दिला की, तू ज्याच्या मस्तकावर हात ठेवशील तो तात्काळ भस्मसात होईल या वरान दुरळून गेल्या भस्मासुर मानवजातीचा महार करण्यास निघाला पण मोहिनीने त्याला भुरळ घातून न फळत स्वतःच्याच डाक्यावर हात ठेवण्यास सांगितले आणि मोहिनीला भस्मसात करण्याकारता उचलेल्या हात मोहिनीला भुडून स्वतःच्याच मस्तकावर ठेवताच भस्मासुर स्वतःच ग्राफ झाला हायड्रोजन बॉम्बच्या शयतीत असे काही भीषण प्रकार घडून सगळ्या मानवजात तर भस्मसात होणार नाही ना ?

शतवार विचार करावा लागेल

अधात या शयतीमधील यंत्रिष्ठ राष्ट्रानाही हायड्रोजन स्फोटकाचा युद्धकालीन गृहयुद्धात म्हणून वापर करताना विचार विचार करावा लागेल. त्यातच अणुविमाजनाच्या मनुष्यजातचें भविष्य तरलेले आहे कारण एकदा युद्धाचा मत्वा पल्ल म्हणजे इपेंला पडून कोणीही मात्तार घेण टाडील त्या इपेंच्या भस्मग्रीव अर्था मानवजातीची राग्न होईल अथवा ती फलनातीन होरपळून तिघळ पाचगहा हशर मैलावरही आरली शस्त्र उड्डाण करू शकतील अशा रक्षाया यंत्रिष्ठ राष्ट्रे मानू लागली आहेतच पण या यंत्रिष्ठ राष्ट्रानाच आपले भ्रम सांग्यापूढा त्रिचार विचार करण्याची पारस्थिती जग्न झाली आहे याच कारणे अमरी, जगात एकाच राष्ट्राला ही अणुशक्तीची निग्रा साध्य शागी जगती व ती ता गुत राग्न शक्ती अमता तर त्या राष्ट्राने उजात सग राष्ट्राना पायी ओळण घ्यावयाला लावण्यास माग पाहिले नग्न हरोशिमावर बॉम्ब गळून आरिक्ता जगानला धगाधगा दाता गुण घळून, हात बाधून लक्ष्मण धार्गीत यादयास भाग पाडून ह आपण पाहिलेच पण आता मीपण रक्षाक बाध ह्या काणत्याही एकाच

राष्ट्राची मिरासदारी राहिलेली नाही. यामुळे हत्येच्या दहशतीने अखंड ज्वाला आपणापुढे नाकपुऱ्या बाढावयास लागू या स्वप्नात आता कोणत्याही वलिष्ठ राष्ट्राला शिगत राहता येणार नाही. चार वषापूर्वी चीनच्या पूर्वस अमेलेल्या केरिया देशात अमेरिका व रशिया या दोन वलिष्ठ राष्ट्रांनी दह थोपटून एकमेकांस आव्हान देऊन पाहिले. पण दोघही तुट्याळ आहोत असे पाहताच दोन भाडगोर माझरे जर्गी दूर वगून एकमेकावर गुरगुरतात तसे ही वलिष्ठ राष्ट्रे मुखते गुरगुरण्यात समाधान मानून घेऊ लागली आहेत ! नुकत्याच म्हणजे १९५६ मध्ये मुबेज कालव्याचे इजिप्तने राष्ट्रीयीकरण करताच इंग्लंड फ्रान्सने इजिप्तवर जेव पेकटे व इग्नायलने इजिप्तचा काही भागच तोडून गिळकृत करण्याचा धाट घातला. पण रशियाने जागतिक युद्धाची धमरी देताच अमेरिकेने इंग्लंड फ्रान्सला थोपटून धरलेले आपण पाहत आहोतच.

तिसरे महायुद्ध पेरणारच नाही अशा स्वप्नात राहणे भ्रामक ठरेल. पण ते पेन्ढे असता व त्यात हैद्रोजन बॉम्बा भस्मा उडविला असता ज्या जितांवर साम्राज्य गावरावयाचे ती जित राष्ट्रेच नव्हे झाली तर ' जित मया ' ही तर्जना कोणासमोर करावयाची अर्गी समस्या जव्या राष्ट्रापुढे नाक राजान पाहू लागेल. आदित्यगहनसारख्या शान्त्रिणीही विभाडपणे प्रजवले आहे की, या हायड्रोजन बाबचा अनिरेकी बापर चव्यास त्यानून पेकल्या गेलेल्या निगरी निरुणानी सर्व वातावरण निगरी रने. जीवितच अशक्य झाल्याने प्रदेश निजान हाईल. अगा स्थितीत निजत्याने त्याच्यावर जेतण्याचा तोरा निरवावयाचा व ज्याना थोपून घेऊन आपण पुढे व्हावयाचे तेच नष्ट झाल्याने निजत्यानीही जित प्रदेशांनील उरलेमुल्ल दगड चकळीत वयावे लागेल. म्हणूनच आगामी तृतीय महायुद्धात हायड्रोजन बॉम्बा निवा त्यापेक्षा प्रस्तर अस्त्राचा शोध लागल्यास त्याचा बापर करण्यापूर्वी अखंड मानवगत न होणार नारी ना याचा आनमक राष्ट्राव निवार नष्टे शनार निचार करावा लागेल. याचाच भय नवनरी भयम निगरी अस्त्र हलगत शनी तरी ती प्रमाणासर वासरावयाची की, अन्य प्रमाणात बापरावयाची याचा निवेक रातादाच लागेल.

कचाचे अनुकरण करावे

वस्तुतः हायलेनन गॅममध्ये संकलित केलेली शक्ती ही स्वतः निरुपस्थ, निःस्वभावा शक्ती आहे तिच्यावर पापी नष्ट होऊन डिवचणीच तर ही महिषासुरमर्दिनी तुमचे मर्दन कल्याणशिवाय सोडणार नाही उल्टा तिला सगुण केरीत तर ती हस्तमुखातून अनंतहस्त अगणित शक्तिमय शक्ती मुद्रास बहाल करील अत्यंत प्रमाणात वापरले नसता विप हेही अमृतासारखे उपकारक ठरते हे वैद्यरान आपणास पटून देतातच ना ? अणुशक्ती हीही योग्य प्रमाणात आणि सहाराकरिता नव्हे तर स्वास्थ्य संवर्धनाकरिता वापरला तर अपार सुखमय शक्ती आपणापुढे लोढागण घालील अशी ही नमोवाचनसंपत्ती आपण लक्षात घ्यायला पाय ?

विज्ञान ज्ञान हा शोध का घर हे आपण ठरवायलाचे आहे हा शोध ठरेल या भीतीने गागलून जाऊन नाक दाखून पुढी मारून क्लेशमाधी घ्यावयाची, का या नवीन हस्तगत झालेल्या प्रचंड शक्तिप्रवाहात मुखेनैव मोहत जावयाचे हा प्रश्न आपणापुढे उभा आहे अशा स्थितीत विज्ञानाच्या दिपून टाकणाऱ्या जागतिक संवर्धनाकडे हताश नसणे मोठी मोठी पाहत बसणे हे शुद्ध पशुपी दुष्टत्वच ठरणार नाही का ? स्वतः भारताच्या परंपरेच्या ते विद्वद् जडिले. भारताचे शुद्ध उच्चाकारता आजवर अनेक छानछान स्त्रिया नव्या अनेक बळा बळीम भारताने त्यांना सिंगडून लावले. यापुढे आत्ममरण झाल्यास आत्ममरणा गारद करण्यास त्यांची शिक्षनविद्या आमळात नवी पाहिले नवीनगाय हरण करण्याकरिता कचाने अगुर्वाचा शुद्ध गुणाचाय याच दिप्यन्व पचरेले नाही का ? तमच स्वतः भारताने धर्म राष्ट्रालील शास्त्रज्ञांचे दिप्यन्व स्वीकारले पाहिले मात्र कचाचेच उच्चर घेय टाक्यापुढे ठेवून कचाने देवयानीच्या जाहारा जप्याच जम कसाडीने गळत तसे परवीय राजकारणी बारागनच्या जाहारा जप्याच तितक्याच कसाडीने आपण टाळले पाहिले.

आदि. विद्वानांची उपासना तुमची राहणी जी दिवसेंदिवस अधिकधिक सुखमय करित चालली आहे ती बवडीमोड मानावयास तुम्ही खरोखर तयार आहात काय ? संतांच्याच्या घाटात उच्च पर्वनावरून खोल दराने घोंघे वर्तमान्या वलप्रवाहाच्या ताडवर धिंगरीप्रमाणे फिरणारी विद्युच्छक्ती ही तुमच्या मुंचापुरीनोद अनेक छोट्या-मोठ्या गिरण्या, वारराने चालविने आणि घरी-दारी नवळण दिवे उजळते. ही जी विजेची अजब कामगिरी, तिला धिक्कारण्यास तुम्ही खरोखर तयार आहात काय ?

विज्ञानाने धर्मभावनेच्या घड्या दिला अशी हाकटी पर्फाफडे करित असतानाच देवळाच्या गाम्याच्यात नंदादीन तेवत ठेवलात तरी मंडपात विद्युन्माला लावल्यास तुम्ही कमीपणा मानीत नाही, इतकेच काय पण खुद्द गर्मांगारात देवतेच्या मूर्तीवर शांत पण भरघोस प्रकाश टाकणारी दमूज्याइट नळी वापरताच ना ! पूर्वी देवालयाचे शिखर तेंछाच्या पणत्यांनी उजळत होता ते धार्मिक, आणि आता स्वातंत्र्योत्सवाच्या शुभदिनाला विद्युद्दीपकाच्या सहस्रावधी दीपिका उजळता ते मात्र भौतिक ! का हे सर्व कलियुग कलियुग म्हणत फाळावर हात मारित अपरिहार्य म्हणून परता ! पूर्वी तुमचे आज्ञेश-पणजोश कार्श्यात्रेला जगत ते क्षेत्त्रादीनून जगत व बाबेत अनेक चोराचव्हाटांना घुमडी देत वर्षभरांनी मुखरूप परत येऊ आल्यावर कार्श्याविश्वेश्वराला धन्यवाद देत, इष्टनिर्वांना वोलवून मुखासमाधानाचे मुखारे टावीत माबंदे करीत. आज बाबेने भरघाव शोशावन फिरणाऱ्या आगगाडीने गेल्या तर दोन तीन दिवसात कार्श्यावाचा उरकाल आणि विमानाने उड्डाण करीत गेल्या तर एक दोन दिवसात कार्श्याची गंगा रामेश्वराला अर्पण करून तेंथील सेतु आणून गंगेला वाहण्याचे पुण्य संपादन कराल. मग ज्या विज्ञानविद्येने ही यात्रा सुलभ केली त्या विद्येची भौतिक व जड म्हणून तुम्ही हेटाळणा करीतच राहणार काय ! आणि त्याहीपेक्षा अधिक महत्त्वाचा प्रश्न म्हणजे तुम्ही पूर्वाप्रमाणे वर्षभराचा रखट्या प्रवास खरोखर स्वीकाराल का ? दैर्घ्यवृत्तीचे साधुसत आजही कार्श्या-रामेश्वराची यात्रा पायी करणारे आहेत. पण सामान्यजणही तुम्ही पूर्वीचा गडद प्रवास पुन्हा स्वीकाराल का ? मुळीच नाही. तुम्हीच कशाळा ! आजचे आपले बहुजनसमाजाला सदुपदेश करीत फिरण्यात उभे आयुष्य वाहणारे साधुमंत व शंकराचार्यादि आचार्यांचे स्थान विमूर्धित करणारे आचार्य हेही

वाहतुकीच्या अद्ययावत वाहनाचा उपयोग करित असलेले आपण पाहत आहोच ना ? आणि ते कुरतात ते कालानुरूप सर्वस्वी योग्य असेच आहे. तेव्हा ज्ञानेची जी सुदीर्घ-अव्याहत सेवा विज्ञानाच्या उपासकानी केलेली आहे तिची जडविद्या, भौतिकविद्या म्हणून हेटाळणी करणे योग्य नव्हे.

हे कर्तुं विज्ञानाचेच

विज्ञानवृद्धीच्या दुरुपयोगाने शिखरी येऊन गांधी-टॉलस्टाय सारखे लोकनेते पुनश्च प्राचीन युगातील राहणी स्वीकारूया असा आतंस्वर उठतो असा. पण आपले पूर्वज आपल्या पेक्षा खरोखरच अधिक सुगी होते काय ? आजच्या विज्ञानसमृद्ध युगापेक्षा प्राचीन काळा आपची खरोखर कमी होत्या का ? सुगलोत्पाद्या आघाशी आकाशा सोडा, पण बहुजनसमानाच्या मूलभूत गरजा ज्या अन्न, वस्त्र व आरोग्य ह्या विज्ञानविकासापूर्वी आपणास भेडसावीत नव्हत्या का ? दुर्गादेवीच्या दुष्काळासारख्या दुष्काळांनी उग्र स्वरूप धारण केले की हजारो माणसे मृत्यूच्या खाईत होटली जात. उलट आज विज्ञानाने समृद्ध केलेल्या वाहनानून हजारो मिलावरच्या देशातील धान्य आपण अल्प काळात आणू शकतो. अशाही अपाट खपतीत काही मानवाची अन्नानंददा होत असेल तर त्याला धना-धीश्याची स्वार्यलोलुपता जबाबदार होय, विज्ञानाची कुचराई नव्हे. अनावृष्टी-ऐवजी अतिवृष्टी होऊन नद्यांनी तुफान माडले तर खेडोखेडी गिळकून केली जात. पण प्रचंड धरणे बांधून या वेसुर्वत थयथपाट करणाऱ्या नद्यांनाही नम्र करण्याचे जे प्रयोग झाले आहेत ते विज्ञानाच्या उपासनेनेच ना ? पर्वतावरून उड्या मारणाऱ्या प्रवाहाच्या अजून कानटळ्या वस्त्राच्या गागाटाकडे व बेफाम धमामाफडे 'आश्चर्यवत् पश्यति' असा काहीसा मयभीत व काहीसा आश्चर्यचरित होसावा पाहत जगण्याचा काल माग सारला आहे तो विज्ञानानेच ना ? अशा धोषा वाहणाऱ्या धुंद प्रपाताच्या ताटननृत्यातून आपली चक्रे फिरवून घेऊन त्रिगुत्तरेने मोठमोठी नगरे अमरव्य प्रकाशकिरणानी उज्ज्वलित करित आहे ते विज्ञानच ना ? म्हणूनच जीवन सुखमय करण्याची इतर अनेक साधने वाजूस सारली तरी आपणा सर्वांच्या प्राथमिक गरजा त्या मनसुराद पुरविण्यात विज्ञानाने

जी विद्येमनीय फामगिरी दादली आहे तिचे मृत्यु तुम्ही कणया मापने मोडणार ?

उपासनेचा अर्थ असा आहे

विज्ञानेत्त्याना सबच सकटावर मात करता आली नाही व फारतर म्धीली करता येणारही नसेल. अजड मानव

समागल अन्न-दम निवास या मूलभूत गरजा पुरविण्याची

शक्ती त्याने कशे केलेली असली तरी सब रोगाचे निवारण शास्त्र अद्याप करू शकत नाही, भूकप अथवा प्जालमुखी चाना तो हक्क शकत नाही लागो घर्षांनी फा होईना पृथ्वी धडगार होऊन मानवी जीवनाला अशक्य ठरणार अठली अथवा एखादा जगदन्त धुमनेन् पृथ्वीपर आपटून पृथ्वीचा शकले उडणार असली तर विज्ञानवेत्ताही हतबुड होईल. पण कधीकाळी अथचिंतपणे घडणाऱ्या या घटनांची धास्ती घेऊन 'आले देवाजीच्या मना तेथे कोणाचे चालेना' असे म्हणून तो हताश होणार नाही. 'धाव विभो कृष्णाकर माधव' अशी दीनदयाळ जगन्नायाची आळवणा करीत न बसता, दयाघनप्रभूने बुद्धिमत्तेची अत्यंत अमोल अशी जी देणगी मानवाच्या दिली तिचा कळाशीने प्रयत्न करून 'उद्धरेत् आत्मनात्मानम्' या विचारसरणीने आपल्या बुद्धिमत्तेचा संकल्पनिवारणात क्योशीने प्रयत्न करील. तो प्रयत्न म्हणजेच विज्ञानाची उपासना हाय. ती शाप ठरणार की वरदान ठरणार हे आपण मानवानी ठरवावयाचे आहे.

अमृताचे विष करणे व विषाचे अमृत करणे ही दोन्ही विज्ञानेत्त्याना साध्य झाली आहेत. अणुशक्तीच्या खोलांनी ते क्षणाधीन लागोची धूळधाण करतील तर त्याच शक्तीच्या साहाय्याने अजब कारखाने चालवून अमरपाना अन्नवन्न पुरवतील. म्हणून विज्ञानाने हस्तगत केलेल्या सामर्थ्याने हतबुड हाऊन आपणज केलेल्या त्याच्या दुरुसयोगातून त्याला शिवायाप देत न बसता त्याच्या अनमोल साह्यानेच अनेक आपत्तीवर आपण मात करू अशी उत्साही वृत्ती आपण धारण करूया.

पुरुषोत्तम गणेश सहस्रबुद्धे

१. शिवछत्रपतींचे क्रांतिकार्य

आता अजधारा कथा गहन, जे कळाकौतुका जन्म
स्थान, की अमिनत्र उद्यान, निवेक तरुंचे । ना तरी
सरूळ धर्मांचे माहेर, सज्जनाचे जिदार, लायण्यरत्न

भाडार, शारदेचे ॥

श्रीशिवछत्रपतींच्या नातिकायाचा निवार फक्त स्वाम्याच ज्ञानेश्वराच्या बरील
ओऱ्या मनापुढे उम्या राहतात ज्ञानेश्वरांनी त्यात महाभारताच्या वैभवाचे
वर्णन केले आहे. आपण छत्रपतींच्या चरित्राचा अभ्यास केल्या तर शिव
भारताच्या वर्णनातही ही श्रद्धा तीव्रकीच साय होईल हे आपल्या ध्यानी
वेईल. आणि पंधराव्या वर्षी हिंदवी स्वराज्याची भव्य आकांक्षा
विस्तारामध्ये सामावून घेणाऱ्या महापुरुषाच्या चरित्राचे निरूपण
करण्यास पंधराव्या वर्षीच माशार्थदीपिका रचणाऱ्या ज्ञानेश्वरांच्या
रसिक, अमृत अक्षराहून अन्य शब्द तरी कोटून आणावे ?

पूर्वीच्या सहिष्णुतेचा परिणाम

‘ हिंदवी स्वराज्य ’ या महासंकल्पाने जे स्फुरण महाराजांच्या
चित्तत झाले त्यानेच सतराव्या शतकापासून पुढचा भारताचा
सर्ग इतिहास पालटून गला. पूर्वीच्या काळी हिंदूंची अत्यंत

विश्वालय अशी साम्राज्ये होती. चंद्रगुप्त, अशोक यांच्या साम्राज्यात बटविस्तार,
अफगाणिस्तान व त्यालगतचा प्रदेश याचा अंतर्भाव झालेला होता. पुढे शक,
यवन, शुणची, हूण यांचा पराभव करून त्यांची आज्ञा मणे मोडून काढणारे
पुष्पनित्र, पुष्पायी शान्तवणा, समुद्रगुप्त, श्रीहर्ष यांनीही हिंदुस्थानात माठमोठी
साम्राज्ये स्थापन केली होती त्या काळात मुघलपुंग निमाण झाले होते. या
सुवर्णयुग निर्मात्यांनी सम्राट अशोक, कलिंगराज राज ग्वाबेल, श्री हर्ष,
महानदपाल हे बाद सम्राट होते. अमावस्य हा दिन होता. चंद्रगुप्त मौर्य,
शतराहून राने, मगधाचे चंद्रगुप्त, समुद्रगुप्त हे सम्राट, स्वातंत्र्य घराण्यातील

पुलनेशी, विक्रमादित्य हे सव हिंदू असून वैदिक धर्मानुयायी होते, गोब्राह्मण प्रतिपाल्य हाते, यक्षत होते हे प्रसिद्धच आहे. पण आपले राज्य हिंदूंचे आहे, आर्यांचे आहे असा घोष त्यांनी कधीच कला नव्हता उल्ल त्यांनी सद्विष्णुता घ सद्वर्जान हे धारण अवलंबिते असल्यामुळे हे अमक्या धर्माचे राज्य आहे अशी द्राही फिरविण्याची त्यांना आवश्यकताच भासली नाही

ग्रीक, शक, यवन, युएची, हूण यांची वर उज्ज्विलेली आक्रमण झाली ती याच काळात हे लोक सव बाह्य होते आणि फार प्रचंड आक्रमक होते पण हळूहळू त्यांनी हिंदू या गौड धर्माचा दीक्षा घेतांना काणा भागवत झाले, कोणी बौध्द झाले आणि कालांतराने हिंदूनी या सर्वांना आत्मसात करून टाकले. त्यांना चानुवण्यात स्थाने देऊन - ब्राह्मण, क्षत्रिय अशी प्रतिष्ठेचा स्थाने देऊन येथल्या समाजाशी एक रूप करून टाकले त्याचा परफपणा न झाला, मित्रपणा लुप्त झाला त्यामुळे हिंदू सम्राज्याना आमचे राज्य हे 'हिंदवी राज्य' आहे असा घोष करण्याचे कारणच नव्हते

काळाचे आव्हान स्वीकारले

मुसलमान आक्रमणापासून असा घाप करण्याची आवश्यकता उत्पन्न झाली याचे कारण भगदी उचड आहे हिंदुधर्म, हिंदुसंस्कृती, हिंदुपरंपरा व हिंदुज्जता याचा संपूर्ण

नायना करव्याच्या प्रतिज्ञा करूनच मग इस्लामायानी भारतात पाऊल टाकत गझनीच्या महमुदानेच या भीषण हत्याकांडाला प्रारंभ केल्या (८ स १००१) नगरकोट, स्थानेश्वर, मथुरा, कनाव, सोमनाथ येथील देवालय त्याने छुली, मूर्ती फोडल्या, त्याची विग्रना केली कारण हिंदूच्या कत्तली केल्या, लाडोना वागविले हाच मयानक प्रलय पुढे सातआशे वर्षे चालू होता यामुळे हिंदूना हिंदू म्हणून जगणे अशक्य झाले हिंदवी स्वराज्याची आवश्यकता निर्माण झाली ती त्यामाठी हिंदुधर्म, हिंदुसंस्कृती, परंपरा, भाषा, विद्या, - म्हणजे एकर अस्तित्वच टिकवावयाचे असेल तर इस्लामी साम्राज्य नष्ट करून भारतात हिंदवी स्वराज्य स्थापन झालेच पाहून, असे इतिहास आक्रमण सांगू लागला इतिहासाच हे आक्रमण म्हणजे काळाचे एक जबर आव्हान होते

शिबछत्रपतींचे अलीकित्थ यात की त्यानी हे काळाचे आव्हान
 मिलक्षण धैर्याने स्वीकारिले, मुसलमानी आक्रमणाचे स्वरूप बरोबर
 ओळखले, आणि हिंदवी स्वराज्य हाच त्यावर उपाय होय हेही जाणले. म्हणून
 वयाच्या पंधराव्या वयाच या हिंदवी स्वराज्याच्या स्थापनेचा महासंकल्प त्यानी
 चित्तान केल्या. 'श्री रोहिदेश्वर तुमचे ग्योरियातील आदि कुलदेव, तुमचा डोंगर
 राधा शेंद्रीच्यात स्वयम् आहे. त्याणी आम्हास यश दिले व पुढे तो सर्व मनोरथ
 हिंदवी स्वराज्य करून पुरविणार आहे' असा आत्मविश्वास छत्रपतींनी वैशाख शु॥
 प्रतिपदा राने १५६७ (इ. स. १६४०) या शुभदिनी दादाजी नरसप्रभु देशपांडे
 याना लिहिलेल्या पत्रात प्रगट केला आहे. येथून पुढे त्यानी केलेल्या प्रत्येक कृतीतून
 आणि पत्रातून द्विपदपातशाहीचा संकल्प पुन्हा पुन्हा प्रगट होत असल्याचे
 दिसून येते. औरंगजेबाने हिंदूवर क्रिष्टिया कर बसविला त्या वेळी त्याची कडक
 शब्दात छत्रपतींनी निमंत्रणा केली. त्या पत्रात त्यानी लिहिले आहे की,
 'पातशाही पुरातन हिंदूची आहे. पातशाही तुमची नाही. गरीब, अनाथ
 (हिंदू) त्यास उपासणे करण्यात आपला माठेपणा नाही. ' हे सर्व सांगण्यात
 दनू हा की, मराठ्यांच्या यशाचे मम छत्रपतींच्या हिंदवी स्वराज्याच्या या
 संकल्पात आहे हे ध्यानी यावे. तत्पूर्वीच्या छत्रपती पराक्रम केले, नाही असे
 नाही. पण त्याचे संकल्पच रुढान होते. त्याची श्रेय अल्प होती. अखिल

‘राज्य व्हायें हें थोंचें मनांत आहें’

आपल्या सवत्याची सागता व्हावी म्हणून जीवनाच्या प्रत्येक क्षेणात त्या महापुरुषाने रुढ तत्त्वज्ञान उलथून टाकून नव धर्मतत्त्व प्रस्थापिले हेच त्याचे महान कातिकार्य होय या कायांस धर्ममार्ताने प्रारम झाला. यो यच्छुद्धः स एव स । अने भगवद्‌वचन आहे. जशी प्याची थंडा तसे त्याचे भवितव्य असा त्याचा अर्थ आहे. समाज जो धर्म किंवा जे तत्त्वज्ञान स्वीकारतो त्याप्रमाणे त्याचे नशीब ठरत असते. भारतीयांनी शिवछत्रपतींच्या अंगोदरच्या काळात कलियुगाचे तत्त्वज्ञान स्वीकारले होते. सत्ययुगात उन्नती होत जाणे आणि कलियुगात अव पातच व्हावयाचा, अशी थड्या त्या वेळी समाजमनात घर करून राहिली होती आणि त्या वेळचे धर्मप्रबुद्धे ती दृढमूळ करून टाकीत होते. त्यामुळे मुसलमानी आक्रमणाला ताड यावे, ते मोडून काढावे ही उगारी जनमनानून नाहीस होत चालली होती. कारण आता म्ळेच्छाचाच जय व्हावयाचा, त्याचेच राज चालावयाचे, आपल्या प्रयत्नाला यश येणार नाही हीच हीन भावना लोकांत मनात रुतून पसली होती. महाराष्ट्रानून हिंदुराज्ये नष्ट झाली याविषय महिकावतीची उत्तर लिहिणारा लेखक म्हणतो, ‘कलियुगात असा प्रकार होणा अशी भाक लक्ष्मीनारायणाने कळीस दिली होती. ती सन् १२७० त (इ. स ११४८) परी ठरली. हरिहर गुप्त झाले. ज्ञानी नदरिकथमी गेले, वसिष्ठही गेले. सूर्यवशी, चंद्रवशी क्षत्रिय यांची शस्त्रविद्या उप्त झाली. ’ विवाचे प्राते जे देव आणि ऋषी यांनीच पाठ फिरविली आणि हिंदूंना कर्नीच्या स्वाधीन केले ! मग आपल्याला जय मिळेल असा आत्मविश्वास त्यांनी कशाच्या बळावर घरावा ?

महाराव रामराव चिण्णीस यानी शिवाजीमहाराजचे सप्तप्रकरणामक चरित्र लिहिले आहे. त्यात कलियुग-कल्पना ठनपनाना कशी द्याळून गविली त्याचे वर्णन केले आहे. महाराजानी विचार घ्या ‘आपण हिंदू. सब दगुण देश म्ळेच्छानी ग्रासिल. धम बुडविल हा रक्षणाय प्राणही वेचून धर्म रक्ष व आपले पराक्रमाने नवीन दीलत सपादू. नवे साधावे हे या कुलात जन्म-त्याचे सार्थक’ असे ठरवून महाराजानी दादोजी कडदेव यास सहा विचारिला.

त्यानी उत्तर नले, 'आपण म्हणता परतु याचा शेव लागणे परम दुर्घट आहे. साहज मनात आणतात याचा विचार म्हणता तरी हे युग विपरीत. तेन्हा दिवसेंदिवस धर्म क्षयास जाणार, तेन्हा ह घटने दुराणाय.' गुरुजींचा असा नाउमेदकारक सल्ला मिळाला तरा 'धर्म बुद्धिगत करण्यासाठी प्राणदौलत गेली तरी जावो प्रयत्न करावा' असेच महाराजांनी टाकिले 'पुरुष प्रयत्न श्लवत्तर, देव पगू आहे, यासाठी प्रयत्ने अव्यक्त करावे, त्यास देव जसजसे सहाय हाडेल तसतसे अधिक करीत जावे. देव परिणामास नेणारे समर्थ आहे,' अशी छत्रपतीची श्रद्धा होती. देव आपल्याला साक्ष करणार नाही, परमे श्वरानेच पाठ पिरविली आहे, अशी अन्यत घातक श्रद्धा हिंदू मनात रुजली होती महाराजांनी प्रथम ती नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. थोर पुरुषाचे हच वैशिष्ट्य आहे. ते प्रथम धर्मक्रांती करतात, लोकांच्या श्रद्धा, लोकांचे तत्त्वज्ञान यात प्रथम परिवर्तन घडवितात. कारण सामर्थ्य तेय आहे ह त्यांना फळलेले असते. परमेश्वर आपणास प्रतिकूल आहे ही अमंगल परंपरा नाहीशी करण्याचा महाराजांचा प्रयत्न जागोजाग दिसून येतो. दादाजी नरसप्रभूला लिहिलेल्या पत्रात ते म्हणतात, 'ह राज्य व्हाव ह आंधे मनात पार आहे, श्री राहिडेवराने आम्हास यश दिले. तांचे सर्व मनोरथ, हिंदवी स्वराज्य करून, पुरविणार आहे' शारमांच्या दिवसात स्वतः राजे म्हणविण्याचा अधिकार कोणास आहे हा वाद निवाला असता 'आम्हास पादशहाने राजे वित्तात मेहरमान हाऊन दिवले' असे रायराजे मोर यांनी महाराजांना लिहिले. महाराजांची श्रद्धा अशी की, 'आम्हास श्रीशंभूने राज्य दिवले आहे'

क्रांतीचे याजारोपण

कलियुग-कल्पनेप्रमाणेच हिंदुधर्मायात इतरही अनेक आत्म घातकी कल्पना शिरल्या होत्या. कलावाद्यन्तरी स्थिति ।

आणि, नंदान्त क्षत्रिय कुलम् । ही त्यापैकीच विपरीत

कल्पना हाय या कल्पनामुळे कलियुगात आदि-ब्राह्मण व अन्त-शूद्र येवढेच वण शिल्क आहेत, पुराणातील नंदवशांतरानेच क्षत्रियकुले - एवढेर क्षत्रिय वगळ नष्ट झाला, त्यामुळे हिंदूमध्ये राज हाण्यास कारणीच पात्र नाही असा समज मुबल रुढ होऊ लागला. शब्दप्रामाण्यनुदीन समाजचा कबला नाश होतो

हे यावरून दिसेल. ज्यानी ही वचने रुढ केली त्यानी क्षणभर समाजचे प्रत्यक्ष अवलोकन केले असते तरी यातील वेगळापणा त्याच्या ध्यानी आला असता. नन्दाच्या नंतर शातवाहन, शालिवाहन, गुप्त, राष्ट्रकूट, चालुक्य, गोहिलोत ही केवढाही क्षत्रिय कुले पराक्रम करीत होती, राज्ये स्थापीत होती, अश्वमेध करून सार्वभौमत्वाची व्याही फिरवीत होती. नदपूर्व क्षत्रियापेक्षा यांचे पराक्रम अणुमान कमी नव्हते. पण समाजातील घटामोढी पाहून काही निर्णय घरावा ही ऐपतच येथील तत्वेत्यात राहिली नव्हती. ही वचने ब्राह्मणांनी लिहिली आणि त्यापेक्षाही चाईट म्हणजे क्षत्रियांनी त्यावर श्रद्धा ठेविली. मुसलमाना प्रमाणे धर्म व राज्यकारण याची सांगड त्यानी घातली असती, स्वराज्य, साम्राज्य, शत्रूचा निःशत, आक्रमकची कत्तल, ही धर्मदृष्ट्येच जाहेग, अशी श्रद्धा त्यानी जोपासली असती तर त्यांना स्वराज्य स्थापता आले असते. ते शिवछत्रपतींच्या इतकेच दूर होते, रणनिपुण होते. पण छत्रपतींनी ती श्रद्धा जोपासली आणि 'नन्दान्त क्षत्रियकुलम्', 'कलाबाद्यन्तयो. स्थितिः' या महामूर्ख वचनाना हेगळून क्षत्रियकुलावतस सिंहासनाधीश्वर महाराज छत्रपती अशी पदवी धारण केली. आणि स्वतःचा शक मुरू केला. धर्म 'वृद्धिगत करण्यासाठी, प्राण दौलत गेली तरी जाये, प्रयत्न करावा' हा विचार महा राजाच्या मनात बघा दिवशी आला त्या दिवशी भारतात धर्मजातीची आणि पर्यायाने राज्यजातीची बीजे रोविली गेली.

‘महाराष्ट्र धर्मा’ची प्रस्थापना.

हे यांगरोपण होण्यापूर्वी शास्त्रीपंडितांनी अमंगल कर्मकांडात्मक जट, अध, अशानात्मक धर्म भारतात प्रसृत केला, त्यामुळे बहुसंख्य समाज राज्यकारण, सामाजिक प्रपंच, त्याचा टक्क्याप. कर्म याद्विषयी पराक्रमेचा उदासीन आणि म्हणूनच कर्तृत्वरान्य झाड. याला ज्योत केल्यावाचून मोग्याही पर्याय आनमणास ताट देण्यास, ते मोडून काढण्यास हा हिंदुसमाज समर्थ झाला नव्हता. श्रीशिवछत्रपतींनी नेमन हेच जाणले आणि 'मराठा तेदना मेळनास', 'धर्म समाज हिंदवी स्वराज्याच्या आकाशेने चेतवून द्यावा, ती महान शक्ती आपल्या पाठीशी उभी करावी, यासाठी प्रयत्नाची शय करी. याद्विषयी प्रत्यक्ष कंगदोपत्री पुराने धोडे

उपलब्ध आहेत पण त्यांची मुळीच बत्तर नाही. छत्रपतींच्या भोवती उदयास आलेल्या कत्यां माणसांची नुसती नावे पाहिली तर कात्तीमुळे नव्या सामाजिक धरातून, आजपर्यंत ओसाड पडलेल्या जमिनीतून, नवीन कर्तृत्व कसे उदयास येते हे सहज कळून येईल. जेवे, मालुसरे, पाल्कर, कर, नरसाळा, पानमळ, डवीर, कोरडे, हणमते, गुजर, मोहिते, पिंगळे, राझेकर, लोहोकरे, काकडे, नाईक, चिन्गीस, भगरी अशी कत्यां पुरुषांची घराणीच्या घराणी आपल्याला त्या काळी राजकारणोन्मुख झालेली दिसतात. हे लोक पूर्वी वचनासाठी भात वसले होते, शेती करून गुजारा करीत होते, पातशाही नोकरी करून पोटा काळीत होते. ते राष्ट्रीय प्रस्थापिका सवस्वी उदासीन होते. छत्रपतींनी त्यांना घमाचा नवा अर्थ सांगितला, व्यापक समावेशक अशा महाराष्ट्र घमाचा प्रस्थापना केली. 'यवन दुष्ट तुल्य याचे कृत्यास अनुकूल होणे हा अधर्म होय,' 'धर्मरक्षणार्थ प्राणही अर्पावा,' 'गोरगराब, अनाथ याचा अभिमान घराचा,' 'हिंदवी स्वराज्याची स्थापना करावी' हा संदेश त्यांना दिला. त्यानंतर हे लोक आत्मकशरी प्राणरणाने सज्ज झाले. मोठमोठ्या माहिमा यशस्वी करू लागले, गड किड्ड घेऊ लागले, आरमार बांधू लागले, फौजांची लाडगेतोड करू लागले, त्यांचा मुदत उद्ध्वस्त करू लागले आणि दिव्ही हस्तगत करण्याची स्वप्ने पाहू लागले. मुसलमानांच्या पौनेपुढे पूर्वी हिंदू जसे हाय हाय रान वने आता मुसलमान मराठ्यापुढे हाय खाऊ लागले घोष्यल ताव्यात घेण्यासाठी हुसेन मियाना याशी हवीररावाची लढाई झाली त्यावेळी "हवीररावाने एतार बालविषाच शेकडो मनुष्य जाता येता मारले, रान नामोहरम होऊन पळू लागले, त्यास घरून आणले मग चहूकडून लागताउ करून वेजार केले, त्यामुळे 'पुन मराठ्यांच्या लढाईची गाठ इश्वरा आम्हाला घाटू नको' असेच ते लोक म्हणू लागले." रासा औरंगाबाद सन सरजमानिशी, सव इस्लामी सामर्थ्य पणास लावून २५ वर्षे मराठ्यांना चिरडून टाकण्याचा फसम राखून महाराष्ट्रात उतरला होता. कनोड, नगरकोट, सोमनाथ येथल्या पूर्वाच्या लयात एफना दिवसात अफा हिंदू फौजाना इस्लामी आक्रमकांनी धुळीस मिळविल्याच आपण बाचतो विंध, मुलाना, गुजराथ, बगाल, बिहार हे प्रांत एकदोन महिन्यांच्या अवधीत, काहीनर दान चार दिवसात मच्छानी वज्र केले मलिक फागुराने सगळी दक्षिण दहानारा

कथान बुळीस मिळविली आणि जाता ? पचवास वर्षे सव सनापता रुब फां, सव सख्तनत घडून औरंगजेब महाराष्ट्रान राहिला हाता पण पराकृत्यनी हा सव सरजाम दस्त धर्या, गारद त्या, बुळीस मिळविला या वळी त्याना राज नव्हता, सेनापती नव्हता, नेता नव्हता पण त्याच्यापैकी प्रत्येकाया चिंतन छत्रपती हात नसा महाराष्ट्र घम हाता हे त्या राजकारणा कपया उपासीन असत तर दानचार महिन्यात, पार तर दानचार वयात महाराष्ट्र पडला असता तान तर झाले नाहीच, लश् याच मराठाना मागली सत्ता पाळमुळे मारतातून थाड्याच धरधीत सशून करली छत्रपतीनी जी धर्मक्रान्ति घडविली, राजकारणामागे जी धर्मशक्ती उभी केली, समाजाचे सर्व थर हलवून तेथून मूर्तत्व निर्माण करून जी सामाजिक नान्ति केली, तिची ही फळे आहेत !

महाशक्तीस आवाहन

पण जनशक्ती आपल्या पाठीशी ठमी करण्यासाठी अविच्छ महाराष्ट्र सनातन स्वराज्यवादी, स्वातंत्र्यान्मुख ब्रह्मावादी छत्रपतींनी आणखी एक फार मोठी शक्ती केली आणि ती

रक्तपिपासू, राक्षसी मुलतानी घेव्हाच नव्हती. अर्थातच शेतकरी, कुणबी यांना जेव्हा कमण्यात कसलाही उत्पाद राहिला नव्हता. त्यामुळे गावेच्या गावे ओस पडत, रयत परागदा होई ! त्यात लढाया, चाळपोळ, लूट, अत्याचार हे नित्याचेच होते. त्यामुळे सर्व देश अगदी उच्चाट होऊन गला होता. देशाला ही अन्कळा मुसलमानी राज्यामुळे आली हे खरे, पण अनेक बतनदार हिंदू होते, मराठे होते. त्यांची रीत कोणत्याही प्रकारे निराळी नव्हती. त्यामुळे रयतेला सर्व सारखेच झाले होते. आपल्या राज्यात काही निराळे होईल ही आशा करण्यास तिला जागाच नव्हती, मग तिने हिंदवी स्वराज्यासाठी का शक्य ! अशा रीतीने जनता ही महाशक्तीच स्वातंत्र्याविषयी उदासीन होती. मग इस्लामी सत्तेला विरोध करण्याचा कोणी आणि का प्रयत्न करायचा ?

उपपत्तींनी याचे उत्तर दिले यातच त्याची असामान्यता, त्याचा समाजव्यापी आलेख, त्याचा द्रष्टेपणा दिसून येतो. त्यांनी मध्यस्थ असलेली ही बतनदारा सफाई नष्ट केली आणि राज्यत्ता व प्रत्यक्ष जमीन कृषणारा शेतकरी, कष्ट करणारी रयत याचा सरथ जोडला आणि हिंदवी स्वराज्यासाठी या महाशक्तीस आवाहन करून तिला प्रसन्न करून घेतली. शिन्धुनरतीचे गुरुजी दादोजी कडदेव यांनी पुण्याला येताच ही पद्धत सुरू केली. प्रतिवर्षी जमिनीची पहाणी करून उत्पत्ताप्रमाणे वयूळ घण्याची पद्धत त्यांनी रुढ केली. पीक बुडाले असेल तर दादोजी वयूळ घेत नसत. त्यामुळे लोक मरामत लागवड करू लागले. नव्या कष्टाचे पळ मिळेल हे कुणव्याला दिस लागताच त्याने पुण्यामोवती वहा वयात नदनन निमाणे केले. हे करीत असताना जे बतनदार आडवे येत त्यांना रयतेच्या साहाय्याने दादोजीने भरवून काढले. शिन्धुनरती चालण्यात हा अद्भुत प्रयोग, ही अलौकिक शक्ती पहात होतो. ती पहात असताना हा शेतकरी हा कुणबी म्हणजे राज्याचा सरा कसा आहे हे त्याच्या प्यानी आले आणि हार्ता सुद्धे येताच गुदगर्ज्या पायगावर पाऊल टाकून, खब मनसुंदारी, सर्व मत्तगर्जी नष्ट करून 'लोक' ही अमोघ शक्ती हिंदवी स्वराज्यासाठी सिद्ध केली. महाराजाची जी काही पत्र प्रसिद्ध झाली आहेत त्यातून या उण्याची ते अहोरात्र णशी चिंता वाहत असत ते स्पष्ट दिसून येते. लोकांचे लोक घटेल असताना, ते

कुणव्यापासून भाजीराव, गज पाटी घेतात आणि पेते देत नाहीत, हे जाणून महाराजांनी सच तर्वाद दिलेली असते की, प्रत्येक दानू दिव्यच धनही पाहिजे. नाहीतर फय अनर्थ झाला असता? 'गरीब टुंगवी आहेत त्यास असते होईल की, मोगूत मुल्यवान आले त्याहून अधिक तुम्ही।' त्या टुंग्यांनी सत्तेहून हे राज्य निराळे आहे, येथे येथ्या कष्टाचे चीज होते, राजा प्रजेच्या योगक्षेमाची फाळणी वाहतो, हे स्वतःच्या निदर्शनात आले तरच निज हिंदवी स्वराज्याचा अर्थ कळेल आणि मग ती त्यासाठी पुत्र घेण्यास सिद्ध होईल हे महाराजांनी जाणले आणि सरजामशाहीचा, दान दारीचा नाश हे आपले पहिले उद्दिष्ट ठरवून अत्यावधीतच ते सिद्धास नेले. छत्रपतींना घाटगे, सदागळे, घोरपडे, मोहिते, निनाळकर, मोरे, बाबू, तुम, जोषडे, केशवचे देसाई, माळवे देशमुख यांनी कष्ट विरोध केला ते या कारणासाठी. ते सर्व पातशाही सरदार होते आणि वर सांगितल्याप्रमाणे त्यांच्या जहागिरी म्हणजे लहान लहान स्वतंत्र राज्ये होती. तेच त्याचा सत्ता अनियंत्रित होती. ही सत्ता व निज्यापासून प्राप्त होणारे धनैश्वर्य याळा ते सुफार होते. छत्रपतींच्या उज्ज्वल चारि याचा परिणाम होऊन त्यांच्यानील काही निरासदार महाराजांना बघा शरें. पण बद्दली निरासदारांनी जनताना सेवकपदेत विरोध केला. पण या प्रवर्तानुळे त्याचे कल्याण होणार होते त्या समाजानून हलारे फौ पुरा निर्माण शाले व प्रारम्भानासूनच या तरुण १०. ५५। पाठीशी उभे राहून त्यांनी स्वराज्याच्या शरथा घेतल्या. मोगली ५०५५। अस्मानी मुलानाला पराभूत करण्यासाठी महाराजांनी त्रिन्दीच समय अशी शक्ती निर्माण केली तिचे रहस्य हे आहे.

कर्तव्य फुलारून आले

श्रीशिवछत्रपतींनी पार मोठी धन्यमन्ती केली असत आरम्भ पासून वर सांगितले आहे. त्याचा अर्थ आता स्पष्ट होणू. महाराजांनी अण्युपक्रमाना गट केली, हरिहर हिंदूना पान्नीगे झाले आहेत, आपले देवच शुद्धिमाना वरा आहेत हा घातकी समज जनमानातून समूह व्हाऊन टाकला, त्याचप्रमाणे अष्टपल्लप्रधान धर्म उच्छिन्न करून गवून पवित्राची शुद्धि, परदेशगमन, अनुद्रप्रगस हे नवे धर्माचार सुरू केले. आरमार

बाधून स्वतः बदनूरवर समुद्रमार्गे स्वारी करून शतकाशतकाची सिंधुवंदी रद्द केली. तिच्यामुळे समाजाचा घात होतो हे त्यांनी प्रत्यक्ष लोकव्यवहार पाहून जाणले. हिंदूंचे अवलोकन करून निर्णय काढण्याचे सामर्थ्यच शास्त्रीपंडिताच्या अदृष्टपल धर्माने नाष्ट करून टाकले होते, महाराजांनी ते तत्त्वच शुभारून दिले. ब्राह्मण, मराठे हे जन्मतःच श्रेष्ठ या कल्पना छत्रपतींनी टाळून टाकल्या. आणि जो छोटेल तो क्षत्रिय व जो विद्वान् असेल तो ब्राह्मण ही कल्पना त्यांनी आदरिली. त्यामुळे मागे सांगितल्याप्रमाणे सर्व जातीजमातीतून कर्तृत्व पुलाखून धर आले. निवाजी विनायक सुवेदार याना लिहिलेल्या पत्रात 'ब्राह्मण म्हणून घोष मुलाहिजा करू पाहतो ? ऐशा धाक्यास टाकवीक घेईल पाहिजे' असे महाराजांनी बघाविले; त्याचप्रमाणे, 'ज्याचा गुन्हा होईल, बदनामी ज्यावर येईल त्या मराठीयाची तो इज्जत वाचणार नाही' असे कडक धोरण त्यांनी ठेवले होते. इतकेच नव्हे तर चिंचवडच्या देवानामुद्धा मिश्रारचा कर घेण्याबद्दल जराय बसविण्यास छत्रपतींनी कमी केले नाही. धर्माचा व राजकारणाचा, स्वराज्याचा, स्वातंत्र्याचा संबंध जोडून देणे व धर्मनिष्ठेची शक्ती स्वातंत्र्याच्या कार्याच्या मागे उभी करणे ही तर सर्वात मोठी फ्रान्ती होय. 'बाजी घोरपडे मुधोळकर याणी स्वधर्मसाधनता छोडून यवन द्रष्ट तुस्क याचे कृत्यास अनुकूल झाले. त्यामुळे जो प्रसंग गुजरला तो श्री तुमचा मनोरथ सिद्धीस नेणे व स्वधर्म व राज्यवृद्धी करणे म्हणोन पार पडला' असा उपदेश प्रत्यक्ष विजयमाताच महाराजांना करित होती. यवन-सेवा हा अधर्म होय आणि स्वधर्म व राज्यवृद्धीही अमिळ आहेत हा या पत्रातील आशय उघड आहे. मुसलमानांनी आक्रमणामागे वर सांगितल्याप्रमाणे, त्यांच्या एदीच्या, जळपोळीच्या, कत्तलीच्या, पिप्पसाच्यादि मागे त्यांची जळती धर्ममायना त्यांच्या मुत्तानांनी नित्य उभी ठेवली होती, या महाशक्तीचे स्वरूप महाराजांनी जाणले आणि धर्म म्हणजे मोक्ष, धर्म म्हणजे परलोक, धर्म म्हणजे मायावाद, निवृत्ती, धर्म म्हणजे स्वातंत्र्य-धनारिप्याची उदासीनता या अनर्थकारक कल्पनेचे निर्मूलन करून टाकले. अथ, जड धर्माच्या स्तनमावरच्या शृंगरा याप्रमाणे तुटून पडलाच ज्जेनेच्या मुत्र शक्ती जगत शाल्या, नव्या धाक्या व नवी सामर्थ्य तिच्या टापी उरित झाली आणि त्यामुळे मुन्दीम आक्रमण तोडून पाहून स्वराज्याची व पुढे साम्राज्याची व्यापना करणे ही

दुर्घट वाटणारी गोष्ट मराठ्यांना सहजसाध्य झाली. मराठ्यांच्या पूर्वी मुस्लीम आक्रमणाला तोंड देण्याचे प्रयत्न राडपूत व कर्नाटकी यांनी केले पण त्यांनी अशी. धार्मिक व सामाजिक क्रांती करून जनतेची शक्ती आपल्या पाठीशी उभी करण्याचे प्रयत्न मुळीच केले नाहीत. म्हणून त्यांनी काही काळ अत्यंत गौरवात्सल्य असे जरी यश मिळविले तरी अखिल हिंदु-स्थान यवनमुक्त करण्यात त्यांना यश आले नाही; इतकेच नव्हे तर आपले स्वतःचे स्वातंत्र्य व प्रतिष्ठाही ठिकठिका आली नाही. मोठी कार्ये साधायच्याची तर समाजात मोठी निष्ठा, मोठे संघटन-तत्त्व दृढमूल करणे अचूक असते, हे त्या पराक्रमी लोकांनी चाणले नाही. शिघ्रपतींनी हे जाणले होते. एके प्रसंगा प्रत्यक्ष शहाजी राजे याविषयी बोलताना त्यांनी हा विचार व्यक्त केला आहे. 'अमुचे वडील शहाजी राजे परमेश्वर आणि योगवंतही. त्यांनी केले कामे ही निर्मल मने करून केली; परंतु त्यात थोडा भाव मुचतो. तो असा की, ते प्रथम निजामशाहीच्या सगतीत होते. ते अशी यदल शहाचे बोलावण्यावरून त्याळकडे गेले. परंतु निजामशाहानी बऱ्याविनाच त्याकडे गेले. पुनः अशी यदलशहाकडेही आले. ऐसा दोन तीन बरहारा जाल्या. थोर मनुष्यांनी येऊची सगती धरिल्यावर ती त्यांनी विघटनाच नये, हे तो नीती प्रसिद्ध आहे.'

शिवरायाचा आठवाचा प्रताप

छत्रपतींनी जी क्रांती केली ती आणि तिची फळे पाहता समर्थानी 'शिवरायांचे आठवाचे रूप, शिवरायाचा आठवाचा साक्षेप, शिवरायाचा आठवाचा प्रताप, भूमंडळीं। शिवरायांचे कैसे बोलणे, शिवरायांचे कैसे चालणे, शिवरायांची सलग्गी देणे, कशी असे' असे म्हटले ते किती यथार्थ आहे ते आपणास सहज बळून येईल. आणि स्वामींचा तो उपदेश आजही हृदयावर कोरून ठेवून आजही आपण अहोरात्र 'शिवरायांचे रूप' आठवणे किती अचूक आहे ते घ्यानी येईल. आजही आपला ओढा अदृष्टफलधर्माकडे कसा आहे ते महशूर आहे. राष्ट्रविकास योजनेसाठी कोटी रुपये खर्चावयाचे ठरल्यावर सरकारी अधिकारी बर्बअखेर तेवढे खर्च झाले की नाही एवढेच पाहतात. आणि ते

हाले का धन्यता मानतात. त्यामुळे समाजाला ग्रन्थ उपयोग किती झाला, शेतांचे पीक मिती वाढले, ग्रामजनांच्या काही सुरक्षायां झाल्या की नाही, याविषयी ते सवधा उदासीन असतात. नियोजन सुरू होऊन दहा वर्षे झाली. पण त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात जी वाढ झाली ती कोठे गेली, तिचा उपयोग काय झाला, हे पहाण्याचे इतक्या वर्षांत कोणाला सुचलेच नाही. कारण पन्नांवर्षी आपण बेफिकीर आहो. भूदान यज्ञाले तर आता पूर्ण अदृष्ट पट्टधमनादी झाले आहेत जमिनीच्या वाणीचे परिणाम काय झाले, जमिनीचा कस सुधारला काय, जेतमपुराणा मिती जमिनी मिळाल्या, ग्रामीण बकरी हजळी काय, हे प्रश्न त्याचे नव्हतच त्यांना एकामागोमाग एक नवीन रंगाय कल्पना सुचत आहेत, भूदान, सण्तिदान, श्रमदान, जीवनदान, (जीवनदान दोन प्रकारचे—एक म्हणजे लोकानी चळवळीसाठी जीवनदान करावयाचे आणि दुसरे म्हणजे आचार्य विनोदानी डाकू, खुनी, छुगार यांना पासाबळून उतरवून त्यांना जीवनदान द्यावयाचे) सर्व प्रकारचे दान ! हे सर्व धर्म्य लक्षकरच हेमाद्रीच्या चतुर्गुणाचतामणीतील दानखण्डावरून होणार असा सा विस्तो. शिडणाच्या, दारुद्रीच्या सवच वागतीत हेच चालले आहे. पणची आसक्ती आपल्याला नाही. हे सव परलोकात मिळेल अशी आपली श्रद्धा आहे.

दुसरे असे की, त्या मागल्या काळाप्रमाणे प्रत्येक क्षेत्रात मनसबदारी घतनदारी, मिरासदारी निर्माण झाली आहे, आणि आपल्या सत्ता धांगानी जनेल या मिरासदाराच्या स्वाधीन गेले आहे कापडवाले, कागद वाले, साखरवाले, रानळवाले यांना सरकार एक आणा भाववाद करण्यास परवानगी देते त एक रुपया दानमिनात मोगरी मुल्लानाचे मिरासदारमुंडा हेच करीत. 'जे गावी दोनशे तीनशे हून गल्ली सरकारास द्यावी, ते गावी मिरासदारांनी दीड दान हजर होत घ्यावे' (समासद कर) सध्या अमेच चादू आहे अग्रप्रथम कराची सरकार भरमसात वाढ करणार आहे, अन्त करच्यास मूळ अन्तर आहे अशी त्यांची श्रद्धा आहे, याचा हाच अर्थ हातो हा कर दगूल करणारे मध्यम्य ह व्यापारा, उद्योगाती, परमानदार हे अग्रात सरकारने एक पैसा कर ठेवल्या तर ते चार आण पणत. मग सरकार मध्ये पडून दान आपल्यावर ठेवून करून घ्यावे व्याप

घाबते. पण त्यामुळे गरीब रयतेस वाटते की, 'इशेजमुष्कात आले त्याहूनही ६ अधिक.'

आपल्याला परकीय आक्रमणाचे स्वरूप ओळखण्याचे साधर्म्य नाही. आक्रमण येणार आहे याची आपल्याला अगाऊ कल्पना येऊ शकत नाही. रामदेवरावाची देवगिरी सपत्तीने तुडुन मरलेली होती. सातशे मैलावरून अहोरात्रीन खिलजीला तिचा वास आला आणि ती तो छुट्यावाठी निगाला. पण रामदेवरावाला मात्र ही टोळधाड खिलजीच्या तगावर येऊन धडनेपर्यंत तिची कल्पना नव्हती. आजही चीन आक्रमण करील असे आपल्याला वाटते नव्हते. आक्रमण झाल्यावरही ते क्षुद्र आहे अशीच आपली श्रद्धा होती. त्याचे स्वरूप अजूनही आपण ओळखू शकले नाही. इरवळी आपण अजून विस्मितच होत आहो. जुने कागदपत्र वाढून त्याच्या आधारेने, पुराव्याने, प्रमाणाने हिंदूभूमीवरचा आपला हक्क आपण दावीत करताच चीनला माघार घ्यावी लागेल याविषयी आपल्याला शंका नाही.

धर्मनिष्ठा व राष्ट्रनिष्ठा या शक्ती आपण आज राजकारणातून काढूनच टाकल्या आहेत. जिनी आक्रमक आले आहेत ते मागल्या मोगल शिपायाप्रमाणे पिचाट सहार शक्तीने प्रेरित झालेले आहेत. आक्रमण करणे, लूट, जळपोळ, अत्याचार, हा त्याचा राष्ट्रधर्म आहे. त्याच्यापुढे आम्ही भारतीय पंचशील, अहिंसा, सत्य, विश्वशांती, ही श्रेष्ठ धर्मनित्ये उभी करत आहोत. आक्रमक राष्ट्रधर्माला तितक्याच कटव्या, खंदरी जळत्या राष्ट्रधर्माने उत्तर दिले पाहिजे हे आपल्या नेत्यांना मान्यच नाही. आमचे राज्य निधर्मी आहे, आम्ही मानवतेचे पुजारी आहो यातच ते समाधान आणि भ्रमण मानीत आहेत. त्यामुळे मागल्याप्रमाणेच भारतावर आक्रमणे होऊ लागली आहेत. पाकिस्तानचे आक्रमण आले, चीनचे आले. त्याच्यापुढेच नव तर नागापुढेसुद्धा आपण हतकळ ठरणार असा रंग दिसत आहे. भारतावर विमाने तर कोणाकोणाची येऊन जातात त्याचा आपल्याला पत्ताच लागत नाही. हे असेच चालले तर आणखीही नेपाळ, सीरोन याची अशीच आक्रमणे येतील यात शंकाच नाही. यामुळे मागल्या अकराव्या शतकातील इतिहासाची पुनरावृत्ती होईल की काय अशी शंका येते. म्हणून या वेळी सगळ्या शतका-

नील इन्दिशज्या पुनरावृत्ती त्वरेने पडून आगन्वाघाटी आग्न प्रयत्नांची पराजय केवी पाहिजे आणि त्या प्रयत्नांना यश यावे अशी इच्छा असेल तर आग्न अहंतातून मन रक्षण पाहिजे की, 'शिवरायांचे आठरांचे रूप, शिवरायांचा आठवावा साक्षेप, शिवरायांचा आठवावा प्रताप, भूमंडळी ॥'

★ ★ ★

२. ते समाजाला विचारा

गडकऱ्याच्या 'प्रेमसुन्यास' या नाटकातील द्रुमन ही एक तरुण विधवा आहे. कमळाकराच्या मोहजालात ती पडली व तिला दिवस गेले. मूल झाल्यावर येअत्र टाळण्यासाठी तिने मुलाचा गळ्या दाखून प्राण घेतला, पण ते उघडहील आले. तिच्या म्बोलीत पोलिस आले आणि नाशकाहेनही आले. तो सर्व प्रथर पाहून दानशाहेराना फार सुताप आला. ते म्हणाले, "द्रुमन, राक्षसिणी, काय केळस हे ? हे अगोर कृत्य करायला तुझ हात कसा दाहयला ?" यावर द्रुमन म्हणाली, "ते राक्षसी रुढीला विचारा, ते राक्षसी समाजला विचारा."

मुंबईच्या एक महाविद्यालयाचे एक प्राचार्य विद्यार्थ्यांच्या विडिक्केटचे समासदही होते. त्याच्याज्ठे एकदा एक प्राध्यापक आपल्या एक विद्यार्थ्यांचे प्रकरण घेऊन आले. त्या विद्यार्थ्यांने परीक्षेत काम मार्गाचा बदल पेल्ला होता म्हणून त्यासाठी नेमलेल्या सनिर्वाने त्याला तीन बरे निष्कसिन केले होते. प्राचार्यांनी त्याच्यासाठी काही करावे असा प्राध्यापकाचा आग्रह होता. 'त्या विद्यार्थ्यांवर चुकून आरोप आला आहे काय, तो प्रामाणिक असून काही गैरसमजामुळे त्याला शिक्षा झाली आहे काय ?' असे प्राचार्यांनी विचारले. तसे काही नव्हते. मुलगा अप्रामाणिक होता, त्याने फसवणूक निश्चित केली होती. पण प्राध्यापकाचे म्हणणे असे की, 'हा त्याचा दोष नाही. आपणच या विद्यार्थ्यांच्या पराक्षाचे महत्त्व काढून ठेविले आहे. विद्यार्थ्यांचे सगळे भवितव्य समाजाने त्यांवर अवलंबून ठेवले आहे. म्हणून त्यांना असा मोह होतो. यात त्याचा दोष नाही. असला तर तो आपला आहे, समाजाचा आहे.' यावर थोडी चचा झाली. पण शेवटी प्राचार्यांनी प्राध्यापकांना सांगितले की, 'आपण येलणे दद केलेले बरे. कारण तुमची मापा मल समज्जच नाही. तुमची विचारसरणी मल अनाकळनीय आहे.'

नवे मानसशास्त्र

मुंबईच्या प्राचार्यांनी ही विचारसरणी अगदा त्याज्य ठरविली
-सली तर आज ती सवत्र मान्यता पावली आहे व भाबरली
जत आहे असे आपल्याला आटवून येईल जळपाळ, मृत,

ज्यावर -सले पुढे करणाऱ्या गुहेगाराना गुहेगार समजू नवे तर त्यांना
रोगी समजून नव नवान शास्त्र वाढ गेल्या पन्नाससाठ वर्षांत गुहेगारीच्या
शास्त्राचा पुढेच विकास झाला असून अनेक शास्त्रज्ञांनी हे मन आग्रहाने
गवडे आहे. मनुष्य हा काही जमत गुहेगार नसतो, परिस्थितीमुळे तो
गुहेगार होता. त्याला त्रायला अत्र मिळत नसते, तो दारिद्र्याने गडलला
असता, त्याच्या वाडना काही कारणाने अतृप्त राहतात, त्या वृत्त ब्राह्म्यास
त्याला साधन नसते, सयमाचे शिऊण त्याला मिळालेले नसते घरची
पारस्विकी मोठी उद्वेगजन्य असते, त्याला कोणा - माता, पिता, गुह - असा
योग्य मागवक मिळालेला नसतो, म्हणून तो गुन्हाला प्रवृत्त होतो. अशा
बळी त्याला शिऊ न करता त्याला दग्यालात पाठविणे हच दृष्ट होय.
अशा शराराचे रोगी तसे ह मनाचे रोगी, त्यांना मानसिक रोग्याच्या
आलगात पाठवावे असे हे नवे मत आहे

ही विचारसरणा, हे नवे शास्त्र शिक्षणक्षेत्रात तर फारच मान्यता पावले
आहे विद्यार्थ्यांना काही शिक्षण करण हे वाता अगदी रानदीपणाचे मानल
जात अनेक विद्यार्थी प्रात्य, खोचकर असतात, गुह, मजाली असतात, अभ्यास
करीत नाहीत, घरी दारा उद्धरण करतात तर त्यांना शिक्षा करण हे
योग्य नहे अशा बळी शिक्षकांनी त्याच्याकडे सहानुभूतीने पाहिले, त्याच्या
मनाचा सखोल अभ्यास करावा, त्याच्या घरची परिस्थिती समजून घ्यावी
कोणाला आहे नसत कोणाला भाऊव्रहीण नसते हे नातवांकडे असले तरी ते
त्याच्याशी प्रेमाने वागत नसतात अशी एक ना अनेक कारणे विद्यार्थ्यांच्या
या अपप्रवृत्तीच्या माग असतात म्हणून त्याच्या अपवृत्त्यासाठी त्यांना जगब्रदार
घरनाच येणार नाही ! त्याच्या भावनालची परिस्थिती हीच याला ब्रानदार
-सत तव्हा ती सुधारण्याचा प्रयत्न करणे, तिच्यातील उणीवा भरून काढणे
ह दृष्ट आहे शिऊ करणे ह अगदा महत्त्व होय नव शास्त्र असे आहे

घन्याच लोकाना जाल्ले हे शास्त्र मानवत नाही असे दिसते. एलिझाबेथ मॅसी हिल या एका अमेरिकन स्त्रीची ही तयार पहा ती म्हणते, माझी एक मैत्रीण आहे. तिच्या दिराने तिच्या सव घनाचा अपहार केल्या व तो पळून गला. त्यामुळे ती फार खतापटी हाती पण एका मानसशास्त्रज्ञाने तिला उपदेश केल्या की, “दिराला दोषी धरून तू त्याच्यावर संतापू नका. आता, तू सधन आहे, त्याला काही कमी नाही हे खरे. पण लहानपणा त्याला जेव्हा तरा पैश्याची नड फार तीव्रपणे भासली असली पाहिजे आणि त्या वेळची त्याची ती घनाची तीव्र दासना दडपण गेली असली पाहिजे. ती या रूपान प्रकट झाली. यात त्याचा काय दोष ? त्याच्याकडे उदार मनाने, उहातुभूतीनेच पाहिजे पाहिजे ” पुढे तिच्या एका बहिणीची मैत्रीण तिच्या नवयानारावर पळून गेली, यातही मानसशास्त्रज्ञांनी रागावण्याजोग काही नाही एकरनीक हे पुरुषाच्या दृष्टीने अनैसर्गिकच आहे ते समाजाने त्याच्यावर लादले आहे. त्याला ते ममाळना येत नाही म्हणून तो या स्त्रीपेठोर पळून गला यासाठी त्याला जगानदार फसे धरता येईल ? ज्ञान त्वचारायचाच असेल तर समाजाला विचारा त्या मैत्रीणीनडलही असेच धोरण असणं अवश्य आहे. काणाच्याही बसूची चोरी करणे - येथे तिने आपल्या मैत्रीणीचा नवरा चोरला होता - हे योग्य नाही, अशी लहानपणा योग्य वेळी तिला शिक्षण दिली गेली नसली पाहिजे म्हणून तिची अशी प्रवृत्ती झाली. यात तिचा दोष नाही म्हणून त्या दावावरही रागावू नका. उलट त्यांना घरा जवायला धोड्या आणि मुलाना त्या स्त्रीला मावशी म्हणायला शिकवा.

आपल्या अनुमनातल्या या दोन गाथा पाहून एलिझाबेथ हिल अन्यत उद्देगून लिहिते, प्रत्येक दुष्ट प्रवृत्तीचे, अपहृत्याचे मूळ लहानपणाच्या शिक्षणातील वैगुण्यात शोधाने, किंवा शारार वा मानसिक अधूण्यात आहे असे मानाय, असे हल्ली शास्त्र आहे. व्यक्तीला बुद्धी असते, तिला देवाने अफळ दिली आहे, तिच्या कृत्यांनडल तिथिच जगानदार धरावी, हे कोणाला मान्यच नाही. वर ठिकाणी औदाय, मृदुता, धर्मा ! मला या उदारमनस्कतेचा चीड आली आहे. या पद्धतीने आडवापावर, परिस्थितीवर वाटेले ते टकळता येईल !

व्यक्ती ही स्वतःच्या अपहृत्याला स्वतः जगानदार नाही, परिस्थिनामुळे तिच्या

दायी पासप्रवृत्ती, गुहेगारी वृत्ती निमाण होते आणि ती परिस्थिती समानने निमाण केलेली असत, म्हणून अती व्यक्तीच्या गुहाची - तिने केलेले रान, पक्ष्याकार या गुहाची - जगनदारी समाजवर आहे, अशी ही अत्रयावत विचार सरणा आहे अने हे नवे मानसशास्त्र आहे आणि मुलाचे गृहशिक्षण, शालेय शिक्षण, गुहेगाराचे न्यायदान, त्याचा तुफंगवास या सर्व क्षेत्रात या मानस शास्त्राचा प्रभाव आता पत्लेल्य दिसत आहे. भारतानेही सध क्षेत्रात या उदार धोरणाचाच अवलंब घेतला आहे. पण गल्या बारा पंधरा वर्षांत सर्व क्षेत्रात गुहेगारी मात्र भयानक प्रमाणात वाढत आहे तेव्हा याचा समाजपुराणानी मंथना जि'शाब्दयाने विचार केला पाहिजे अस यांते.

हुसच्या अनर्थयुगाचा प्रारंभ

गया दानकाच्या अचेरीपर्यंत युरोपात न्यतच्या धन्यावाईट अवस्थेत, उन्हापायकाला, भवितव्याला व्यक्ती ही संपूर्णपणे, सर्वस्वी स्त व जगनदार आहे असे तत्त्वज्ञान रुढ होते.

१७७६च्या सुमारास अल्बन स्मिथ या थोर इंग्रज अधिकाऱ्याचा 'वेल्थ ऑफ नेशन्स्' हा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला आणि तेथून पुढे इंग्लंड अमेरिकेतील जीवनावर स्मिथच्या आर्थिक सिद्धान्ताचे शमरसत्वासे बरेच अमतिहित बचस्व चालू होत व्यक्तीवादी अर्थशास्त्र म्हणून ह शास्त्र प्रसिद्ध आहे त्यातील इतर अगापागाशी आपल्याला या ठिकाणा काही कर्नव्य नाही आपल्याला त्यातला रूग्णाय सिद्धान्त एकच आणि तो म्हणजे व्यक्तीच्या उत्तरदायिचा विपरीता ! यर निर्देशिलेली आजची जी शास्त्रभूत विचारसरणी ति'या बरोबर उल्टा तो सिद्धान्त आहे एकुणिसा या शतकाच्या अखेरपर्यंत व्यक्तीची जी बरीवाईट परिस्थिती असेल, तिला न नारथ या जी श्रीमती प्राप्त झाली असेल, समाजत तिला जो हीन वा श्रेष्ठ दर्जा प्राप्त झाला असेल त्याला तीच सर्वस्वी उत्तरदायी आहे, याशी समाजचा वा परिस्थितीचा काही संध नाही असे मत सगळ रुढ होत. कामगाराचे या काळात भयकर हाल होत असत, त्याचे जीवन म्हणजे नरकवास होता. पण समाजचे त्या जागृतीत काही फल्य आहे हे व्यक्तिवादी अर्थशास्त्राला मायब नव्हते 'व्याप्ता तो' हे त्याचे तत्व होते यावर गल्या शतकाच्या उत्तरार्धात चौफेर हल्ले होत होते

हे गरीब आहे. फार्ल मार्क्स, रॉबिन, कार्लोईल योनी आशापल्यापरी त्याच्यावर मडिमार चालविला होता. इंग्लंडमध्ये व जर्मनीत कामगारांच्या कल्याणाचे गरीब कायदे सरकारने घेलेही होते. पण अतून व्यक्तिवादी तत्त्वज्ञान जेर कळून होते. नाविन्या 'नैसर्गिक नियम' च्या व जीवन कथाच्या सिद्धान्तांनी त्याला काही फाळ पाटिवाच मिळाला त्यामुळे व्यक्ती अगदी असहाय व निराधार होऊन समाजात अनर्थ पत्त होते. यालाच उद्देशून रॉबिनने आपला 'अनर्थशास्त्र की अनर्थशास्त्र' हा ग्रंथ लिहिला होता तरी त्या वेळी त्याचा प्रभाव पडला नाही. उलट त्यालाच पडित्यानी प्रतिगामी ठरविले.

पण हळूहळू व्यक्ती आपल्या स्थितीला, उन्नति-अवनतीला सवस्वी इमानदार नाही, तिचे भविष्य घरेघरे सामाजिक परिस्थितीवर अवलंबून असते, हे मत प्रभावी होऊ लागले आणि आज लष्काला जबरत्स हेल्मावा बसलेला असून तो दुसऱ्या टोपाला गला आहे, असे आपल्याला दिसत आहे प्रारंभी दिलेली उदाहरणे व बघने त्याचीच निदर्शक आहेत. ती पाहता आज आपण दुसऱ्या अनर्थयुगात प्रविष्ट झालो आहोत असे वाटू लागत.

या दुसऱ्या अनर्थयुगाला प्रामुख्याने मार्क्स व फ्रॉइड यांचे तत्त्वज्ञान कारणीभूत झालेले आहे. मार्क्सचा आर्थिक नियतिवाद प्रसिद्धच आहे. समाजात जी अर्थोत्पादनघषने असतात, अर्थाच्या, वाटपाच्या व विनिमयाच्या ज्या पद्धती समाजाने रुढविलेल्या असतात, त्यावर त्या समाजाची सब सुखूती अवलंबून असते, असा मार्क्सचा सिद्धान्त आहे. जुन्या काळी परमेश्वर स्वधार असून मानव म्हणजे त्याच्या हातातील कळसूनी गडहोली आहेत, असे मत गडुतेक सर्व धर्मग्रंथात सांगितलेले असे. मार्क्सचा हा आर्थिक नियतिवाद त्याहून फारसा निराळा नाही. मानवाचे कर्तृत्वच मार्क्सवाद अमान्य करतो असे नाही पण ते कर्तृत्व कम घनवयाचे, त्याचे स्वरूप काय, यशापयश काय, हे सर्व त्याच्या आर्थिक परिस्थितीने निश्चित होते, असे मार्क्स सांगतो शेतकरी, कामगरी, बुद्धिजीवी, व्यापारी, माडवल्दार, कारखानेदार, असे मार्क्सने समाजातील लोकांचे आर्थिक दर्जाने भिन्न वग कटिपले आहेत. आणि जुन्या चालुवण्यानील जमसिद्ध गुणप्रमाणे यापेही वगसिद्ध गुण सांगून टाकले आहेत. कामगरी हाच ज्ञान्तीला अनर्थ असणाऱ्या गुणानी संपन्न असावयाचा, बुद्धिजीवी वग हा नेहमी माडवल्दार-कारखानेदाराचा दास

गुलाम असान्याचा, भाड्यादार, जमीनदार, हे नेहमी क्रांतीचे विरोधक असण्याचे, असा गुणनिश्चय त्याने एकदाच करून टाकला आहे. चातुर्वर्ण्य-संबन्धित ज्याप्रमाणे जन्माने मनुष्याची गुणमरदा व त्यामुळे नियती निश्चित होते त्याचप्रमाणे साम्यवादी व्यवस्थेत वर्गाने मनुष्याची नियती निश्चित होते असे मार्क्सवाद मानतो. अवतारकल्पनाही मार्क्सला मान्य आहे. पृथ्वीला पापकृत्याचा फार भार झाला की परमेश्वर साधूच्या परित्राणासाठी व दुष्ट-ताच्या विनाशासाठी अवतार घेतो अशी भारतीयांची श्रद्धा आहे, मार्क्स-वादाचीही आर्थिक प्रगतीच्या दृष्टीने न्युटन, नेपोलियन, गॅलीलियो, गांधी यासारख्या विशिष्ट कृत्याच्या पुरुषांची ऐतिहासिक आवश्यकता निर्माण झाली की ते ते त्या त्या देशात निर्माण होतात व आपापले ऐतिहासिक कार्य करून निघून जातात, अशी श्रद्धा आहे. या सगळ्याचा अर्थ असा की, मानवाच्या हातून जे काही बरेवाईट कार्य घडते ते त्याच्या विशिष्ट वर्गांमुळे, आणि त्या वर्गाच्या ऐतिहासिक परिस्थितीमुळे घडते; त्याची स्वतः इच्छाशक्ती अशी काही नसते, किंवा असलीच तर ती पूर्णपणे उद्ध अशी असते; त्यामुळे अर्थातच त्याच्या हातून घडलेल्या कृत्याचे जे बरेवाईट परिणाम त्यांना तो बवानदार नसतो.

मनुष्याने वाम मार्गाचा अवलंब केला, गुन्हा केला, गून केला तरी त्याला तरी त्याला गुन्हेगार मानू नये, परिस्थितीमुळे त्याच्या हातून ते कृत्य घडले, त्याला तो बवानदार नाही, असे मानून त्याला सहानुभूतीने वागवावे, माई म्हणावे, आपल्या हातून भ्रूणहत्येसारखे पाप घडले आणि त्यासाठी आपल्याला कोणो ज्ञान विचारला तर ' ते समाजला विचारा ' असे उत्तर त्याला द्यावे यामाग जी विचारसरणी आहे ती समाजमनात दृढमूल होण्यास मार्क्सवाद बऱ्या जमानदार आहे हे यावरून फळून येईल मनुष्याला काही स्वतः अशी मन शक्ती नाही, जडाप्रमाणे त्याची बुद्धी अगदी तर्कसिद्ध, कार्यकारणभेद आहे, त्याला आत्मस्वातंत्र्य म्हणून काही नाही हा पक्ष एकदा स्वीकारल्यानंतर ' ते समाजला विचारा ' ही विचारसरणी कमप्राप्तच आहे.

अर्वाचीन मानस-शास्त्रातले दोन पंथ

मनुष्याला सर्वस्वी परतून करून टाकण्यास, त्याचे आत्म स्वातंत्र्य हिरावून घेण्यास मार्क्सवाद वसा कारणीभूत झाले आहे त्याचप्रमाणे अर्वाचीन काळातले मानसशास्त्रातले दोन पंथ कारणीभूत झाले आहेत. ते पंथ म्हणजे डॉ. वॉटसन याचा वर्तनवाद व डॉ. फ्राइड याचा मनोनिश्चयवाद. वर्तनवादाचा प्रवर्तक डॉ. वॉटसन हा मनाचे अस्तित्त्वच मानण्यास तयार नाही, गिचार, क्लेश, स्मृती, रागद्वेष इ. भावना या सर्व शरीररुची होत, असे त्याचे मत आहे. रुधिरामि सरण, काही प्रयांचे चल्नवलन, मेदूतीळ व इतर अवयवातील नसांची व धमन्यांची हालचाल याची ही केवळ निदर्शके होत, हे स्वतः असे मनो व्यापार नव्हत, असे वर्तनवाद मानतो. त्यामुळे लाफूड, छोपड, मानी याचे रूप व स्थिती ही ज्याप्रमाणे बाहेरून आपण त्यावर जे संस्कार करू त्यावर अवलंबून असतात, त्याप्रमाणे मानवाचे सर्व मरितय त्याच्यावर जे बाह्य संस्कार होतील त्यावर अवलंबून असते, त्याचे निराळे स्वतः, त्याची अंत शक्ती असे काही नसते, असा या पंथाचा सिद्धान्त आहे. हे मत डॉ. वॉटसनने इतन्मा टोमाला नेले आहे की, कोणत्याही न्यक्तीवर इष्ट ते संस्कार करून तिचे जीवन वाढेल त्या नमुन्याप्रमाणे घडविता येईल अशी या ग्याही देनो. 'मला एक डझन निरोगी मुले आणि त्याचे योग्य व दृढ त सगोपन करण्यासाठी आवश्यक ती परिस्थिती व सामग्री द्या. मी गुन्हादा त्या मुलांन वाढेल त्या प्रकारचा मनुष्य, वैद्य, धनील, शास्त्रज्ञ, व्यापारी, भिकारी, चोर, गुन्हेगार निमाण करून दाखवीन,' असे आव्हानाचे उद्गार त्याने काढले आहेत. याचा अर्थ असा की न्यून, नेल्सन, टिळक, गांधी यांच्यासारखे थोर पुरुष किंवा टांग विलां यासारखे कारधानदार किंवा भूपत, डिलिन्सरसारखे दरोडेखोर हुकमी निमाण करणे समाजाच्या हाती आहे. हा पारस्थितीवाद मार्क्सवादापेक्षाही जाल धाडसी आहे. अमक्या परिस्थितीमुळे अमका मनुष्य निर्माण होणारच असे मार्क्सवाद म्हणतो. तर वाढेल त्या कृताचा मनुष्य, मोयती इष्ट ती परिस्थिती कायम राहून, इच्छेप्रमाणे निर्माण करता येईल असा वर्तनवादाचा विश्वास आहे. डॉ. वॉटसनचा वर्तनवाद एने काळी बराच

गाज्या असला तरा लेकमतावर त्याचा फारसा प्रभाव कधी पडला नाही. कारण प्रत्येकाला स्वानुभूतीने जाणवणारे मन अमित्वातच नाही असा विचित्र दावा त्याने मांडला होता. डॉ. फ्रॉइडच्या मनोविश्लेषणपथाचे मान ते नाही आणि मार्क्सवादामुळेच याचे जगावर वर्चस्व आहे. वाग्सन मन नाहीच असे मानतो. आणि फ्रॉइड मनच सव आहे असे मानतो. पण आमच्यातल्याच्या, मनुष्याच्या स्वतः दृष्ट्याशक्तीच्या दृष्टीने दोन्ही सारंगेच नियतिवाद आहेत. गुहेगाराना रोगी मानावे हे तत्त्व जगाने फ्रॉइडच्या सांगण्यावरूनच स्वीकारले आहे आणि प्रत्यक्ष आचरणात आणले आहे.

मानवाच्या स्वाभाविक प्रवृत्ती या समाजनिपातक आहेत. पण समाजाने राहावयाचे तर त्या प्रवृत्ती मानवाच्या नियमित कराव्या लागतात, दडवून द्याव्या लागतात. यातल्या काही अपप्रवृत्तींचे उन्मूलन होते आणि त्यामुळे बर्याच श्रेष्ठपदाला जाते व समाजाचीही त्यामुळे प्रगती होते. पण नव्याचरा प्रवृत्ती राखलेजाली अशी राहावा तरा सुन अवश्यत राहतात आणि त्या अनेक मार्गांनी मनुष्याचे वर्तन नियत करतात असे थोडक्यात फ्रॉइडचे मानस शास्त्र आहे. 'सायकोपॅथॉलजी ऑफ एव्हरी डे लाइफ' असा ग्रंथ त्याने लिहिला आहे. त्यात आपल्या दैनंदिन व्यवहारातील नाब विसरणे, काम विसरणे, वाचनाना शब्द चुकणे, लिहिताना तो चुकीचा लिहिणे, एखाद्या विशिष्ट आकड्याकडे विशेष वक्त असणे, मनात एक विचार असून हानून नसताना उठो दुसराच होणे या सव गोष्टींचे स्वीकरण लहानपणा दडपलेल्या भावना, आभासा, अप्रीती यांच्या मदतानून त्याने दिले आहे. प्रत्येक इनीचे मूळ या निरुद्ध भावनात असते हेच त्याने या सव प्रधात दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अज्ञात मानवी मन

ह पुस्तक वाचीत असताना, ते लिहिताना लेखक पुढीवर नसावा अशी शका येते. परवी ती नेहून दाखविण्याचे धैर्य मला चाले नसते. पण अनेक मोठमोठ्या शास्त्रज्ञांनी याच शब्दात त्याची संभावना केली आहे. प्रा. जोसेफ जॉन्सो यानी फ्रॉइडने मानवी मनाच्या अभ्यासाची एक नवी दिशा दाखविली, हे मान्य करूनही

त्याची स्वप्नांनी व दैनंदिन व्यवहारातील चुकांची शेकडो स्पर्शकरणे घेवून हास्यास्पद व वेडगळ आहेत, असे म्हटले आहे. या तर्कप्रणालीने वाटेल ते सिद्ध करता येईल आणि त्यामुळे अनेकअनर्थ घडतील हे त्यांनी दाखवून दिले आहे. ते म्हणतात की, ज्यामुळे काहीही सिद्ध होते, त्याने काहीही सिद्ध होत नाही, हे आपण ध्यानात ठेवले पाहिजे. शेवटी फ्रॉइडचा निष्कर्षात हा प्रत्यक्ष अनुभवाच्या फोटीला टिकणे शक्य नाही. त्याच्यावर फ्रॉइडने टाकलेला भार पेलण्यास तो असमर्थ आहे असा त्यांनी निर्णय दिला आहे. (फ्रॉइड-हिज ड्रीम अँड सेक्स पिअरान्-प्रकरण ७ वे) 'लिमिटेडनम् ऑफ सायन्स' या आपल्या ग्रंथात फ्रॉइड विषयी चर्चा करताना प्रख्यात शास्त्रज्ञ जे. इव्ह्यू, एन् सुब्लिहान म्हणतात की, 'मनुष्याच्या अत्यंत विविध प्रकारच्या कृती त्याच्या बागणुरीतल्या सर्व लहानमोठ्या गोष्टी या कामगटाने प्रेरित आहेत असे म्हणणे आणि त्या परमेश्वरप्रेरित आहेत असे म्हणणे एकच आहे. ज्या रचणीकरणाने प्रत्येक गोष्ट सृष्ट होते त्याने काहीच सृष्ट होत नाही' (पृ. २०१).

या दोघाही धोर शास्त्रज्ञांनी मानसशास्त्र हे शास्त्र नव्हे असे तर सांगितले आहेच. पण जडशास्त्राच्या शनालाही आज गप्पांग पडत आहेत, आणि अनेक घटना शास्त्रीय क्षेत्र येण्याचे नाफरीत आहेत, शास्त्र त्याच्यापुढे हतमत्त होऊन उरले आहे, हे ते जगाच्या निदर्शनाला आणीत आहेत. यावरून आपण हे कानले पाहिजे की मानवी मन अजून दहश्या अज्ञान आहे. कार्यकरणाच्या कैचीत ते कधीही कसणार नाही. आणि याचाच अर्थ असा की व्यक्तीला आत्मव्यातस्य आहे. व्यक्तीच्या मनावर अनुश्रु, मांगोलिफ परिस्थिती, आर्थिक परिस्थिती, घर, शाळा, घमंरीड येथे होणारे विविध संस्कार या सर्वांचा परिणाम होत असतो. पण त्याच्याही पलीकडे मनुष्याचे मन म्हणून काही राहतेच. कारण या सर्व संस्कारांच्या आगदी निरुद्धही अनेक वेळा त्याची टेमन क्षात्रेण असते, हे व्यवहारात पदोपरी आल्या अनुभवाने येते. अमर्बा परिस्थिती म्हणजे असा मनुष्य, हे सुट्टीच टरले नाही पनाच्या साक्षाने कधी मागमे अट्टरदी जातात, कधीचा अप वात होता; म्हणजेच काही मागसाचे कर्तव्य उमटून येते तर कधीचे संकाने करपून गेले. यावरून अने स्रष्ट दिखून की परिस्थितीचा उज्ज मुल्य कल्या

देणारा, निच्या मानवी भवितवाला वळण लावणारी अशी मनुष्याच्या टापी एर अन स्व शक्ती आहे. आणि कोणच्याही नियमात ती नसत नसल्यामुळे ती स्वतः आहे हे मान्य करावेच लागते.

ह मान्य करताच, मनुष्याच्या बऱ्यावाईट वृत्त्याच्या परिणामांना तो जबाबदार नाही, पारश्विनी जबाबदार आहे, तेव्हा गुन्हेगारांना गुन्हेगार न मानता मग मानावे व त्यांना शिक्षा न करता त्याच्यावर मानसोपचार करावे, या मगज्या अवार्चीन कल्पना म्हणजे चाऱ्यावरच्या वावड्या आहेत, त्यांना शास्त्रीय आधार कसलाही नाही, हे आपल्या प्यानात येईल.

दैवतादाचा पगडा

ही सर्व शास्त्रीय चर्चा शाली मनुष्य स्वतःच्या बऱ्यावाईट वृत्त्याच्या परिणामांना जबाबदार आहे की नाही, हा फक्त तार्किक चर्चेचा विषय असता तर त्याचा एवढा खल करण्याचे कारणही पडले नसते पण तसे नाही. हा विषय समाजाच्या अत्यंत जिहाऱ्याचा आहे कारण समाजाचा उत्कापकप, यापैकी कोणते मत लोक स्वीकारतात, त्यावर फार मोठ्या प्रमाणात अवलंबून आहे. भारताने अनेक शतक कमनत्वाचा स्वाकार घेतला होता. पृथ्वीच्या कमाने मनुष्य बंद आहे, त्यातून मुक्त होणे त्याला जवळ जवळ अशक्य आहे, असे मत येथे हजारो वर्षे रुढ आहे, परमेश्वर जगाचा रूनधार आहे आणि सब मानवप्राणी तो खेळनाटक वाटल्याप्रमाणे खेळवीत असता, त्यांना स्वातंत्र्य असे काही नसत नाही मत वरच्याप्रमाणेच येथे दृढमूल झालेले आहे.

मनुष्य कमान बंद आहे याचाच अर्थ असा की त्याला इच्छा स्वातंत्र्य मिळा प्रवृत्ति स्वातंत्र्य नाही आणि मग अथातच त्याच्या भवितव्याला तो जबाबदार नाही ह मत आपल्या समाजात रुढ झाल्यामुळे या देशाला सतआठ शतक काणची दुगती प्राप्त झाला होती हे इतिहास सांगतोच नाही कमनत्वावरात श्रद्धेमुळे माणसे दैवतादी होतात आणि त्याच्या टापीचे सब कतः नष्ट होते. यालूनच निवृत्तिवाद निर्माण होऊन त्याने सब समाजाला एकत्र आणले की तमोयुग निमाण होऊन समाज शतकानुशतक अज्ञान, दारिद्र्य, पारतंत्र्य या नरकवासात खितपत पडतो. ब्रिटिश येथ येण्यापूर्वी सत आठ

शतने भारत असाच तमोयुगात निश्चेष्ट होऊन पडला होता, त्याचे कारण हेच आहे. मानव बद्ध आहे, त्याला प्रवृत्तिस्वातंत्र्य नाही या तत्वावरान् श्रद्धा !

एक भ्रामक समजूत

आपण परिस्थितिवच्च आहो, आपल्या हाती काही नाही, आपल्या अपक्वपणाची ज्ञानदारा आपल्यावर नाही, आपला उत्कर्ष साधणे आपल्या हाती नाही हे तत्त्वज्ञान ज्या समाजाने पत्करले त्याचा कसा अंध पात होतो, तो कसा कर्तृत्वहीन होतो हे पाहण्यासाठी अगदी नर्जाकचे उदाहरण घ्या. ते म्हणजे महाराष्ट्रातील ब्राह्मणेतर समाजचे. १८५० पासून या समाजाने असले तत्त्वज्ञान पत्करले आहे. आपल्या नाशाला, अंध पाताला दरवेळी ब्राह्मण कारणीभूत झाले जाऊन असे हा समाज आज घमर घेणे मानीत आला आहे आणि अन्नही मानीत आहे. कौरवराड्यापासून आज हजारो घरे धनिय राजे आपसात छटत आहेत व स्वतःचा नाश करून घेत आहेत. पण महात्मा पुणे व त्याचे अनुयायी यांचे मत असे की धनिय लहले ते ब्राह्मणाच्या चिथापणीमुळे लहले. लहू नये हे त्यांना कळत होते. पण ब्राह्मणांनी त्यांच्यात कण्ह लावून दिला. घमरधाने रामाच्या घनात हाकलून दिले व रामाने पुढे सीताव्याग केला हे सर्व ब्राह्मणांनी घडवून आणले. आरल्या समाजत असुरूपता आहे. जातिभेद आहे. चातुर्वर्ण्य आहे. या सगळ्यांचे सर्व धनिय राजांनी अट्टहासाने रक्षण केले आहे. म्हणजे समाजातील या विपमनेला धनिय फार चत्रावधार आहेत. पण ब्राह्मणेतर पंडितांचे म्हणणे असे की ब्राह्मणांनी हा विपमनेचा धम लिहिला व मग त्याच्यावर कृपा म्हणून धनियराजांनी त्याला पाटिया दिला ! ते हा त्यातून जी अनर्थ परंपरा ओढवणं निला आम्ही ज्ञास्मर नाही. ते अरश्रेय ब्राह्मणांचे आहे, असे लिहून ब्राह्मणेतर पंडित धावले नाहीत. १८५० च्या नंतरच्या काळातहा मराठा समाज व इतर ब्राह्मणेतर समाज मागासलेला राहिल्या, त्याला कारणही त्याच्या मत ब्राह्मणांचे. ब्राह्मणांनी त्यांना शिक्षण घेऊ दिले नाही. सादसारी करून त्यांना छत्रे व भारताचे कल्याणकर्ते जे इमज त्यांच्या रायाला विरोध कला. दालमिय ब्राह्मणेतरांना शिक्षण देणे न देणे हे या कळा ब्राह्मणांच्या हाती नळीच नव्हते. महात्मा पुणे यांनी अनृत्यासाठी दावा

काढले होती, त्यावरून हे स्पष्ट आहे. राजर्षी शाहु, सयाजीराव गायकवाड, ग्वाल्हेरचे शिंदे यांनी, मराठ्यांनी शिवाचे यासाठी पार प्रयत्न केले. पण त्या समाजाला त्याचे महत्त्व वाटले नाही. त्याने शिवाक्याचे ठराविले असते तर त्याला अडविणे ब्राह्मणांना कालवर्षी शक्य झाले नसते. पण आपल्या मागासले-पणाच्या ब्राह्मणांचे जबाबदार आहेत, असे या पंडितांनी मायमये ठरवून टाकले आहे. आणि दुसरे असे की या दुरवस्थेनून आपण आपल्या हिमतीवर सुटू शकणार नाही, इंग्रजच आपल्याला सोडवू शकतील, हाही विचार त्यांनी बहुजनात दडमूल करून टाकला. विज्ञानाच्या अभावामुळे, सृष्टिघटनांच्या अज्ञाना-मुळे, लोकभ्रमांमुळे, बुद्धिवादाच्या अभावांमुळे, गरीब जनता पुरोहितवर्गाच्या वचनसत्ताला येते. त्यातून तिला सोडविण्यासाठी भौतिक ज्ञानाचा प्रचार करणे हा एकमेव उपाय आहे. पण ब्राह्मणेतरींनी हा प्रयत्न मुळीच केला नाही, तरीपण आपल्या अधःपाताला आपण जबाबदार आहो असे त्यांना वाटत नाही. त्यामुळे या समाजानून प्रदिशांच्या आगमनापूर्वी जमे कर्तृत्वालाही पुरव निमाणे झाले तसे गेल्या शंभर वर्षांत झाले नाहीत. पण अजूनही हा समाज अंतर्मुख होऊन आत्मसंशोधन करीत नाही. आपल्या अधःपाताला आपण जबाबदार आहो ही जाणीव स्वतःला व स्वसमाजाला करून देण्यास तो अजूनही सिद्ध नाही. हे नाही तोपर्यंत बरील वैभववाली कर्तृत्व तो निर्माण करू शकणार नाही.

भारतातील धुरीणांचे मत

मुद्देवाने डॉ. अंबेडकरांनी अस्तित्त्व समाजाला हे महनीय तत्त्व पटवून देण्याची शिकस्त केली आहे. सर्व समाज व विशेषतः ब्राह्मण यांच्यावर ते अडिमार करतात, आग पाळट्यात आणि ते करणे योग्यच आहे. कारण अस्तित्त्वाच्या हीनावस्थेला ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य हे वैवर्णिक निश्चितच जबाबदार आहेत. पण काही झाले तरी अंती स्वतःच्या उक्तापकर्षाला त्यांचा तोच जबाबदार असतो, अंतिम जबाबदारी त्यांचीच असते, हा कटू पण उत्तम विचार अंबेडकर अस्तित्त्वाच्या मनावर ठसवीत असत. त्या समाजपुढे बोलताना, शत्रू वापरणार नाही, अशा कटू आणि मर्म-भेदक शब्दांत ते लोकांना बोलत. 'सर्वणें समाजाने रूप घळले पण तुम्ही ते का

सोसले, तुम्ही अन्यायाचा प्रतिकार करताना मरून का गेला नाहीत ? ' असा सवाल ते करीत, आणि यापुढे जगावयाचे असेल तर वाप म्हणून, नेते म्हणून, जगा, जेळी म्हणून, गुलाम म्हणून, ज्यू नका, असा उपदेश करीत.

मिण्टुशास्त्री, टिळक, आगरकर हे पक्षोपक्षी इंग्रजी राज्यामुळे भारतात कसे अनर्थ होत आहेत, हे भारतीय जनतेला समजावून देत असत. टिळकांनी तर त्या ब्रिटिश राज्याविरुद्ध भारतात असतोष निर्माण केला. येथल्या दारिद्र्याला, येथल्या विपन्नतेला आणि भारताच्या हरणूक प्रकारच्या विपन्नावस्थेला ब्रिटिशच जमानदार आहेत असे या धुरिणांचे निश्चित मत होते. पण असे असले तरी अती आपल्या पारतंत्र्याला, दैन्याला, दुख्खेपणाला आपले आपणच कारण आहे या विचाराचा त्यांना कधीही विचार पडला नव्हता. इंग्रज तर त्यांनी एकरंग टीका केली असली तर स्वयंमाजावर दसपट नेली आहे. आपले अरान, आपली देशभिमानीभाव्यता, वृद्धमंडूक वृत्ती, आपल्या रक्तात मिश्रलेली निवृत्ती, आपली विषम समाजरचना, शास्त्रशानाचा अभाव, हे आपले दुर्गुणच सव अनर्थाच्या बुजुर्गी आहेत हे ते कठोरपणे सांगत असत. हा दृष्टिकोनच समाजचा उदय पडवून जाणोत असतो आपल्या सव अघ पातांचे ग्रापर ब्रिटिश राज्यकर्त्यांच्या माथी फोडून ते थोर पुरुष स्वस्थ बसले असत, तर शनकानुशतने आपण पारतंत्र्यातच राहिलो असता. [नेमाळराया नेहमी म्हणत असे की, जगात जुद्धम चालला किंवा जुद्धम करणारे लोक असतात, हे मला मान्यच नाही मला एकच सत्य माहीत आहे जगात जुलमापुढे मान बाळगणारे, भेकडगणे अन्याय सोडणारे लोक फक्त असतात !]

नव्या मानसशास्त्राचे परिणाम

जे समाजच्या चान्नीत तेच व्यक्तीच्या चान्नीत रतरे आहे. कोणत्याही कारणाने व्यक्तीने परिस्थितीचाद स्वीकारला, आपल्या अघ-पातांचे उत्तरदायत्व आपल्याकडे नाही, अशी समजूत करून घेतली, ' ते समाज्या विचारा ' अशी वृत्ती स्वीकारली की, तिला व म्हणूनच समाजाला हसाम्याने असळ्या येऊ लागते. यागान्न अने रिकेचे उदाहरण अजून उद्गांधक आहे. नवी तान्हने अघवणे स्वीकारल्या पूर्वी भारताने सत्याच्या अमरिक्त समाजचा फार दारकाईने अभ्यास करणे

असत्य आहे.

अमेरिकेत आज गुन्हेगारी निती वाढली आहे याची सहजासहजी आपल्याला कपना येणार नाही. पण आपला समाज सर्वनाशाच्या कटेवर येऊन ठेपल्या आहे असे तेथले विचारवंत आज सांगू लागले आहेत. दर १९ सेकंदाला तेथे एक गुन्हा घडतो. म्हणजे वर्षाला १६ लाख गुन्हे होतात. त्यात १२९६० मृत असतात. दिव्याला तेथे ३६ मृत होतात ! हे आकडे १९४९ सालचे आहेत. आता हे प्रमाण दुपटीवर सहज गले असेल. वेड्या माणसाचे प्रमाण तेथे असेच वाढत आहे. १८८० साली दरलाखात ६४ माणसे वेडी असत. १९४६ साली हे प्रमाण ३७५ वर आले आहे. चोरा, मुरामारा, दलान्कार, दरोडेगिरी याला तेथे सीमाच राहिली नाही. त्या समाजाचा हा मयानक अव पात कशामुळे झाला आहे !

आज पन्नासनाड वर्षे अमेरिका नवे अर्थशास्त्र, नवे मानसशास्त्र, नवे गुन्हेगाराचे शास्त्र यांच्या आधारे समाजवर उपचार करत आहे शिवाय गुन्हा अपरिहार्य करून टाकणारी परिस्थिती तर तेथे आता मुळीच नाही. शरिश्त, अनान दशा, बेकारी, उपासमार यामुळे मनुष्य गुन्हाला प्रवृत्त होतो असे मागे मत हाते, पण सध्या अमेरिकेत क्वदिसिद्धी पाण्या मरीत आहेत. कामगाराना ४०० रु. महिना हे निमान घेतले आहे अनुक एक मुनसोय तेथल्या जीवनात नाही, असे नाहीच कामवासनेच्या तृप्तीचा तेथे प्रश्नच उद्भवत नाही. प्रत्येक व्यवहार शिवायच असल्यामुळे आणि हजारो सार्वजनिक सख्या प्रत्येक प्रांतात असल्यामुळे आपल्या अहंगमाची तृप्ती प्रत्येकाला करून घेता येते. खेळ, नाट्य, नृत्य, काव्य यातून वासनाचे उन्नयन व निचरा करण्याची संधी जगात कोठे नसेल इतकी तेथे आहे असे असूनही तेथे दरसाल गुन्हेगाराची, चालगुन्हेगाराची, फस्फोगाची, वेड्याची, भ्रमणाची, पतिताची, अफीणाची, जुगाण्याची सख्या वाढतच आहे

या सर्वांचा कारण नथा परिस्थितिवाद, नवे मानसशास्त्र, हे आहे असे अमेरिकेतील विचारवंतच आता सांगू लागले आहेत ' ते समाजला विचारा ' ही धृती या अनर्थाचा कारण झालेली आहे ' नॅशनल सेराफ असोसिएशन ' पुढे मोल्ताना डॉ. रुथ अलेक्झांडर यांनी हेच विचार मांडले आहेत. " चाल-गुन्हेगाराना मायाळूपणे दाखवावे, त्यांना गुन्हेगार न मानता रोगी मानावे,

त्याच्या मनोव्यापाराचे मानसशास्त्रीय अवगाहन करावे, या विचारसरणीतून हे अनर्थ निर्माण झाले आहेत. याचा परिणाम असा झाला की आपल्याला क्वलीही शिष्टा होत नाही हे ध्यानात आल्यामुळे बाळाच्या मनातला दैवी अंश जगा हांप्याऐवजी सैतान पक्ष जगा झाला आहे, "असे त्या म्हणतात. न्यायनृती विल्हेड वॉल्टमेड याच्या मते या गुन्हेगारीच्या बाबीला सव्याची शिक्षणपद्धती म्हणजे तेथे मानसशास्त्र हे कारण आहे. मुलांना त्यातून घ्यावे, त्याचे मानसशास्त्र पाहावे, त्याचा आत्माविचार होऊ द्यावा, हे जे धोताड माजले आहे त्याचे हे परिणाम आहेत. घरी, दारी, शाळेत कोंठेही मुलांच्यात अपप्रवृत्ती दिसतात त्यांना कडक शिक्षा झाली पाहिजे, असे त्याचे मत आहे. याबून मुलांना त्याच्या गुन्हाबद्दल जबाबदार घरावे असे न्याय मनाचे मत आहे हे स्पष्ट दिसते. जेन स्ट्राईट ब्रेड या बाईनी नव्या मानस शास्त्राने अमेरिकन घरात काय अनर्थ घडविला आहे त्याचे सविस्तर वर्णन 'रीडरम् डायनेल' (मे १९५९) च्या अकात घेले आहे. आणि या अनर्थाला, आम्हा मातापित्याच्या दुख्खेपणाला फ्रॉइडचे मानसशास्त्र कारणीभूत आहे, असे त्यांनी स्पष्ट म्हटले आहे.

अलेक्सिस करेल या थोर शास्त्रज्ञाने हेच मत दिले आहे. त्याने सर्वत्र परिस्थितिवादी पक्षाचा विचार घेतला आहे. तो म्हणतो की, अर्थवादी छोकरी हे ध्यानात घ्यावे की, रोजगार, अन्न, वस्त्र, विश्रुती याग्येरीज आणगीही कट्याची तरी मनुष्याला गरज असते. शरीर गरजेप्रमाणेच आम्हा गरजाही मनुष्याला असतात. आणि आर्थिक आपत्तींना व वैचारिक कारणेही असू शकतात. मनुष्याला अर्थसद् यत्र मानणे हे जे घातक तमेच, तो वेदळ मनोगतार्थीन आहे असे मानणे इही घातक आहे. हा विचार मागून करेल म्हणतो की, फ्रॉइडने जटायदी लापापेशाही समाजचा ज्ञान घात घेतला आहे. (मॅन दि अननल, पृ. २७८)

अर्थोर्चीन काळात खेपयत्त देशात शास्त्राच्या आधाराने मानवाच्या मानवत्वाचा, त्याच्या व्यक्तित्वाचा, त्याच्या इच्छत्वातम्याचा, मूर्तित्वातम्याचा जो समाजाने अग्रमान दला आहे, त्याचे हे सर्व दुष्परिणाम आहेत. उन्हा कर्मनवतार्थाच ही नवी रूपे आहेत. नियतीच्या, कर्माच्या हातचे मनुष्य हे काढले आहे, असे सनातन पट्टिन मानीत, आज आर्थिक परिस्थितीच्या

किंवा मत्त मनोगटाच्या हातचे ते ग्राह्ये आहे, असे नवे पंडित सांगतात. दाहांचा तात्पर्याय एकच होतो. मानवाला आमत्वातच्य नाही ! बालविक मानवाच्या जीवनाची सर्व प्रतिष्ठा त्याच्या या आमत्वातच्य आहे आणि मानवाची मानाची प्रतिष्ठा हा तर लोकग्राहीचा पाया मानला जातो तरी सवात पुनराल्या लक्षायत्त देशांनी ती प्रतिष्ठा धुळीम मिळवावी यापरता देवदुर्विलास कोणता ? मानवाच्या त्याच्या वृत्त्यामदल जगान्तर धरणे, यातच सरासर त्याची प्रतिष्ठा राखली जाते नाहीतर त्याच्यात आणि दगगत परक ठरा कोणता ? त्याच्यावर परिस्थितीचे परिणाम होत नाहीत असे कोणीच म्हणत नाही वर सांगितलेच आहे का अनुवश, भौगोलिक पारास्थिती, शिक्षणसत्कार, सर्व मन गार्हाचा त्याच्यावर परिणाम होत असतो पण लब्धप्रमाणे अमक्या सत्पराचा अमुक परिणाम, अमक्या परिस्थितीचे हे फल असे मुळीच सांगता येत नाही याबलन मानवाच्या अतरात बाह्य सत्पाराच्या परिणामाचे, स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे, वाढेल ते रसायन तयार करणारा अशी एक स्वतः शक्ती आहे हे उगड दिसते या शक्तीच्या आधारावरच धम नीती या निष्ठा आचरण जगत आज्या आहेत आता या नव्या शास्त्रांनी त्याचा तो आधार पाडून घेतला आहे म्हणून मानवाचे चारिष्य, त्याची नीती, त्याचा धम हे सब निराधार झाले आहेत आणि मानवाची धमनिष्ठा, नीतिनिष्ठा, त्याच्या भावना याची सुप्त दुखे, त्याची शनलालसा, र्छांदयाभिरुची याची अवहेलना यस्यामुळे मानवाचा अध पात होत आहे

मानवातला मानव जागा करा

अतः शक्तीच्या बळावरच मानव हा मानव झाला आहे आणि तिच्यामुळेच स्वतःच्या अतः सृष्टीवर व बाह्यसृष्टीवर मनुष्याने प्रभुत्व प्रस्थापित केले आहे असे असताना 'माझा मी प्रभु नाही, माझ्या हातून जे घडले त्याला मी जबाबदार नाही,' ही भूमिका मानवाने घेणे हा त्याचा कर्मातील अध पात आहे परिस्थिती म्हणणे तरी काय ? अन्य मानवांनी आपल्या इच्छाशक्तीच्या जोरावर ठरवलेले कायदे, प्रसृत केलेले विचार, हट्टमूल केलेल्या रुढी आणि रुढिविरेली समाजची रचना हे सब जर वाईट असले तर दुसऱ्या मानवांनी आपल्या इच्छाशक्तीने

ते हाणून पाडणे, बदलणे, हाच त्यावर उपाय आहे परिस्थिती म्हणजे दुसऱ्या कोणाची तरी इच्छाशक्तीच असते आणि ती सुधारण्यास दुसरी इच्छाशक्तीच असते अशा स्थितीत एखाद्याची इच्छाशक्ती कमजोर झाली आणि तो परिस्थितीला बळी पडला तर त्याच्याविषयी सहानुभूती दाखविणे, त्याला साहाय्य करणे योग्य ठरेल इतरच पण त्याच समर्थन करणे म्हणजे मानवाच्या पायाच उलटून टाकणे होय गवक्यांची हुमन ही अजला आहे, असहाय आहे, तिला सयम मनानिग्रह साधला नाही ती दुःखाच्या कारस्थानाला बळी पडली तिच्याबद्दल अनुकंपा बाणणे, तिला कसळ घेणे स्वयंभूत योग्य आहे पण ती असहाय स्त्री बळी पडली म्हणून ही सहानुभूती आहे पण ती जर 'ते समाजाला विचारा, ते राखसी रुढीला विचारा' असे म्हणून आपल समर्थन करू लागली तर तितका अनुकंपा बाणार नाही कारण सयम करणे, निग्रह करण हे आम स्वातंत्र्य असलेली ती एक मानव-व्यक्ती आहे, याच कत्तनेला त्यामुळे घफा घेतो तरी तिच्या नागरीन सत्त्व धन्य बाणणे हे शक्य आहे पण परीक्षेत वाम मागाच्या विद्याभ्यास अवलंबू नका आणि त्यात त्याचा दोष नाही अने त्याचे प्राप्तापक म्हणू लागले, तर ते दाखवी गुहेगार आहेत अस म्हणावे लागेल कारण तसे मनुष्याला त्यानी लोकांचा आज्ञा मानले, अम होते परीक्षेला महत्त्व आहे तर काम अभ्यास करण, करून महनत करण आणि पारस्थितीवर मात करणे हे सामर्थ्य मानवाच्या दायी आहे अस असनाना पारस्थितीला दापी नवून त्या विद्याभ्यास दासमुक्त करण म्हणून मानवाचे मानवत्व नाकारण हाय

सऱ्या स्वतंत्र अवगणेत व शास्त्राभ्यास याचा भारतान अभाव नसल्या मुळे जाणही अमरिक्तते औपग्याच प्रयोग करीत आहेत शास्त्र मुलाना शिक्षा करवयाची नाही परी धाक दाखवण्याचा नाही आणि समाज समानमलनात, युक्त महाल्लवान त्याचा आमावकार हाऊ दावयाचा ! याचा परिणाम काय होता आहे ते दिसतच आहे विद्यार्थी शाळा, महा विद्यालये व विद्यापीठे बंद पाडीत आहेत सगळ्ने, युक्त-महाल्लव उघडून खवीत आहेत आणि समाजचे धुरीण मानसशास्त्र याचे मूळ दापीत आहेत ! गुहगारावरही मानवतचे महान प्रयोग चालू आहेत आपाडीकळ

मध्यतरी काही खुनी माणसाची मुक्त वसाहत केली होती. त्यांना जमिनी दिल्या होत्या. 'मानवतेचा महान प्रयोग' म्हणून त्याचा वृत्तपनात गौरव द्यावा. आचा विनोदानी मध्यप्रांतातील खुनी, दरोडेगोर यांच्यावर अमेच मानवतेचे प्रयोग केले. दान्तबिष हृदयपरिवर्तनाचे यत्न आपल्या ठायी आहे असे विनोदानी वाटत होते तर काळानुसारवाले, प्रासिकर चुकविणारे, दारुमद्रया चालविणारे, लाच खाणारे सरकारी अधिकारी, भारतातल्या सर्व सरकारी मणाल्यातले डॉक्टर, परिचारिका, गडी यांच्यावर त्यांनी प्रयोग करावयाचा होता. तो महागात तरी पडला नसता. पण त्यांनी खुनी, दरोडेगोर यांच्याकडे आपल्या सहानुभूतीचा ओंग्र कळविला आणि मध्यप्रदेशातली गुंडेगारी बांदून घेतली. सध्या आपला हाच उद्योग चालू आहे ! तुरुंगात आपण गुंडेगाराना मायेने बागवून त्याचे जिणे सुख करीत आहोत. त्यामुळे गुंडेगारी वाढत आहे आणि जनतेला मात्र जिणे असह्य होत आहे. भारताला सामान्य व्यवहाराच्या पातळीवर राहणे कधीच आवश्यक नाही, हे त्याचे मुख्य दुर्दैव आहे. राजकारणात राष्ट्रीय पातळीवरून विचार न करता आपण नेहमी आंतरराष्ट्रीय पातळीवरून बोलतो. त्याचप्रमाणे हृदयपरिवर्तन, मानव शास्त्र या मार्गांनी मानवातला परमेश्वर जागा करण्याचा आपल्याला कायमचा ह्वास लागला आहे. प्रत्यक्षात मान शिक्षेचे भय नाहीसे झाल्यामुळे त्याच्यातला परम जागा होत आहे. मला वाटते आपण हे महान आणि भव्य प्रयोग न करून मानवातला मानवच जागा करण्याचा प्रयत्न घेला तर धरे होईल. तसे करावयाचे म्हणजे मानवाचे प्रवृत्तिस्वातंत्र्य किंवा आत्मस्वातंत्र्य मान्य केले पाहिजे. कारण तेच मानवाचे मुख्य लक्षण आहे. सध्या भारतात कोणावरही कर्मही जबाबदारी नाही. वाटेल ते अनर्थ येथे घडत आहेत. पण त्याला जबाबदार कोणीही नाही. प्रत्येकजण 'ते समाजाला विचारा' असे म्हणत आहे. आत्मस्वातंत्र्याचे महत्त्व आपल्याला कळले तर 'ते मला विचारा' असे म्हणण्याचा कणखरपणा आपल्या ठायी निर्माण होईल आणि त्यातच राष्ट्राच्या उत्कर्षाची शुरुकिल्ली आहे.

३. संघटित जीवनाचा महामंत्र

मनुष्य हा समाजप्रिय प्राणी आहे असे शास्त्रज्ञ सांगतात. काही शास्त्रज्ञांच्या मते तर समाज करून राहण्याची प्रवृत्ती ही मानवाच्या उपज्जन्म प्रवृत्तींपैकीच एक प्रवृत्ती आहे. मनुष्याला समाज करून राहणे आवडते, इतक्याच याचा अर्थ असेल तर या विधानाला हरकत घेण्याचे कारण नाही. पण समाज एकरूप ठिकठिकाण धरण्यास जे गुण अर्गी लागतात ते मानवाच्या अर्गी सहजच असतात, उपज्जन्म ते त्याला प्राप्त झालेले असतात, असा जर शास्त्रज्ञांचा अभिप्राय असेल तर मग मानवाच्या विधानावर अनेक शक्यकुशका, अनेक आक्षेप मनात निर्माण होऊन त्याची सत्यता मनाला पटेनाशी होते. आतापर्यंतच्या मानवाच्या चरित्राकडे पाहिले तर स्वार्थ, मत्सर, अहमाव, सकुचिन इष्टी इत्यादी गुणामुळे माणसाची स्वभावतः विघ्ननेकडेच प्रवृत्ती असते आणि सधना घडविण्यासाठी त्याला अनंत प्रयत्न करावे लागतात, जिवाचा भागपीड करावा लागतो, आणि इतकेही करून पुष्कळ वेळा अपयशच पदरी घेते असे दिसते. अनेक कारणांमुळे डिगमित्र, विघटित झालेल्या समाजाला संघटित करून स्वधर्म, स्वदेश, याची सेवा करण्यास प्रयत्न करणारा मनुष्य हा महापुरुष ठरतो, त्याला लोक विभूती समजतात. इतरही संघटना ही गोष्ट इतिहासात दुर्मिळ असलेली दिसते. मानवाची संघटितपणाकडे स्वभावतःच प्रवृत्ती असती तर असे झाले नसते. ती निर्माण करणाऱ्या नेत्याला असल्या अलीकडच्या पदया कोणी शिस्त्या नसल्या. तेव्हा मनुष्याला समाजत राहणे आवडते हे खरे असेल, आणि अशा राहण्याने आपले संरक्षण होते, आपल्या मनाचा, बुद्धीचा, फायड्यानेचा व एकरूप गुणांचा विकास होतो हेही त्याला कळत असेल, पण ज्या समाजत आपण राहतो व ज्याच्यामुळे आपला सब प्रसारे फायदा होतो तो समाज संघटित व बलित करण्याकडे मनुष्याची स्वभावतः प्रवृत्ती असते हे म्हणणे इतिहासाला

मान्य होईल असे वाटत नाही. आणि हीच मानवी जीवनातील मोठ्या दुःखाची गोष्ट आहे.

भारताच्या संघटनेच्या दृष्टीने

सर्व प्रकारचे सामर्थ्य व समृद्धी समाजाला प्राप्त करून देणारी ही संघटना अशी अत्यंत दुर्मिळ व दुःसाध्य असल्यामुळेच आजपर्यंत शेकडो शास्त्रज्ञानी, तत्त्ववेत्त्यानी व कार्यकर्त्यांनी मानगला ती कशी सुम्याव्य होईल याविषयी चिंतन करण्यात जमचे जन्म घालिले आहेत, आणि त्या चिंतनानून निर्माण झालेले सिद्धान्त त्यांनी मानवाच्या मार्गदर्शनासाठी सांगून ठेवले आहेत. या सिद्धान्ताचा पौडा परामर्श घेऊन भारतीय समाजाच्या संघटनेच्या दृष्टीने त्यावरून काही निष्कर्ष काढता आल्यास तर या लेखात प्रयत्न करावयाचा आहे. धर्मभेद, पथभेद, प्रातभेद, भाषाभेद, वर्णभेद अशा अनंत भेदांनी आपला समाज जंजेर झालेला आहे. त्यातच आता अर्बांचीन काळी भाडवळदार मजूर, कमीनदार-शेतकरी अशा वर्गभेदाची आणि ब्रवीड व आर्य, आदिवासी व आनमक अशा जित जेत्याच्या भेदाची मर पडत आहे. या सर्व भेदामुळे भारतीय समाज पोतलून गेला आहे व येळीच सावध होऊन या भेदांच्या अर्तीत जाण्याची शिक्षण समाजाला दिली नाही तर त्याची अनंत शकले होऊन तो पूर्वाप्रमाणेच हनक होण्याचा समज आहे. आणि म्हणूनच या प्रश्नाचा फार गाभीराने विचार होणे अवश्य आहे.

धर्म पंथा ही संघटनेची निर्णायक तत्वे नाहीत

धर्म हे एक सचनेचे तत्त्व मागल्या काळीच सांगितले गेले आहे व अजूनही सांगितले जाते. आणि धर्म या प्रेरणेने संचलित होऊन माणसानी पराममाच्या अद्भुत कोटी केल्या हेही खरे आहे. जर लोकां अत्यंत विस्फूर्ति व विचरित असताना धर्म प्रेरणेनेच महमदाने त्यांना संचलित केले. आणि त्यामुळे ते इतने कलशाली झाले की, ब्राह्मणपात्रात विषपर्यंतचा मुलूख त्यांनी एकदोन शतकांच्या आत पादाक्रांत केला. ख्रिस्ती धर्माने युरोपला इतके बरी नव्हे तरी पुष्कळच एकरूप

व संचयित केले होते. पण धर्मांमुळे लोक संचयित झाल्याची इतिहासात दहा उदाहरणे असली तर एकाच धर्माच्या लोकानी आपापसात लढून परस्परांचा नि पात करून टाकल्याची शंभर उदाहरणे आहेत. एका मुसलमानातच मोगल, खिलजी, शिया, सुनी, अरन, इराणी, तुर्क असे भेद होऊन त्यानी घनघोर रणसंग्राम करून पृथ्वी अनेक वेळा उजड करून टाकली आहे. ख्रिस्ती धर्मांत कॅथॉलिक, प्रॉटेस्टंट ऑर्थोडॉक्स या पयभेदांमुळे व अर्वाचीन काळी राहूभेदांमुळे नेवडे प्राणातिक संग्राम माजले व त्यानी जगाची कशी अपरिमित हानी झाली हे विभ्रुतच आहे. हिंदुस्थानात पूर्वाकाळी एक हिंदुधर्म प्रचलित होता, तेव्हा ज्या आपसात लढाया झाल्या त्या एकधर्मीयातच झाल्या हे उघड आहे. पुढच्या काळातही धर्म हा बंध अखिल हिंदूना यादवीपासून मुक्त करू शकला नाही. इतकेच नव्हे तर, आपण सर्व हिंदू एक समाज आहो, आपणा सर्वांची मुगदु खे, आपले हितसंबंध एक आहेत ही भावना हिंदुधर्म त्याच्या सर्व जातींच्या व वर्णांच्या अनुप्रायात कधीही निर्माण करू शकला नाही. मराठे व रजपूत हे तर दोघेही अन्यत्र श्रेष्ठवर्णाय धनिय होते. पण त्यांच्यातमुद्धा एकधर्मीयत्वानुळे ऐक्यभाव निर्माण झाला नाही. तेव्हा धर्म ही भावना केव्हा केव्हा सद्गतेस मारण होऊ शकते यापलीकडे काहीही म्हणता येत नाही.

धर्माप्रमाणेच वंशकल्पनेचे आहे. कधीकधी इतिहासात या तत्त्वाने एक-वंशीयात अतिशय चिदट असा ऐक्यबध्द निर्माण केला आहे. परबांच्या युद्धात जर्मन लोक याच वंशमाननेने पेटून पिसाट झाले होते. मागच्या काळाच्या अथ धर्मनिष्ठेप्रमाणेच ही वंशनिष्ठ माणसाना बेहोरा करून संचयित करू शकली. आणि त्या बेहोरीत जर्मनांनी जे सामर्थ्य प्रकट केले त्याला इतिहासात खरोखरच दुलना नाही. प्राचीन काळी तर वंशतत्त्वाचे मान्य बरेच असत. आय लोक वंशतत्त्वावरच संचयित होऊन बलशाली झाले. ग्रीक, पोनीशियन, हूण, शक, युजर्ची, तातर, मगात्र या बहुतेक वंशतत्त्व संपन्नाच होत्या. त्यानी पराजमाच्या फोटीही केल्या. पण धर्माप्रमाणेच वंश हाही निमित्त ऐक्याला कधीही कारण होऊ शकला नाही. आक एक ऐक्यवर्गीय असून आपसात लढूनच दुकळ शरले. पुष्कळ वेळा कधी ग्रीक राज्य इराणी आम मजना स्ववर्गीय इतर राज्यांविरुद्ध संग्राम करीत. आपजनायात संग्राम शरले,

तसेच भयानक संप्राम आर्या-आर्यांतही झाले आहेत. ऋग्वेदातील महायुद्ध व आय-अनार्यांतील नवून आर्या-आर्यांतील होणे असे अर्वाचीन सशोधक सांगतात. पौरव पाडवातील युद्ध व पुराणातील इतर अनेक युद्धे एकवर्षीय आयातीलच होती. हाच मामला अर्वाचीन श्वेतवर्णीय युरोपियनाचा आहे, पश्चिम युरोपियनाचा आहे. पश्चिम युरोपातील ग्रिग्न, फ्रान्स, हॉलंड, जर्मनी, इटली, स्वीडन, नॉर्वे इ. देशातील लोक आता बहुतेक एकरत्ताचे आहेत मुळात नरराईन, मेडिग्रेनियन असे त्याच्यात भेद असले तरी आता या शक्यत त्या भेदाना फारसा अर्थ नाही. असे असूनही हे गोरे एकवर्षीय लोक आपसातील युद्धाने जगाचा प्रत्येकाल जळळ आणणार अशी भीती निर्माण झाली आहे. पूर्व युरोपातील स्लाव्ह-वर्षीय लोक - पोल, रशियन, युगोस्लाव्हियन - हेही याला अपवाद नाहीत. रशिया-युगोस्लाव्हिया या एकवर्षीय राष्ट्रात सध्या अहिनजुलाचे नाते आहे. आणि त्याच्या सघनतून दिगंगी पडून वेव्हा मडका उडेल याचा नेम नाही

राष्ट्रनिष्ठेचे आसन ढळमळले

धर्म व वंश यापेक्षा राष्ट्र हे सधन-तत्त्व जास्त प्रभावी ठरले होते, आणि समाजात एकवर्षीय निर्माण करण्यास एक हुकमी साधन सापडले अशी बरीच आशा यातून लागली होती. पण गेल्या पचवीस वर्षांत धर्म व वंश या तत्त्वांनी पुन्हा जोर नैला आहे त्यामुळे या राष्ट्रांतचे नव ढिले झाले आहेत. आणि साम्यवादाच्या नव्या तत्त्वामुळे राष्ट्रनिष्ठेला मुळगच लागला आहे. अमेरिका, ग्रिग्न येथील नागरिकात राष्ट्र भावना परिणतीस पोचली होती. गेल्या दोनशे वर्षात स्वदेशद्रोह करून फिरार झाल्याचे उदाहरण या देशात घडलेले नव्हते. क्वचित तसे घडले तर सर्व राष्ट्रांला भयंकर सताव येत असे. पण साम्यवादाने राष्ट्रनिष्ठेवर उघडउघड हल्ला नैला आहे. अमेरिका, ग्रिग्न व त्याचसारंग फ्रान्स, हिंदुस्थान, जपान या देशांतील कम्युनिस्ट उघडपणेच स्वदेशापेक्षा रशियावर जास्त भक्ती करतात आपल्या राष्ट्राच्या कारभाराची गुप्ततम रहस्ये इंग्लिश माणूस शत्रूला सांगल हे कोणाच्या स्वागतातही आले नसते पण तसे प्रकार घडून येत आहेत मागे युरोपात रिरस्ती धमाकरील निष्ठा प्रकळ होती त्या वेळी स्वतःच्या देशातील श्रेष्ठ

सत्तपेक्षाही तेथील जनता रोमच्या पोपची आज्ञा जास्त बघ मानीत अस त्यामुळे जमनी, पोल, स्पेन या देशात इट अशी राष्ट्रमंती निम ण होऊ शकली नाही जमनात पुन् ही वृत्ती बदलली त्याबरोबर ते राष्ट्र समथ बाले हिंदुस्थानात हिंदी मुसलमानाचे प्रेम स्वदेशापक्षा मक्का मदिना व तेथील धर्म सत्ता यावर जल्ल आहे ही जशी धर्मोपनिष्ठा राष्ट्राला विकल करून गेले त्याच प्रमाणे साम्यवादी लांकाची मास्कोनिष्ठा राष्ट्रनिष्ठेचे बघ दिले कन्न गकले. हंगरी, पोल, स्लोव्हाकिया, बगारिया इ राष्ट्रे तेथील कम्युनिस्टां या मॉस्कोनिष्ठेमुळे रशियन साम्राज्यात कधीच सामील होऊन गली आहेत इटली, फ्रान्स इ राष्ट्रे त्या वाटवर आहेत इतर देशातही नागरिकांच्या या निष्ठेला मुक्ता लागला आहे ह दागविणारी उदाहरण प्रत्यही घन आहेत राष्ट्रनिष्ठेन धर्मनिष्ठा व बघनिष्ठा त्याच मानल्या, पण आता तिचेच आसन ष्ठमळले आहे नरे, राष्ट्रनिष्ठेला त्याच मानून तिच्या गयी साम्यवादी लांकांनी ची निराळी निष्ठा आणली आहे ती समान संपत्ति परंपरात यशस्वी राहिल अशी आज्ञा आहे काय ! मगच नाही

धर्मकल्पनेचाही वासलात लागली

‘ जगातील कामगाराने एक द्या, ’ असा समान-संपत्तीचा नवा संदेश माक्सून गेल्या शतकात दिला पण धर्मीय संपत्तीचा ह तत्व इतर निष्ठा ठरले की, त जमावही बनू शक

नाही. धर्म, यश, राष्ट्र यांचे तरेवाईट रूप जगाला मूर्तरूपात पाहावयास तारी मिळाले पण ‘ सब जगात या कामगारांचे एक ’ हे त्या पावरापर्वतहा आगे नाही इतरांना स्वप्नदशा म्हणता म्हणता माक्स व त्याचे अनुयायी ह जगात सवात मोठ स्वप्नदशा ठरले मला तर अस वागते की, सब जगात या काम गारांची संपत्ती, हा स्वप्नदशा कोंगाच्या नजरेसमोर आली नमल इतकी ती व्यवहारापासून दूर आहे सब जगात कामगार लात्र राहिल एक देशातल्या कामगारी जनतेची मांडवत्यावावरून संपत्ती या अधान तरा ‘ दग ’ ह संपत्तीतत्व यशस्वी आले आहे काय ! तने झाले असत्यास धर्म, राष्ट्र यांच्या निदान लाडीने तरा पण नमान तत्र सापडते असे म्हणण बल पत तितकही यश या तनाला मिळाले नाही उहुतक सब देशात कामगारांच्या

संस्थानात अनेक चिरफळ्या झालेल्या दिसतात. मागल्या काळी धर्म किंवा वंश या निश्च प्रगळ होत्या आणि लोक त्यासाठी लढत असत असे म्हण्टे तर ते कम्युनिस्टांना मान्य होत नाही. हिंदूच्या बाजूने मुसलमान, मुसलमानाच्या बाजूने हिंदू असे लढले आहेत, हिंदू-मुसलमान यांच्यात आपापल्या धर्मा-याशीही लढाया झाल्या आहेत, असे सांगून हे सर्व भेद भ्रामक होत, आर्थिक भेद हाच खरा भेद, असे तत्वज्ञान कम्युनिस्ट सांगतात. पण आर्थिक भेदावर उभारलेल्या संघटना जेव्हा धर्म, राष्ट्र यांच्या प्रान्त्यामुळे चिरडून जातात तेव्हा काय म्हणावयाचे ? हिंदुस्थानात कामगारामध्ये कम्युनिस्टांचे कार्य पंचवीस वर्षे तरी चालले आहे. पण मुसलमान कामगारांनी पाकिस्तानच्याच बाजूने मत दिले आणि कृती केल्या. आर्थिक दृष्टीने त्यांना हिंदू कामगार जवळचे धाटणे अवश्य होते; पण तसे झाले नाही. मुसलमान जमीनदार व भाडविलदारच जास्त बळचे धाटले. कोणत्याही देशातल्या कामगार-संघटना पाहिल्यांतरी कोणत्या ना कोणत्या कारणाने त्या टिन्नभिन्न झालेल्याच दिसतात. हिंदुस्थानात 'छाल नग' संघटना आहे. 'रॉयबादी' होतीच. सोशलिस्टांची 'हिंदू मजदूर' संघटना आहे. पण लक्षावधी कामगाराना, त्यांच्याच तत्त्वान्वये भाडविलदारांच्या भाडारी गेलेल्या सरकारने प्रस्थापिलेली, 'इंटर' हीच सत्ता प्रिय वाटते. आपले हितसंबंध सरकारच्या हातीच जल्ल मुखित आहेत अशी त्यांची खात्री असणे पाहिजे. रशियामध्ये कामगार-संघटना अत्यंत दृढ व प्रगळ आहे असे कोणी म्हणतात. तरी ती असली तरी वर्ग संघटना हे तत्त्व यशस्वी ठरले असे होत नाही. कारण धर्म व वंश या प्रेरणा यशस्वी झाल्याची उदाहरणे यापेक्षा मिठी तरी जाल आहेत. सर्व कामगारांचे हितसंबंध एक-आहेत त्यामुळे त्याची संघटना दुर्भेद्य व वक्त्याली होणार, त्याच्यात यादवी माझप्याचे कारणच नाही, [रायशानाफ] हा जो नवा सिद्धान्त तो अगदी फोड ठरतो. धर्म, वंश, राष्ट्र, यांच्याप्रमाणेच वर्ग या तत्त्वाचीही अशी वासलात लागते.

धर्म, वंश, राष्ट्र, वर्ग या संघटना तत्त्वांचा हा इतिहास पाहिला की, एक विचार मनात येतो. तो हा की, सगट्या राहणे ही मनुष्याची उपज प्रवृत्ती नाही. ती प्रयत्नाने सिद्ध करावयाची गोष्ट आहे आणि ती सिद्ध करण्यासाठी मानवाने आत्मपर्यंत जी तत्त्वे अवलंबिली ती त्या त्या काळी काही प्रमाणाने जरी यशस्वी झाली असली तरी ती निश्चितपणे फलदायी

त्या निश्चा ते उपयोगही करून घेतात. पण त्याचा इतिहास आपण पाहिला तर असे दिसेल की, 'एकत्र राहावयाचे, राष्ट्र घडवावयाचे' ही भावना प्रसन्न असल्यामुळे त्यांनी हे ऐक्यपोष घटक निर्माण केले आहेत. ते घटक मूळचे होते म्हणून त्याचे ऐक्य झाले असे नाही, त्या भूमीत मूळचे प्रिन्स व डोरेयन हे लोक होते. नंतर ऍंगल्य, सॅक्सन्स, डेन्स, नॉर्मन्स असे भिन्न जमातीचे लोक तेथे आले. आणि हे आले ते जेते म्हणून आले. नॉर्मन्स १०६६ साली आल्यानंतर तीनशे वर्षे इंग्लिश लोक केवळ गुलाम होते म्हणजे मूळचा रक्तभेद, त्यात जिन आणि जेते या भेदाची भर पडली. नॉर्मन्स हे प्रच होते. त्याची भाषा फ्रेंच होती. आणि इंग्लंडमध्ये दोनशेअर्डाचशे वर्षे राजनापा, जेव्याची भाषा, फ्रेंच होती व जिवाची इंग्लिश होती. म्हणजे रक्तभेद होता, भाषाभेद होता, जिन-जेते भेद होता. पण हळूहळू या सर्व समाजाचे मनोमन असे ठरत गेले की, 'आपण सर्वांनी मिळून एकराष्ट्र म्हणूनच जगावयाचे आहे,' म्हणून हे सर्व भेद त्यांनी पितळवून टाकले व एक अंगड, एकच घडण तयार केली. म्हणजे आपण समजतो तो कार्य प्रारंभाने येथे उलटा झाला. ऐक्य-कारणे होती म्हणून त्याच्यात ऐक्यभाव निर्माण होऊन ते एकजीव झाले असे नसून, एकजीव व्हावयाचे असे त्यांनी बांधी टाकिले आणि मग ऐक्य-कारणे निर्माण केली.

ग्या महायुद्धात भांडवलदार व कामगार यांच्यातील वर्गविग्रहाच्या संघर्षाने हाच प्रकार घडला. हा भेद व तत्तत्त्व बगलश मान्य प्रमाणे इंग्लंडमध्ये होताच. पण हिटलरची स्वारी येताच दोन देशातल्या भांडवलदारांनी दोन मार्ग स्वीकारले. प्रच भांडवलदारांनी स्वतःच्या कामगारांची मुख्य लोडण्यासाठी त्यांना सपत्तीचा वाग देऊन प्रच राष्ट्र सधर्षित करे असते तर त्याचे राष्ट्र हिटलरपुढे नेमण्याचे कारण नव्हते. पण त्या भांडवलदारांनी हिटलरशी दोस्ती करण्याचा मार्ग पत्करला. आणि मग भांडवलदार व कामगार दोघेही भरडले गेले. पण शिटलर भांडवलदारांनी समजवपणे आपल्या सपत्तीचा वाग कामगाराना दिला, आणि त्यांना पाठीशी घेऊन हिटलरला तोंड दिले. त्यामुळेच हिटलरला खडे चाण्याचे सामर्थ्य त्या राष्ट्राला प्राप्त झाले. हे उदाहरण बरील सिद्धान्त अगदी निगायकपणे सिद्ध करते. एक धर्म, एक रक्त, एक राष्ट्रीयत्व, एक भाषा ही सर्व ऐक्य-कारणे दोन्हीकडे

सारखीच होती. पण एकत्र राहण्याचे आहे, तुम्हा पडू शकण्याचा नाही, हे प्रंचाचे ठरलेले नव्हते, आणि इमजचा तो कृतनिश्चय होता. त्यामुळे अर्वाचीन काळातील वर्गभेद ही जी सर्वात मोठी व निश्चयाने राष्ट्र दुमगून टाकणारी भेदभावना, तिच्याही ते उळी पडले नाहीत. आपण एका राष्ट्र म्हणूनच जगावयाचे आहे असे ज्याचे ठरलेले नाही त्याच्याजवळ ऐक्यपंक्त असे एक धर्म, एक रक्त, एक माया इ. कितीही बघ असले तरी जगाची झुलक कारणमुद्धा त्यांना दुमगून गळण्यास पुरेसे होते आणि ज्यांनी एका राष्ट्र म्हणून जगावयाची प्रतिज्ञा घेतेली असते त्याच्या ऐक्यभावनेवर बत्रप्रहार झाले तरी त्याचे बघ चिक्कणणे टिकून राहतात.

इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी या देशातील सरंजामदारांचा इतिहास असाच आहे. या सरंजामदार-सरदारांच्या आपणातील छटांचे हे मध्ययुगीन जगाचे मोठे दुरण्ये होते. इंग्लिश सरदारही आपसात नित्य छटा हे खरे आहे. पण पंचराव्या शतकाच्या अखेरच त्यांनी त्या छटांचा धारवया. इतिहासान आपण अनेक बाबती की त्या वेळी शत्रूंच्या दारूचा शोध लागला आणि त्यामुळे सरदारांचे निष्केकोट हे सामर्थ्य नष्ट होऊन ते राजपुत्रे नमले. याला अर्थ आहे, नाही असे नाही. पण एक गोष्ट आपण लक्षात घ्यावी पाहिजे ना, शत्रूंच्या दारू फक्त इंग्लंडमध्येच उपलब्ध होती असे नाही. फ्रान्स, जर्मनी, पोर्तुगेज या देशातही ती उपलब्ध होती. पण तेथे हा परिणाम झाला नाही. म्हणजे इंग्लंडमध्येच छटांचा धारवया याला काही निराळे कारण असले पाहिजे. दुसरा एक गोष्ट आहे. इंग्लंडमध्ये सरदार जेव्हा छटा त्या वेळी इंग्लंडचे दोन-तीन तुकडे पडायचे व त्या त्या प्रांतात आपापडी स्वतंत्र सभ्याने स्थापून राज्ये चालवावी, हा निवार इंग्लिश सरंजामदारांच्या स्वप्रांती कधी आला नाही. उलट प्रंच सरदारांचे तसे प्रयत्न होते. त्यांना यश आले नाही ते निराळे. पण जर्मन सरंजामदार त्यात पूर्ण यशस्वी झाले. नेपोलियनची स्वारा झाली त्या वेळी जर्मनीत ३३९ स्वतंत्र सभ्याने होती व निम्मार्क जे हा फार्याला लागला त्या वेळी ३९ होती. आणि फ्रान्समध्ये व जर्मनीत सरंजामदारात शेंदरी ऐक्य प्रस्थापित झाले त राखवतने त्यांना दारूळाने भरवून काढले म्हणून एका इतिहासकाराने याची मीमांसा करताना लिहिले आहे की, जर्मनीचे लहान-लहान तुकडे फ्रान्स पण स्वतंत्र सभ्यानात आपण सधर्म

सच्च त्यागार्थी अशी तेथील घरनामदाराची आकाशा असे. इंग्लिश सरजाम-
दाराना ही आभावा गर्हणीय वाटे. आपल्याला जी सत्ता, जो अधिकार,
निष्ठे तो हुकूम, नियम मिजाला तरी चालेल; पण सर्व इंग्लंडच्या एकाचरी
राजात तो असावा अशी त्याची मनीया असे. इंग्लंडचे ऐक्य या त्याच्या
प्रवृत्तीमुळेच ठिकून राहिले, ही यादवी युद्धे चालत त्या काळात इंग्लंड,
फ्रान्स व जर्मनी या तीनही देशात एक रत्न, एक धर्म, एक भाषा, एक
परंपरा, एक भूमाना हे सर्व ऐक्यरूप सारख्याच स्थितीत अस्तित्वात होते.
मात्र त्यापार व काहीशी मांडणी निर्मिती त्यामुळे एकापटीयत्व
प्रस्थापित होणे, असे मार्क्सवादी म्हणतात. त्याही वादतीत तीनही राष्ट्रात
सारखा स्थिती होती. तरी तीन देशाच्या तीन अवस्था झाल्या आणि ऐक्य
एक इंग्लंडमध्ये ठिके. या संघटित जीवनातून जे गळ निर्माण झाले
त्यामुळेच इंग्लंड जगावर साम्राज्य प्रस्थापित्यास समय झाले. उलट फ्रान्सला
अमेरिकेला साम्राज्य घाल्यावे लागले आणि जर्मनीला कधीच काही मिळाले नाही.

देशाचा निर्धार हाच संघटनेचा आत्मा

स्विट्झर्लंड व जपान याची उदाहरणे अम्यासण्याजोगी आहेत.
स्विट्झर्लंडमधील समाजाची संघटना हा खरोखर जगातला
एक चमत्कार आहे. या लहानशा देशात जर्मन, इटालियन
व फ्रेंच असे तीन राष्ट्रीयत्वाचे लोक आहेत. हा देश राजकीय दृष्ट्या निराळा
झाल्याला आठशे वर्षे झाली. पण त्याची एक-भाषा अवृत्त झालेली नाही.
तीनही भाषा तेथे सारख्याच प्रमाणात चालू आहेत. रोमन कॅथॉलिक व
प्रोटेस्टंट हे दोन्ही पंथ तेथे असून ते जवळ जवळ तुल्यरूप आहेत. या तीन
राष्ट्रजांच्या मूळ देशात या काळात नित्य युद्धे चालू होती व आहेत.
स्विट्झर्लंडमध्ये त्यातल्या त्यात जास्त संख्या जर्मनाची आहे. आणि जर्मनाचा
वांशिक श्रेष्ठतेचा अहंकार फार प्रकट असतो, हे जगविश्रुत आहे. अशी सर्व
भेद-कारणे या देशात आहेत. पण आज इतकी शक्ती त्याचे ऐक्य अमग
राहिलेले आहे. यासाठी त्यांना केवढी पथ्ये पाळावी लागली असतील याची
कल्पना सहज येईल. रोजारी जर्मन व फ्रेंच याचे युद्ध चालू असताना या
देशातील जर्मन व फ्रेंच जमातीत त्या त्या याच ओदा निर्माण होऊन

फितुरी होणे ही किती साहजिक गोष्ट होती. अगदी फितुरी नाही तरी या मित्र जमार्तानी आपले सहानुभूतीचे ओष आपापल्या देशाकडे वळविले असते तर त्यातूनच कटुता व दूरीभाव निर्माण होऊन त्याचे ऐक्य भगले असते, व जर्मनानी त्याचा फायदा घेऊन हा लहानसा देश आपल्या पोंगल कर्षाच रिचवून टाकला असता. पण असा प्रकार घडला नाही. आपण हिंस्र भूमीचे नागरिक आहो व आपणास अभंग स्थितीत एरुत्र राहावयाचे आहे, अशी प्रतिज्ञा त्या नागरिकांनी केलेली आहे व ती पाळलेलीही आहे. त्यामुळे विघ्ननेची सर्व कारणे तेथे अस्तित्वात असूनही त्याची संयत्ता भंगत नाही. यावरून समष्टि जीवनाची विद्या कोणती ते सहज ध्यानात येईल.

जपानने याच विघ्नाचा अभ्यास करून सामर्थ्य संपादन केले. १८६० पर्यंत हा देश भेदवर्जर, विकल व दुर्बल असा होता. अमेरिकेने लष्करा व्हावे पाठवून, तोफा रोखून जपानी लोकांकून आपल्याला हव्या त्या तहावर संधा करून घेतल्या, पण ही गोष्ट घन्ताच तेथील सरजामदाराची निपेकतुडी जगून झाली. समुमा, चाशियु, टोसा व हिसेन हे चार प्रमुख सरजामदार त्या घेजी जपानात होते. ' जपान एकठरी हाऊन बलिष्ठ झाला पाहिजे ' अने त्यांनी ठरविले, व स्वतःचे सरजाम खुर्चीन घाली करून सम्राटाच्या स्वाधीन केलें. घनाचे व लष्कराचे सर्व सामर्थ्य त्या घेजी या चार घराण्यांच्या आधीन होते. तर त्याची निपेकतुडी, ऐक्य साधलेच पाहिजे ही बुद्धी, प्रयत्न ठरली, आणि म्हणून जपान संघटित व प्रयत्न झाला तब समुराई हे राजपुताच्यासारखे श्रेष्ठवर्गीय लढव्ये लोक होते, आणि येण व हिनीन या आपल्याकडच्या अस्त्रासारख्या जर्ती होत्या. आपल्याकडे ब्राह्मण-क्षत्रियाच्या रम्याने असण्याना जप्यास रती होती अमृत्त्याची खावणी उच्चवर्गीय घन नग्न. तेथे एवढ्यापरच मागत नसे. हिनीन माणूस समुराईच्या नुसता उन्वून केला तर पुष्कळ वेळा समुराई त्याची कतल करीन असे. इतके तीन भद्र असनाना सम्राटाच्या एका आज्ञेने उच्चवर्गीय जरांनी लाकानी ते पंचराग-तीस वर्गाच्या आत पुष्कळ प्रमाणात नाहीमे करून टाकले. याचा अर्थ असा की, अनंत प्रसरची भेद-करणे प्रत्येक समाजाच्या राशीला, लागलेली असतात, पण त्याच्या आहारी जवयाचे नाही, असा हट निश्चय करून त्याच्यावर आपल्या विवेकतुडीने मात करण्याची जो सगळी मिदता करतो

त्याला ही कारणे विघटित करू शकत नाहीत. उल्लू ही विवेकशक्ती ज्याने सर्वाधिक कमी नाही तो समाज कोणत्याही धुल्लूक भेद-कारणाला बळी पडून छिन्नभिन्न होऊन शेवटी रसातळात जाता.

पिमेरमुद्धे जागृत ठेवली तर

हा विचार घ्यानी घऊनच आपण भारताच्या समाज संप्रत्येचा प्रयत्न आरभिला पाहिजे. भेदकारणाचा विचार करता आरणास भक्ते दिशून येते की, जगात असतील-नसतील तीं सन भेद-कारण येथे जरा आहेत शेकडो वर्षे ज्याच्यात वैराग्री धुमसत आहे त हिंदू आणि मुसलमान येथे आहेत ब्राह्मण अत्राह्मण आहेत सृष्ट्य-असृष्ट्य आहेत. शिग्याना निराळे शिबिस्तान हवे आहे द्रविणना निराळे द्रविडास्थान हवे आहे या माट्या समाजाच्या अतरातही अनंत चिरफळा आहे. ब्राह्मण किंवा ब्राह्मणेतर हे समाज काही एकसंध व अभग नाहीत असृष्ट्यातही महार, चामार हे पूण अलग आहेत भिन्न भाषिकाचे संप्रत्य असच तीन झालेले आहेत महाराष्ट्रीय, गुजराथी, कर्नाठी यांच्यात भाषामिमानामुळे अच्यत फटना निमाण झालली आहे उत्तर हिंदुस्थानात ओरिसा, बिहार, बंगाल याची हीच स्थिती आहे हे प्रांत भिन्न झालेले असले तरी प्रत्येक प्रांतात गैरगारच्या प्रातिकाची यस्ती पुष्कळच आहे आता निवासिताचे लंडे सगळ्याच प्रांतात आल्यामुळे, भाषा, वंश, प्रांत याचे भेद तेथे तेथे येऊन कलहास कारण होत आहेत. जमीनदार आणि कुळे, माण्यलदार व कामगार हे वगभेद तर विकापारा ज्ञाप्याच्या मागावर आहेत धर्म, पंथ, वंश, वंश, जाती, प्रांत, भाषा, वंश, जुन्या भिन्न परंपरा, जित जेते भाव, एवदी सगळी भेद कारणे भारतात जिवंत आहेत प्रमथवी आहेत त्यामुळे या भूमीच्या भविष्याचा विचार करू लागताच मन व्यग्र व चिंताकुल होऊन जाते पण वर उल्लेखिलेल्या देशाचा इतिहास पाहिला म्हणजे मनाला एक दिलासा वाग्तो भेद कारणे अनक आहेत ह रतरे पण एक दिवसमुद्धे चर आपण लागून ठेवली तर या सर्व भेदभावनावर मात करता येईल असा विश्वास मनात निमाण होतो इल्लड, स्विङ्गलड यांच्या चरित्रावरून एक गोष्ट, तरी स्पष्ट होते की, सघटित जीवन ही प्रयत्नसाध्य गोष्ट आहे. रक्त एक

असले तरच राष्ट्र मंडटित होते, असा जर इतिहासाने निर्णय दिला असता, किंवा सर्वे लोक एक-धर्मीय असल्यावाचून समाज एकजीव होणारच नाही असा त्याचा संदेश असता, तर मग हिंदुस्थानात आशेला जागाच नव्हती. पण तसे नाही. सर्व प्रकारचे भेद असूनही समाज मनात आणील तर संघटित होऊ शकेल, एकरूप प्राप्त करून घेऊ शकेल, असा इतिहासाचा संदेश आहे. मान 'आपण एक-राष्ट्र घडवायचेच' असा लोकांचा कृतनिश्चय असला पाहिजे. आपल्याला एका व्हावयाचे आहे, अन्य शरी नाही, निवडित झाले तर सर्वच आत्मकाच्या तरवारीला बळी पडू, ही गोष्ट त्याच्या विवेकाला कळली पाहिजे व कळली पाहिजे. हे ज्ञाते तर संघटित जीवन ही गोष्ट स्वाधीनची, ती देवाघर किंवा परिस्थितीवर किंवा दुसऱ्या कोणत्या मानवाच्या कष्टेनाहेरच्या कारणावर अवलंबून नाही, हा इतिहासाचा निष्कर्ष मनाला बरेच आश्वासन देऊ शकेल.

आणि या आश्वासनाच्या आचाराने 'भारतीय राष्ट्र घडवायचेच,' असा निर्धार करून आपण बसले तर आपल्याला अनुकूल असे घटक पुष्कळ सापडतील. येथे स्थायिक झालेले समाज पाहिले व त्यांचा अभ्यास केला तर असे दिसते की, कोणत्याही दोन समाजाने भेद नसे अनेक आहेत तशी सादरपेही अनेक आहेत. ज्याला हे समाज तुरून निघावे असे वाटते तो भेदावर जोर देतो. ज्याला त्याचे ऐक्य साधण्याची इच्छा असते तो सादरपेवर भर देतो. पाकिस्तानची चढरठ चान्द असताना हा प्रकार नित्य दृष्टीस पडत होता. प्रारंभी अनेक मुसलमानांच्या मने पाकिस्तानची चढरठ मुसलमानांनाच घातक होती. अफझल हक या लेखकाने पुढील विचार सांगितले आहेत : 'आजचे बहुमुख्य मुसलमान आर्यवंशीय आहेत. म्हणजे हिंदू व मुसलमान यांचे रक्त एक आहे. हिंदुस्थानातील शे. ८० मुसलमान मुली वडणाचे आहेत. त्यांचे तत्त्वज्ञान हिंदूंच्या वेदान्तासारखे आहे.' काही काळ गोष्टी सोडल्या तर त्यांच्या मने हिंदुधर्म व आजचा मुसलमानधर्म यात काहीच फरक नाही. रेशाऊळ करीम या बंगालच्या पंडिताने, हिंदूंची व मुसलमानांची परंपरा एकच आहे असे सांगितले आहे. वेद, उपनिषदे, राम, सीता, कालिदास, अमीर खुशू, राणा प्रताप, जहांगीर, शिवाजी, या परंपरेवर हिंदूंच्या इतरांचे मुसलमानांचाही हक्क आहे असे त्याचे मत आहे. पाकिस्तानचा

परामा हा आम्हा मुख्यमानाचाही परामय आहे, असे तो म्हणतो. सर्तनी धर्मांतर करण्यास कुराणात मुळीच आधार नाही, असे मौ. महमदअल्ली यानी सांगिते होते. मौ. अबुल कस्म आसाद, प्रा. शुन्तरी इ. पंडितांचा हाच प्रयत्न होता. हिंदुस्थान हे हिंदू व मुसलमान यांचे राष्ट्र होण्यास अनुकूल अशी अनेक वचने ते कुराणातून काढून देत. याउलट जीना, लॉयडअल्ली आणि त्यांच्याच मताचे इतर मुसलमान नेते व कार्यकर्ते हे हिंदू व मुसलमान यांच्यातील भेदावर जोर देत. आपण मुसलमान जेते असून हिंदू नित आहेत हा विचार अनेक मुसलमान आपल्या समाजात दृढमूल करण्याचा प्रयत्न करत. ज्या देशात मुस्लिम सत्ता नाही तो देश मुसलमानांच्या दृष्टीने घनूचा देश होय, या धर्मपंचनावर ते जोर देत. एवढेच घडवावयाचेच असा निश्चय असत म्हणजे गेरातून अमेद निर्माण करता येतो हे इंग्लंड, म्युन्खॅल्ल या देशांच्या इतिहासावरून आपण पाहिले. आणि पुढून निरावसाचे असे ठरल्यावर अभेदातून पूर्ण भेद निर्माण करता येतो, हे पाकिस्तानच्या उदाहरणावरून दिसते. मौ अबुल आझाद यांच्यासारख्यांचे एकप्रयत्न व्यर्थ होऊन १९४६ च्या मुनारास बहुमुख्य मुसलमान पाकिस्तानच्या मागून घडले. १९३७ साली मुसलमानी प्रांतांतुद्धा मुस्लिम लीगला नुनून मिळाले नव्हते. फाही प्रांतात तर तिला शर माठे अपयश आले होते. पण पुढीस सात आठ वर्षांत आपण निराळे आहोत, आपल्याला हिंदूंसह एकठाई म्हणून नाहीच रहायचे हा मुसलमानांचा निश्चय झाला, एव मुसलमान जगा लीगने स्वीकारा आणि हिंदुस्थानची फाळणी अविहार्य झाली.

अस्पृश्यांचे उदाहरण याहून अगदी उलट आहे. 'व्हॉट कॉग्रेस अन्ड गांधी हॅव डू दि अन्टिक्वेल' हे आवेडकाचे पुस्तक पाहा डॉ. आरकर आज अनेक वर्षे अस्पृश्यांना हिंदू म्हणण्यास नकार देत आले आहेत 'आम्ही धर्मांतर करणार' अशा घोषणाही त्यांनी अनेक वेळा केल्या आहेत बराच पुस्तकात आणि अन्यत्रही स्पृश्य व अस्पृश्य हे समाज परस्पराहून अगदी भिन्न असून ते एकमेकांचे कोणी नव्हत, असे त्यांनी अत्रहासाने मागितले आहे सार्ण समाजातील एकाही थोर पुरुषावर त्याचा विश्वास नाही. गांधी, नेहरू, बल्लभभाई, टिळक हे सर्व अस्पृश्यांचे द्वेष्टे

आहेत, ते आपला श्रेष्ठ वर्ण कधी विखरू शकत नाहीत, असे आरोप करून त्यांनी सर्वर्णांवांवर व विदेशी ब्राह्मण व वनिया यावर अंगती गरळ पेटवले आहे. इंग्रज सरकारने त्यांना असह्यवाचे प्रतिनिधी म्हणून मान्य पत्त्या पावून विभक्त मतदारसंघाची मागणी त्यांनी कधीही सोडली नाही. पुणे कराराच्या त्यांनी मान्यता दिली ती केवळ महामार्गवर द्या करून, त्याचे प्राण वाचवावे या बुद्धीने ! तुम्ही निवण्यास व तुकण पडण्यास यापेक्षा जाल्ले काय लागते ?

भारत संघटित करणे अशक्य नाही

आणि जे लागते ते हिंदू समाजाने नाहीच पुरविले होते
आपण सर्व येथे हिंदू म्हणूनच राहत असलो, तरी उच्च
वर्णांवांनी असह्यवाचा मानव ही पदवीसुद्धा कधी दिली

नव्हती एक-धर्मीयता पेक्कळ नाचापुरती होती ज्यात कधी कोठे नसेल इतका तीव्र वधभेद स्पष्ट व अस्पष्ट यात आहे मागले इतिहास पाहिले तर नित जेते माव याच्यात होता हे दिसून येते. या समाजाचा एकमेकाशी संपर्क येत नसल्यामुळे याच्या परंपरा, ज्याचा अस्मिन् पुरून माणसांनी कार्यप्रवृत्त व्हावे अशा मुळीच एकरूप झाल्या नाहीत. पण इतकी सर्व विषमतेची, दूरी भावाची, भेदभारणे अयूनही हे दोन समाज एकसंध करावयाचेच असा दृढनिश्चय हिंदूंनी गेल्या पन्नास वर्षांत करून तो ठिकविला आहे आणि त्यासाठी प्रयत्नाची पराश्रया केली आहे. आणि या प्रयत्नाची सांगता दों. आवडकरानाच धर्मा सिद्ध करण्यास लागून हिंदूंनी करून रावली. अशा रीतीने दोही समाजांनी एकत्राट्ट म्हणून संपादित व्हावयाचे, अने उरविल्या मुळे त्यांनी नव्हती ती ऐक्य-कारणे निर्माण केली व होती ती भेद-कारणे

आहे की नाही, एवढाच प्रश्न आहे. दक्षिण हिंदुस्थानात सध्या ब्रिटीशस्थानची चळवळ चालू आहे. आदिवासींचे प्रश्न उद्भासित होत आहेतच. या चळवळीत एक अशी प्रवृत्ती दिसते की, पार प्राचीन काळच्या इतिहासाचे संशोधन करून त्या काळाची आर्थिक अन्नार्थ, आदिवासी व परदे आक्रमक, यांच्यातील सुनी घेरे, त्याचे संघर्ष याचे वर्णन करावयाचे. सत्यसंशोधन म्हणून असा तऱ्हेचे प्रयत्न करण्यात काहीच हरकत नाही, न दे, ते अवश्य आहेत. पण त्यातून जोर फुटायला पावण्याचा, आजच्या दृष्टीने महत्त्व फुटायला मानावयाचे हे उद्दिष्टांना साधवणिकरी घेणे अवश्य आहे. पूर्वकाळाच्या दृष्टीने नित व जेते असे गट ज्या देशात नाहीत असा देशच पृथ्वीच्या पाठीवर आज नसेल. रशिया, चीन, अरबस्तान, इजिप्त, अमेरिका, मेक्सिको, इंडोनेशिया, फॅंगताही देश या. गेल्या दोनतीन हजार वर्षांत अनेक घडणुकी, उठाव व आक्रमणे तेथे पाहू होती. भिन्न वर्णांच्या, रसाच्या, परंपरेच्या शेकडो समाती घडतापळता शेवटी या देशात स्थिर झाल्या आहेत. मागल्या काळाचे त्याचे सगळे मोठे अभिनंदनीय होते असे नाही. तशी अपेक्षा करणे चुकच आहे. तेव्हा अशा स्थितीत मागल्या इतिहासाचे संशोधन करण्यात फक्तच प्रत्यक्ष नसला तरी आज त्या इतिहासाकडे कोणत्या दृष्टीने पाहिल्याचे आहे, याविषयी आपले धोरण ठरलेले नसेल तर त्या संशोधनातूनच दुरीभाव निर्माण होण्याचा संभव आहे. आपल्याला एक-राष्ट्र घडवावयाचे आहे या दृष्टीने त्या प्राचीन काळाच्या घटनांकडे आपण पाहिले पाहिजे. अर्थात एक-राष्ट्र घडवावयाचे आहे असे ठरले असले तर !

प्रथम प्रतिज्ञा फेली पाहिजे

माग यागितव्याप्रमाणे आपला हिंदी समाज घनभेद, जाति भेद, वर्णभेद इ. अनंत भेदांनी, उगात असतील-नसतील त्या भेदांनी जख्ख झळेल आहे. पण जर यागितव्याप्रमाणे ज्यातल्या घडामोडी आपण पाहिल्या व समजल्या अन्त्यतः प्रतिकूल परिस्थितीत तद्दी संघर्षात जीवून घेणे निर्माण करता येते हे लक्षात घेतले तर हे सर्व भेद आत्मनाम विनाशपूर्ण टाकता येतील आणि समाजाने ऐक्य पोसक धारणे नवर्तून तर ती निर्मिता येतील ही संकल्पना रित्या हम्मयत करून दिसू शकते

इल्लेने प्रथम राष्ट्र घडवावयाचे आहे ही प्रतिज्ञा केली आणि मग पाऊं उचळते त्यावेळी इल्लिषाना आपल्या समाजाच्या सर्व घटकात सान्य, एक्यमान, अभेद, हच ह्मू लागले आणि भारतीयांनी तीच प्रतिज्ञा करून पाऊं उचळते तर ? पण ती प्रतिज्ञा प्रथम केली पाहिजे.

* * *

टीपा

पृष्ठ १-स्वागतमंडळान् झून चिन्तंती

१९२५ साली सातारा येथे प्रातिक सामाजिक परिपद भरली होती. महर्षि शिंदे तिथे अध्यक्ष होते. त्याच्या त्या वेळच्या भाषणानून प्रस्तुत निबंध सकलित करण्यात आला आहे. त्या परिपदेच्या स्वागतमंडळास अनुलभून हे विधान केले गेले आहे. (मूळ भाषणासाठी पाहा—शिंदे लेखनग्रह, १९६३; पृ. २६४-२७४.)

पृष्ठ ८-वायकोम येथे घडलेला प्रकार

राजगंज मस्यानातील या (व्हा) यकोम या गावातील देवळातच नव्हे तर देवढाला जणवायेण्याच्या घाटेवरही जण्यास प्रतिष्ठित, पण अमृश्य मानल्या गेलेल्या, ब्राह्मसमाजवादी लोकांना जण्यास कायदेशीर मनाई होती पिरली, मुख्यमान वगैरे परधर्मीयाना मान मनाई नव्हती, इतकेच नव्हे तर देवढाच्या मंडपातही त्यांना नेण्यात येत असे. हा अन्याय नष्ट करावा या हतूने १९०४ साली वायकोम येथे सत्याग्रह झाला. पण ता निष्फळ ठरला कारण कोचीन-वायकोम या दोन हिंदु मस्यानाचा त्यास कडर विरोध होता आणि ब्रिटिश सरकार या प्रकाराकडे लक्ष देत नव्हते. यामुळे हिंदु अमृश्या वर्गाने अन्याय कायमच राहिला. (महर्षि शिंदेलेखित 'माझ्या आठवणी व अनुभव' या ग्रंथाच्या आधारे. उक्त ग्रंथ, पृष्ठ ३५४.)

पृष्ठ ९-सत्यशोधक समाज. .भिक्षुकवर्गोधिबुद्ध असे.

१८७६ साली सत्यशोधक समाजाचा (पहिल्या तीन वर्षांचा) जो रिपोर्ट प्रसिद्ध झाला त्यातील पुढील उतरा प्रस्तुत सदमात उद्बोधक ठरावा—

“ब्राह्मण, भू, जार्शी, उपाध्ये इत्यादि लोकांच्या दाम्पत्यापासून शत्रू लोकांस मुक्त करण्याकरिता व आपल्या मत्स्यी ग्रंथाच्या आधारे आज हजारो वर्षे ते शत्रास नीच मानून गप्पणीने शरीत आहेत, यानून सदुपदेश व निरा

द्वारे त्यास त्याचे दान्ताक अधिकार समजून देण्याकरिता म्हणजे धर्म व व्यवहारासंबंधी प्राज्ञणाचे नवाक व कार्यसाधक प्रथापासून त्यास मुक्त करण्याकरिता काही मूत्र मढळींनी हा समाज २४-९-१८७३ रोजी न्यायन जला. (पाचे-टिप्परलिखित 'आचारलचा महाराष्ट्र' वस्तु, पृ. १०६.)

पृष्ठ १३-या साहित्यसंमेलनाच्या-

१९३० साली झेनेजे येथे महाराष्ट्र साहित्यसंमेलनाचे जे अधिवेशन सार्वत्रिक झाले त्यात 'सत्तज्ञान व समाजशास्त्र' या विषयाचे एक शाखासममन भरविण्यात आले होते. त्याचे अध्यक्ष मरपिं विडे हे होते. त्याच्या त्या वेळच्या भाषणातून प्रसून निवड संकलित करण्यात आला आहे. (मूळ भाषणासाठी पाहा-विडे-संलग्नग्रह, १०६३, पृ. १०८-१२०.)

पृष्ठ १८-परमहंस मढळींची स्थापना-

अ. झ. प्रियोळकर यांच्या मताने १८४९ साली परमहंस सभेची पद्धतशील प्राणप्रतिष्ठा झाली असावा. (दादोबा पाडुरंग-चरित्र, पृ. १०१.) जातिभेद मोडवा, पुनर्विवाह प्रचलित करावा व मूर्तिपूजा बंद करावी या निविघ हतुं या सभेची स्थापना करण्यात आली. सभेची समासदसंख्या वाढेपर्यंत शुभपणे कार्य करावे असे ठरविले गेले होते, पण समासद न वाढल्यामुळे व अखेरच्या समासदाचा नावे प्रसिद्ध झाल्यामुळे जातिमयान १८६० साली ही समासद मोडण्यात आली.

पृष्ठ १८-प्रार्थनासमाजाच्या रूपाने पुन्हा अवतरली-

परमहंससभेत असलेली पुष्कळशी मढळी उपडणाने नसा पथ निघाल्यास त्यात माग घेण्यास उत्सुक होती. शेवटी ३१ ३ १८६७ मध्ये प्रायनासमाजाची प्रस्थापना करण्यात आली. परमेश्वर एक आहे, त्याला आनंदागरी सन्ध्या आचरणे हीच त्याची खरी पूजा होय, मृत्पात्राची पूजा परमेश्वराप्रत पाहात नाही, सर्व मागने परमेश्वराचीच लक्ष्य असल्यामुळे आपसात समजुतीने, दयुभावाने वागणे हे प्रत्येक माणसाचे कर्तव्य आहे असे प्रायनासमाजाच्या तत्वाचे स्थूल स्वरूप होते. (प्रा. न. र. पाणकगिणन न्या. रानडे चरित्र, पृ. १६६.)

पृष्ठ २१-‘ बदलापूर ’ (आमचा गाव) हे पुस्तक-

या ग्रंथात, पुणे-मुंबई-मार्गावरील (मुंबईपासून ४२ मैलांवर असलेल्या) बदलापूर नावाच्या गावाची आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक व ऐतिहासिक पाहणी आहे. २३०० लोकसंख्या असलेल्या या गावांतील २८ भिन्न पोटजातींचा अभ्यास त्यात समोर ठेवला आहे.

पृष्ठ २७-‘ आपले सामर्थ्य आपण वाढवावे. ’

नाशिक जिल्ह्यामधील चांदवड तालुक्यातील गेजकऱ्यांची परिपद वडनेर येथे १९ सप्टेंबर १९३१ रोजी भरली होती. महर्षि शिंदे या परिपदेचे अध्यक्ष होते. त्यांच्या त्या पैलव्या मापणातून प्रस्तुत निश्व संकलित करण्यात आला आहे. (मूळ मापणासाठी पाह्या-शिंदे लेखसंग्रह, १९६३; पृ. २९७-३०४.)

पृष्ठ ३२-२॥ रु. = १ डॉलर.

१९३१ साली डॉलरचा हा भाव होता. आज तो, ४.७६ रु. = १ डॉलर असला आहे.

पृष्ठ ३५-‘ राजकारण हे परमेश्वरी कर्तव्य ! ’

‘ जेसेक मॅसिनी-आत्मचरित्र आणि राजकारण ’ या पुस्तकात स्वातंत्र्य-वीर गावरकर यांनी जी प्रस्तावना लिहिली आहे तिच्यातून (पृ. १-२६) प्रस्तुत निश्व संकलित करण्यात आला आहे.

पृष्ठ ३६-मॅसिनींशिवाय... कोणता गुरु सापडणार आहे ?

मॅसिनी, (गिउसेप)-(१८०५-१८७०) इटालियन देशभक्त व ग्रंथकार. याचा जन्म मिनांदा येथे झाला; तेंपेच त्याचे विध्वनिद्यालयीन शिध्द झाले. २१ व्या वर्षी बरील म्हणून व्यवसाय सुरू केला. पण मातृभूमीच्या स्वातंत्र्यासाठी त्याने जी राजकीय चळवळ केली तेच त्याचे खरे जीवनकार्य. हे कार्य करीत असताना ऑस्ट्रियन सत्ताधान्यांच्या रोपटात बळी पडून १८३० साली त्याला मानूसमीनून हद्दपार व्हावे लागले. तेव्हा त्याने मातंग्य येथे राऊन ‘ तरुण इटली ’ या संस्थेची स्थापना केली. १८३२ मध्ये फ्रेंच सत्ताधान्यांनी त्याला फ्रान्समधून तडीनार केले. १८३७ साली लंडन येथे राऊन इंग्लिश

राष्ट्राची महानुभूती मिळविण्याचा प्रयत्न त्याने केला. १८७९-६० मध्ये काव्हर व गॅरिनाल्डी यांनाही त्याने साहाय्य केले. याप्रमाणे ज्वळज्वळ चार्ल्स वॉरे, युरोपात राजकीय असंतोष व स्वातंत्र्योर्मि पसरविण्याकरिता त्याने अविश्रांत कार्य केले. याचे फळ (स्वातंत्र्य, ऐक्य) त्याच्या देशाला मिळालेले पाहण्याचे माध्यम म्हणून त्याला लाभले. मॅक्सिमीची उदात्त स्वातंत्र्यसंगीति, त्याची अपूर्व कामगिरी याची अधिक मारिती मिळविण्यासाठी मॅक्सिमीने लिहिलेले स्फूर्तिदायक आत्मचरित्र पाहावे. 'आमचरित्र व राजकीय तत्त्वज्ञान' याशिवाय मॅक्सिमीचे—'Duties of Man', 'Thoughts upon Democracy in Europe', 'Select Essays' इत्यादि अन्य ग्रंथही प्रसिद्ध आहेत. ('सुलभ विश्वकोश' भाग ५ वा, पृ. १९४९-१९५० च्या आवारे.) (अधिक माहितीसाठी गिशमूनी स. आ. बागळेकर लिखित मॅक्सिमी-चरित्र पाहावे.)

पृष्ठ ४३—'तदण इटली'—

'कार्पोनेरी' नामक गुप्तमंडळीत शिरून मॅक्सिमीने आपल्या सार्वजनिक कार्यास प्रारंभ केला. पुढे राजकीय व धार्मिक सुधारणा करण्याच्या हेतूने त्याने नवीन गुप्त मंडळी काढण्याचे ठरविले. पण १८३० साली हद्दपार व्हावे लागल्याने ही मंडळी एकदम वगळता आली नाही. मान्समध्ये एकदा बाळात राहून त्याने पुढील कार्याची योजना केली व मार्च १८३१ 'तदण इटली'ची स्थापना केली. (सन १८३१) पुढे 'तदण युरोप' या नावाची मध्यमार्ही त्याने निर्माण केली. गुप्त सभनाच्या साहाय्याने, त्याच्या गुप्त वर्तमान पत्राच्या साहाय्याने राजकीय असंतोष निर्माण करण्यावर मॅक्सिमीचा भर होता. यानुसार मॅक्सिमीस अनेक अनुयायी लाभले. याच्या क्रांतिकारक चळवळीतूनच जुलै १८७० मध्ये इटलीच्या पूर्ण स्वातंत्र्याचा जन्म झाला. [अधिक माहितीसाठी 'महाराष्ट्रीय शनकोश' विभाग ८ वा (पृ. ८० ८४) पाहा.]

पृष्ठ ४८—'हिंदुराष्ट्राच्या अपभ्रंशाचे मूळ'

सावरकराच्या 'जन्मुच्छेदक निबंध' या पुस्तकातील पहिल्या लेखावरून (पृ. १-११) प्रस्तुत निबंध घेण्यात आला आहे.

पृष्ठ ५२-हिंदु व्यापाऱ्यांनी...वसविलेली नगरे

१० व्या, ११ व्या शतकात भारतीय ससृतीची वाढ भारताच्या भूसीमेत होत असतानाच भारतीयांचा सगळ्या व्यापाराच्या निमित्ताने बाह्य जगाशी आला. मलाया, सुमात्रा, जावा, बोर्नो, चपा (कम्बोडियाच्या पूर्वेकडील प्रदेश), फूनांग, कम्बोडिया, स्याम इत्यादि आग्नेय आशियातील अनेक प्रदेशात भारतीयांनी प्रवेश केला आणि पूर्वांच वेगवेगळ्या कारणासाठी स्थापण्यात आलेल्या भारतीय वसाहतींत वाढ केली. फाही वसाहतींवर भारतीयांचे राजकीय वर्चस्व होते; पण सांस्कृतिक वर्चस्व मात्र सर्वत्र यथावतींवर होते. [गायधनी-राहूरकरलिखित 'प्राचीन भारताचा सांस्कृतिक इतिहास'च्या आधारे (प्रक. २३.)]

पृष्ठ ५८-'मंत्रयळ नव्हे, यंत्रयळ']

'सादरकर-साहित्य'-भाग २ रा, यातून (पृ. ४४-६१) हा निर्बंध घेतला आहे.

पृष्ठ ६५-चोनाशे वर्षांच्या आगिमागे युरोपचा देवमोळेपणा दृढत चालला.

वैज्ञानिक संशोधनास आवश्यक असणारे विचारमत्तक व बुद्धिमत्तक तमोयुगाच्या हजार वर्षांत (शतक ३ रे-शतक १३ वे) एत शाले होते. धर्म-वर्चस्व, शब्दप्रामाण्य यांचा हा परिणाम होता. तेराव्या शतकात अल्बर्ट मेग्मस, यॉमस अँक्विनस, रॉजर बेकन इत्यादि पंडितांनी नवे विचार प्रेरून दाखविण्यास प्रारंभ केला. या विचारावर धर्मसंशोधन आगस्त शाले नारीत असे नारी. पण हल्ले परतदेगाच्या संशोधकांची - कोपर्निअस, गायको ब्राही, केप्लर, गॅलिलिओ, ब्रूनो, न्यूटन, डार्विन यांसारख्या संशोधकांची - परंपराच पुढे निर्माण शाली. यामुळे १४ व्या शतकनंतरच्या युरोपचे पुनरुज्जीवन शाले. शास्त्र, साहित्य, कला यांच्या क्षेत्रात नवनवे उन्नेप प्रकट हाऊ लागले. स्वतंत्र मानरी प्रवेश व प्रविष्टेचा आविष्कार होऊ लागला. यावन्नेच युरोपचे सामर्थ्य वाढीस लागले. [डॉ. प्र. न. बोशीलिखित 'भारत-उदय व विषय' (प्र. ६-९) च्या आधारे.]

पृष्ठ ७३-‘ पारमार्थिकांनी केलेला रामदासाचा परामय ! ’

प्रा० माटे याच्या ‘साहित्यधारा’ या पुस्तकातून (पृ. १६३-१७६) प्रस्तुत निमेष घेतला आहे.

पृष्ठ ७९-रामदासाने राजकारण केले की नाही...

रामदासांच्या कार्याचा विचार अनेकांनी अनेक दृष्टींनी केला आहे. राजवाडे, न. र. फाटक, श. श्री. देव, स. ज. भागवत, ग. घा. सरदार इत्यादि अनेकांनी रामदासावर उलट मुलट चर्चा केली आहे. या चर्चेत कधी राम दासांच्या प्रतिपादनातून खोल अर्थ बाटण्यात आला आहे, तर कधी खोल अर्थ असलेले प्रतिपादन उथळ समजले गेले आहे, कधी रामदास पुरोगामी राजकारणी ठरले आहेत, तर कधी प्रतिगामी विचारसरणीचे ठरले आहेत. याचा अर्थ असा की रामदास हे एक विवाद्य प्रकरण आहे. प्रा. माटे याच्या रामदासाधिषयक लेखनामुळे या विवाद्यतेत अधिपक्ष भर पडली आहे. स्वामींचे ‘प्रपंचविशन’ माटे आमहाने उलटशीत स्वरूपात माझ्यात (‘राम दासांचे प्रपंचविशन’ हे त्याचे पुस्तक पाहावे,) तर ता त्याच्या विचारसरणीचा गामा नमून परमाथ हाच त्याच्या बोधाचा आत्मा होय असे डॉ. श. गो. कुळपुळे मानतात एवढेच नव्हे तर टीकाकारांनी घणविलेली दासार्ची दाने अपुरी, एकागी व असमाधानकारक असल्याचे ते दाखून सांगतात. असा हा मताचा गल्बग आहे. [अधिक माहितीसाठी ‘रामदास आणि त्याचे टीकाकार’ हा डॉ. कुळपुळे याचा लेख पाहावा—‘भक्तीचा मठा’ या संग्रहात-पृ. ८७-१०७]

पृष्ठ ८३-‘घोषणाचा जाच’

प्रा. माटे याच्या ‘विवेचमंडन’ या निमेषग्रंथातून (पृ १४४-१५२) हा निमेष घेतला आहे.

पृष्ठ ८६-हा निमेषाचा प्रश्न त्यांना जोडजड झाला आहे.

निमेषाचा हा प्रश्न अजूनही बावी जाहेच आणि तोपर्यंत त्यांना अमेरिकन समाजातील एक सन्माननीय पक्ष म्हणून मान्यता मिळणार नाही तोपर्यंत तो

कायमच राहणार हे उघड आहे. 'निग्रोंना न्याय मिळाला नाही तर अमेरिकन रत्ताच्या नद्या वाहतील यासारख्या अगदी अलीकडच्या भडक घोषणाकडून, दसाहतवादाप्रमाणेच वर्णभेदाचा विचार करण्यासाठी संयुक्त राई मंत्र्यांच्या सुरक्षासमितीच्या धट्टीच्या नुकत्याच केल्या गेलेल्या मागणी वरून, 'अमेरिकेत निग्रोचा समानतेसाठी लढा' (कसरी-२६-६-६३) 'अमेरिकेमध्येही निग्रोंची समस्या-' (कसरी १२-७-६३) यासारख्या लेखांवरून निग्रोचा प्रश्न हा अजूनही डाकटुंगीचाच कसा ठरत आहे याचा पटलाळा येतो.

पृष्ठ ८८-डॉ. मालनचे भाषण

१९३० पासून इंग्लिश आश्रित्यमध्ये गौर व गौरेतर रहिवाशांत चाललेला संघर्ष डॉ. मालन सत्तारुढ झाल्यावर अधिक तीव्र झाला. औद्यांगीनाकरण हे त्याचे एक कारण, तर डॉ. मालन सरकारने केल्या Mixed Marriage Act, Population Act सारखे गौरेतर स्वातंत्र्यनियंत्रक कायदे हे दुसरे कारण. या दोन कारणांनी गौरेतरांची सामाजिक व राजस्व अशा उभयानघ क्षेत्रांत फार मोठ्या प्रमाणावर मुक्कदात्री होत होती. वणूती पक्की करण्यासाठी १९५१ साली मालन सरकारने 'सेपरेट रिप्रेझेंटेशन ऑफ व्होटेर्स अॅक्ट' हा नया जाळिम कायदा पास केला या कायद्यामध्ये ५५ कालनी रील गौरेतरांच्या स्वतंत्र याद्या करण्याचे ठरल व त्यांना प्रतिनिधित्व अगदी कमी देऊन त्यांच्या स्वातंत्र्यावर गंदा आणण्याचा निधार झाला. याचिबद्ध झालेल्या सुप्रीम कोर्टातील गुटस्यात मालन सरकारचा पराभव झाला तरी गौर लेखाच बचवून गौरेतरावर टेकण्याची पराकाष्ठा मालन सरकारने केली. वसा ग्रंथाभिमानी मालन व गौरेतर लष्क चाच्यानीत धाद धामुटे विकोपास गला- इतका की, यानून व. आश्रित्य नालीचा कणशा भडकल असे मार्क्सिज डॉन फॉर्नर टलेखने बले. (कसरी-६४-२ व १४ १२ ७२ च्या आवारे.)

पृष्ठ ९२-'गिरीजन आणि परिजन'

प्रा. माटे यांच्या 'निवृत्त' या पुस्तकान (५ १३-१०६) हा निरुध्द धंरला आहे

पृष्ठ ९७-मिशनऱ्याच्या प्रयत्नांकडे उंच अर्थाने पाहिल्यास शिकले पाहिजे

मिशनऱ्याच्या सेवाक्यामुळे पाश्चात्यात धर्माच्या सामाजिक अर्थ प्राप्त झाला, यामुळे पाश्चात्यांना अलेट सामर्थ्य लाभले. जुन्या काळात आपल्या फडे धमाला सामाजिक अर्थ प्राप्त झाला नाही म्हणून आपण दुनळे झाला. इंग्रजांचे आगमन भारतात झाल्यावर पारस्थिति थोडी पाल्खली, धर्माचा सामाजिक अर्थ देण्याचे प्रयत्न केले गेले, पण ते धिटे पडले, तरुणांना आहूट करू शकणारा धर्मच येथे उदयास आला नाही. आणि आता तर निधर्मी पणाच्या नावासाठी आपण धर्मसून्य झालो आहो, याचाच परिणाम म्हणून राजाला घोर अक्कळा येत चालली आहे. ही आपत्ति टाळावयाची असेल तर धर्माचा निश्चाल अर्थ देणे अवश्य आहे, व्यापक अर्थाच्या धर्माचा नशादीप तरुणांच्या चित्तात सतत तेवत ठेवणे अवश्य आहे, या आशयाचे विवेचन प्रा. डॉ. पु. ग. सहस्रमुंदे यांनी 'वैयक्तिक पुण्य व सामाजिक पुण्य' या लेखात केले आहे. डॉ. सहस्रमुंदे यांनी सांगितलेला हा अर्थच प्रस्तुत निधान करताना प्रा. माडे यांच्या मनात असावा. या अर्थाच्या समिस्तर विवरणासाठी-विवेचनासाठी डॉ. सहस्रमुंदे यांचा लेख वाचावा-('वैयक्तिक आणि सामाजिक' हा त्याचा निरवसरग्रह पाहा.)

पृष्ठ १०६-'धर्माची रेशमी काढणी'

हा निबंध प्रा. केळकरांच्या 'उग्राची संहति' या ग्रंथात (पृ. ९३-११०) सारांश करून घेतला आहे.

पृष्ठ ११२-नवयुगधर्मसाराच्या शब्दात

पुनरेलचे स. ह. फर्क, दार्ल, यांनी ब्राह्मसमाज, देवसमाज, आय समाज, थि-ऑसॉफिस्ट समाज, सत्यसमाज इत्यादि समाजांच्या सधमनाचे विवेचन करण्यासाठी प्रचंड यत्नांचे सत्य करून १९०७ साली 'नवयुग-धर्म' (ब्राह्मसमाज व देवसमाज खंड) नावाचा नऊ गृन्थाचा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. यात ब्राह्मधर्माचा विनू उद्घापोद केला आहे. या ग्रंथातील अक्षरण प्रस्तुत सुदर्भात प्रा. केळकरांनी दिले आहे.

पृष्ठ १२२- 'विचारदौर्बल्याचे शेवाळे'

'संस्कृतिसंगम' या प्रा कळकराच्या ग्रंथाच्या तिसऱ्या आवृत्तीतून (पृ ३६३-३९२) संपादन करून सदर निग्रह घेतला आहे

पृष्ठ १२७-होमरचे काव्य याचे टीकाशाखाचा इतिहासकार वर्णन करतो

History of Criticism चा कृता संप्रसारा हा येथे अभिप्रेत आहे आपल्या समीक्षतिहासाच्या पहिल्या खणेत तो लिहितो—

"In Scholia on Homer we have thrice, nay thirty times decocted of the critical study of generations, centuries, millenia We have comment on comment of annotated annotation "

पृष्ठ १३७- 'विज्ञानाची उपासना'

प्रा कळकराच्या 'संस्कृति आणि विज्ञान' या ग्रंथातून (पृ ११८) संपादन करून हा निग्रह घेतला आहे

पृष्ठ १३८-जपानी खलाशास जन्मभर आठवण

१ मार्च १९५४ रोजी अमेरिकेने पॅसिफिक महासागरात मायल बेगवर हॅलेज्मन गॅल्वन स्फोट करला हा स्फोट झाल्या तव्हा Fukuryu Maru या नावाचे एक जपानी जहाज त्रिनिनीपलून ८० मैलावर म्हणजे 'धाम्याच्या टापू'च्या संपर्क बाहेर, मासमारी करीत होते स्फोट झाल्यावर १॥ ताळा नंतर जवळजवळ २ तासपर्यंत जहाजावर रेडिओअस्त्रिद्ध धुळीचा व राखेचा वगैरे पाला यामुळे जहाजावरील २३ खलाशांच्या अंगाचा दाह होऊ लागला, त्यांच्या कानडीवर बंदे, फोट उठू लागले या सवानी हासियलची वा धरावी लागली [Keesing s Contemporary Archives 1952 1954 page-13485 A या आधारे]

पृष्ठ १४७- 'शिपउग्रतांचे कातिकार्य'

डॉ पु ग सहस्रमुद्दे याच्या 'वैयक्तिक आणि सामाजिक' या निग्रह समग्रदान हा निग्रह संकलित करून घेतला आहे

पृष्ठ १५३-व्यापक, समावेदाक महाराष्ट्रधर्माची प्रस्थापना-

शिवछत्रपतींनी ज्या महाराष्ट्रधर्माची प्रस्थापना केली त्याचे सनमय तात्त्विक प्रतिपादन समर्थ रामदासांनी केले होते. 'देव मन्मरी घराबा । अवरा हल्लनडाळ फराबा । मुल्य वडवा फा बुडगावा । धर्मधन्यापनेसाठी ॥' यात रामदासांनी ज्या धर्मस्थापनेचा उल्लेख केला आहे तो महाराष्ट्रधर्म होय त्यांनीच अन्यत्र म्हणजे आहे की, 'मराठी नितुन मंडनाबा । आपुला महाराष्ट्रधर्म वाढवावा । येजपयी न करिता तक्का । पूजन हासती ॥' यावरून धर्म असे रामदास म्हणतात तेव्हा त्यांना महाराष्ट्रधर्म हाच अभिप्रेत असतो असे म्हणता येते. समर्थानी ज्या महाराष्ट्रधर्माचे पुनरुज्जीवन केले त्याचे निवरण करिताना इतिहासाचार्य राजवाडे यांनी जे लिहिले आहे (राजवाडे छत्रप्रद, भाग १ ला) ते या सदर्भात सज्जन घेण्यानेच आहे. "समर्थानी ज्याला महाराष्ट्रधर्म म्हणून सगळे दिले तो नव्वड हिंदुधर्मच नव्हता. महाराष्ट्रधर्मात स्वराज्यस्थापनेचा व गोब्राह्मणप्रतिपालनाचाही अंतर्भाव होतो हिंदुधर्म, स्वराज्य व गोब्राह्मणप्रतिपालन ह्या तीन गोष्टींची स्थापना करावयाची म्हणजे राश्ट्रांतून लष्कराची एकी शाली पाहिजे व त्या एकीचा पुढाकार करण्यास कर्त्या लोकानी सरसावले पाहिजे. हीही गांधी त्या वेळाच्या मराठ्यांच्या स्वप्नघणे ध्यानात आली होती. मराठ्यांखेराज तद्दु स्थानातील इतर लोकांच्या ध्यानात हा गांधी जगदाच आली नव्हती असे नाही परंतु ही कल्पना सिद्ध करून दाखविण्यास जी तत्त्व, जो निश्चय, जी जूर, जे पुढारपण लागले त्याच अस्तित्व ह्या लोकांच्या टापी हाते असे दिसत नाही मुद्देदान ह्या गुणाच अस्तित्व त्या काली मराठ्यांच्या अंगा होते व म्हणूनच त्यांच्या हातून स्वराज्याचा स्थापना हाऊन हिंदुधर्माच व गोब्राह्मणाच प्रतिपादन झाले" याचप्रमाणे समर्थानी ज्या महाराष्ट्रधर्माचे पुनरुज्जीवन करून प्रतिपादन केले त्याची प्रस्थापना मराठ्यांना शिवछत्रपतींच्या नेतृत्वाखाली केली. (जिजमणी 'महाराष्ट्रधर्मा' विषयीच्या अविक विवेचनासाठी राजवाडे छत्रप्रद, भाग १ ला, यातील सहाव्या खणची प्रस्तावना वाचावी)

पृष्ठ १६०-'ते समाजात्ता विचारा'

डॉ. पु. ग. गहलतुडे यांच्या 'वैचित्र्य आणि सामाजिक' या निबंधसंग्रहा-

तून हा निबंध संपादन करून घेतला आहे.

पृष्ठ १७२-ते अपथ्येय ब्राह्मणांचे आहे.

ब्राह्मणेतरांची ही विचारसरणी चुकीची व घातक कशी आहे याचे सवितार विवेचन डॉ. सहस्रबुद्धे यांनीच आपल्या 'भारतीय लोकसत्ता' या ग्रंथात (प्रक. १२) केले आहे.

पृष्ठ १७४-परिस्थितिवाद स्वीकारला की....अवकळा येऊ लागते.

सरण विद्यार्थ्यांनी हे प्यानात घेणे अधिक आवश्यक आहे. विद्यार्थ्यांची वृत्ती अलीकडे अधोगामी होत असे कोणी म्हणू शकतो की या अधोगामित्वाचे मूळ परिस्थितीत आहे असे सांगून ते क्षम्य टाविण्याचा प्रयत्न केला जातो आणि विद्यार्थ्यांना तो प्रिय होतो. राष्ट्राच्या आधारस्तंभांनी असे करणे, आत्म-स्वातंत्र्य गमावणे व त्यात समाधान मानणे हे चांगले लक्षण नाही. ते मावी भ्रमणांचे पूर्वचिन्ह होय. डॉ. सहस्रबुद्धे यांनीच 'कोसो नदीचे स्वयंशासन' हा लेख लिहून विद्यार्थ्यांना ही जाणीव करून देण्याचा प्रयत्न अन्यत्र (राज-विद्या-पृ. ५८) केला आहे. त्यांचे तेथील म्हणणे या संदर्भात लक्षात घेण्या-चांगले आहे. "पण विद्यार्थ्यांनी हे प्यानी प्यावे की, अवली (परिस्थिति-वादी) मीमांसा मान्य करणे हा पराकाष्ठेचा अवघात आहे. आपल्या अप-यशाची, न्यायाची जबाबदारी जे दुष्टन्यायावर टाकतात...त्यांचा उत्कर्ष कधीच होत नाही. आपला अकर्ष दुष्टन्यायामुळे झाला-हे समाधान म्हणजे मुत्सूला आमंत्रणच होय." विद्यार्थ्यांनी उपर्युक्त निबंध मुळातूनच वाचून योग्य तो बोध घेणे आवश्यक आहे.

पृष्ठ १८०-'संघटित जीवनाचा महामंत्र'

डॉ. सहस्रबुद्धे यांच्या 'राजविद्या' या निबंधसंग्रहान्त (पृ. ९८-११५) हा निबंध घेतला आहे.

पृष्ठ १९२-असा लोकांचा कृतनिश्चय असला पाहिजे.

मानवाच्या विवेकाला, न्यायाच्या निष्ठेला अपरंपार महत्त्व आहे हे महा-भारतकाव्यांतून पंडित ब्रह्मदत्तलाल नेहरून्येत अनेकांनी सांगितले आहे. महा-

भारतभर म्हणतात—‘यव दुर्गम नरदुर्ग हा सर्गांत दुर्भेद्य दुर्ग होय’ महा
भारत शांतिपर्व ३५ । ५५ अ.) (ह दुर्भेद्य नरदुर्ग हाच राष्ट्राचा उरा आधार
होय. ते भेदनीतीला बघ झाले, त्याची निष्ठा दळदळी, त्याचा विवेक मुल्ल वा
दगडाचे निल्ले बाहीच करू शकत नाहीत जोपर्यंत नरदुर्ग शाबूत तोपर्यंत ह
दगडाचे निल्ले मसूम, म्हणून नरदुर्ग सर्गांत श्रेष्ठ असे महामारतकारांना
सांगितले आहे.) पंडितनी लिहितात—“ . पण अतिम वशापयश ह मानवा
वरच अवलंबून असते. इतिहास हा मानवाने घडविला आहे. आणि मानव
जातीची प्रगती झाली ती मानवाच्या कर्तृत्वामुळे झाली आहे. शिळ्याने
सत्काराने भारतात जर इष्ट ती मानवमृता आपण घडवू शकलो तर बाहीचे
कार्य अत्यंत सुगम्य आहे. ” (‘कुरुक्षेत्र’—प्राथ अंक, २१० १९०३) डॉ.
सहस्रबुद्ध यांनीही ‘भारतीय अक्षय्यता’ (प्र. १५), ‘लोकसत्तेचे दडसत्तेला
आद्धान) (प्र. ४६) या आपल्या ग्रंथात ‘मानव घर्मे’चे विवेचन याच
दृष्टीने केले आहे. प्रस्तुत निग्रहाचा विशेष हा की यात मानवघटनेचे महत्त्व
केवळ तात्त्विक विवेचन करून न दाखविता जगाच्या इतिहासातील दळदळीन
सत्ये डोळ्यापुढे ठेवून दाखविण्यात आले आहे.

पृष्ठ १९६—चर्चिलने संघटनेचा महामंत्र जपला

चर्चिलच्या War Speeches (1940-1945) मधील पुढील उतारे या
संदर्भात वाचण्यायोग्य आहेत.

(1) TO THE FRENCH PEOPLE

Frenchmen ' For more than thirty years in peace and
war I have marched with you, and I am marching still
along the same road Here at home in England, under
the fire of the Boche, we do not forget the ties and links
that unit us to France When good people get into trouble,
because they are attacked and heavily smitten by the vile
and wicked, they must be very careful not to get at
loggerheads with one another Frenchmen—rearm
your spirits before it is too late Remember how Napoleon said
before one of his battles “ These same Prussians who are

so boastful to-day were three to one at Jena, and six to one at Montmirail " Never will I believe that the soul of France is dead Never will I believe that her place amongst the greatest nations of the world has been lost for ever ' Therefore have hope and faith, for all will come right '

October 21, 1940

(War Speeches Page 35 37)

(2) TO THE PEOPLE OF YUGOSLAVIA

To the people of Yugoslavia to the Serbs, the Croats, and the Slovenes I send my greetings You have been wantonly attacked by a ruthless and barbarous aggressor Your capital has been bombed, your women and children brutally murdered Our cities in England too, have been bombed by the same insensate foe Our women and children have been murdered Our sympathy for you therefore is heartfelt, for we are sharing the same sufferings But as we have faith in our victory so we have faith in yours Your courage will shine out in the pages of history and will, too, reap a more immediate reward

You are making an heroic resistance against formidable odds, and in doing so you are proving true to your great traditions Serbs we know you You were our allies in the last War, and your arms are covered with glory

Yugoslavs, you are fighting for those principles to day The British Empire is fighting with you However hard the fight, our victory is assured "

April 13, 1941

(War Speeches Page 50)

अशा रीतीने उत्तेजक, उत्साहवर्धक जावाहने करून चाचलून दोस्त राष्ट्रांतील अनेक व ज्ञान विद्येविषयाच्या आणोका प्रयत्न करून आणि त्यात त्याला यशस्वी मिळाले

निबंधकारांची माहिती

१. महर्षि विठ्ठल रामजी शिंदे (१८७३-१९४४)

महर्षि अण्णासाहेब शिंदे यांनी आपल्या तपस्यामय आयुष्यात विकासाच्या नव्या वाटा दाखविण्याचे जे चिरस्मरणीय कार्य केले त्या कार्यामागे धर्मप्रसार, समाजसुधारणा व संशोधन-तत्त्वचिंतन या तीन प्रबल प्रेरणा होत्या. या प्रेरणा परस्परभिन्न असल्या तरी महर्षि शिंदे यांच्या जीवनात त्यांच्यात एक-प्रकारचा समन्वय साधला गेला होता. पहिली प्रेरणा दुसऱ्या प्रेरणेचे अधिष्ठान व दुसरी प्रेरणा तिसऱ्या प्रेरणेचे अधिष्ठान असा आधार-आधेय स्वभावाचा अन्योन्यसंबंध त्यांच्यात निर्माण झाला होता. समाजसुधारणेचा पुरस्कार-प्रसार हा प्राधान्याने विशाल धर्मबुद्धीने करावा आणि संशोधन-तत्त्वचिंतन हे प्रामुख्याने खोल समाजसुधारणेच्या दृष्टीने करावे अशी त्याची प्रवृत्ति असल्यामुळे त्या तीन प्रेरणांत साम्याविकरणेच एक विषय अनुबंध उत्पन्न झाला होता. ब्राह्मसमाज, प्रार्थनासमाज याचे निगबंध प्रचारक म्हणून त्यांनी केलेले कार्य, अष्टाध्यायिकांच्या उद्धाराच्या चळवळीचे अग्रणी या नात्याने त्यांनी केलेले कार्य आणि चिकित्सक व्यासंगी अभ्यासकांच्या बैठकीवरून त्यांनी केलेले कार्य हे लक्षात घेतले म्हणजे त्यामागील प्रेरणा त्यांच्या जीवनात परस्पर-प्रेरक व परस्पर-पौष्टक कशा ठरल्या याची स्पष्ट कल्पना येते.

प्रेरणातील समतोलाने प्रतिबिंब महर्षि शिंदे यांच्या जीवनदर्शित व विचारसरणीत हि दिसून येते. वास्तववादी भूमिकेतून, ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लक्षात घेऊन सूक्ष्म, तौलनिक अभ्यास करण्याची सवय त्यांच्या मनोबुद्धीला असल्यामुळे आणि परिणामी अभ्यासविषयमूल प्रश्नाच्या अंगोपांगाचे याकल्याने सम्यक् दर्शन त्यांना होत असल्यामुळे त्यांची दृष्टि व्यापक झाली होती व विचारसरणी समावेशक झाली होती. कोणत्याहि छोट्या समस्येचे निरीक्षण मोठ्या समस्याच्या पृष्ठभूमीवर करणे आणि अस्मरल्याकांच्या हिताहिताचा विचार बहुसंख्याकांच्या हिताहिताच्या संदर्भात करणे हे त्यांच्या जीवनदर्शित व विचारसरणीचे एक ठळक वैशिष्ट्य होय. याचे प्रत्यंतर व्हाळ राजप्रारण व मवाळ

समाकरण यातील वाद, असह्यविकास व राष्ट्रीय ऐक्य, महाराष्ट्राचा उदय व भारताचा (निःपक्षता अखिल विश्वाचा) उदय याविषयीची त्यांची मन पाहिली असता, सहज येते. ' भारतीय असह्यतेचा प्रश्न ', ' माझ्या आत्मज्ञान व भावे अनुभव ' आणि ' शिंदे लेगसग्रह ' ही तीन पुस्तके या दृष्टीने लक्षणीय आहेत.

या पुस्तकातून त्याच्या व्यापक दृष्टीचे व समावेशक विचारसरणीचे जस प्रत्यक्ष येत, तसेच त्याच्या विचार प्रकटीकरणाच्या विरोधाचेहि दर्शन पडते. त्यांनी आपले विचार विशिष्ट उर्बीवरून गभीरपण व तळमळीने व्यक्त केलेले असल्यामुळे त्यात भारदस्तपणा, संतुलितत्व, अनाग्रह व उत्कटता याचा प्रत्यय अधिक प्रमाणात येतो. यामुळे मुळातच मार्मिक, मूल्यामी असलेले त्यांचे मार्गदर्शक विचार वास्तव प्रभावी वागतात त्यांची भाषा साधी असली तरी अगदी स्पष्ट असल्यामुळे त्याच्या विचाराचा प्रभाव कमी होत नाही प्रस्तुत सप्रहातील त्याच्या निःपक्षतांन्हि हाच अनुभव येतो.

समाजसुधारणा यशस्वी का होत नाही याची कारणमीमांसा करताना, सामाजिक सुधारणांविषयक आपली कल्पना एकांगी, अपुरा असल्यामुळे आपल्यात सर्वसमाहक्तेचा अभाव असल्यामुळे, असह्यता-ब्राह्मणराक्षसेतर वाद इत्यादि प्रश्नाकडे नुहत् हिंदुसमाजास जडलेल्या एकाच अतर्गत रोगाची बाध छळण म्हणून न पाहता अलग अलग प्रश्न म्हणून आपण पाहिले असल्यामुळे समाजसुधारणेस गति येत नाही, असे जे त्यांनी सांगितले आहे त्यावरून त्यांची दृष्टि व्यापक कशी होती व विचारसरणी समावेशक कशी होती हे कळून येत. मराठीमधील तत्त्वज्ञानविषयक व समाजशास्त्रविषयक प्रश्नांचे समालोचन करून शास्त्रावर पुढील अभ्ययनाची दिशा दाखविलाना, निरनिराळ्या विषयांचा प्रायोगिक व वैज्ञानिक अभ्ययन केल्यावर भागच तत्त्वज्ञानाच्या तार्किक भागावर प्रयत्न करण योग्य, समाजशास्त्राच्या भावी अभ्यासूनी कन्याच्या बाहेर येऊन उरलेल्या सर्व सामग्रीचा विचार करावा, अशा ज्या सूचना केल्या आहेत त्यावरून त्यांची दृष्टि सर्वस्पर्शी कशी होती व त्याच्या विचाराचा पल्ला मोठा कसा होता हे समजून शेतकऱ्यांचा काय प्रामुख्याने अर्थकारण व समाजकारण याच्या क्षेत्रात असल्यामुळे व काँग्रेसचे कार्य प्रामुख्याने राजकीय क्षेत्रात असल्यामुळे शेतकऱ्यांनी काँग्रेसवर अवलंबून राहू

नये आपल्या एक हात अर्थोत्पादनात व दुसरा हात अथविमाज्नात गुंतवणे असा जो आदेश त्यांना गेतकन्याना दिल्या आहे त्यावरून त्यांची ही अंतर्भूत कशी हाती व त्याच्या विचारार्थी शेष उरडी दूरगामी हाती याची कल्पना येते.

याप्रमाणे महर्षि शिंदे यांची दृष्टी समागमदशां असल्यामुळे त्यांच्या चिंतनात परिष्कृता नालेली दिशने तर त्यांची विचारसरणी वस्तूच्या निविध पेश्या परामप घणारी असल्यामुळे त्यांच्या लेखनात समझसगणा आलेला दिसतो अथवा त्यामुळे त्यांचे चिंतन शैल झालेल नाही किंवा त्यांचे लेखन भुसभुशीत झालेल नाही त्यांच्या चिंतनात दृढता आहे, त्यांच्या लेखनात कातरपणा आहे तथापि त्यात आग्रह किंवा दुराग्रह आणि अवैध भक्तिमग्न याचा लवळेशही नाही शास्त्रकाराच्या निवेकर अलिप्त सुदीनून त्यांच्या चिंतनाचा व लेखनाचा जम झालेला असल्यामुळे त्यात औदार्य व सुजाणपणा याची प्रतिनि धेते सुधारकातील धर्मावमुखतेवराल त्यांची टीका (पृ ४) माझण व माझणेत घायाकटून त्यांना कलेल्या अपक्षा, (पृ १०) समाशास्त्रात जगदहादुरी करणाऱ्यांना त्यांनी कळून दिलेली जाणीव (पृ १९) कात्रेवर मदार देणें दूधकुळेपणाच कस आहे याच त्यांनी कलेले स्वदीकरण (पृ २९) हे सगळे पाहिल असता निर्भाड टीकांमय लेखनहि त्यांनी ताल सामाळून, अभिनिवेश न बाळगता कस कले आहे हे समझत आणि त्यांच्यानीं निवारण औदायाचा व सुजाणपणाचा प्रत्यय येतो या दोन विगेषामुळे त्यांचा निवडाना प्रौढत्व प्राप्त झाले आहे.

महर्षि शिंदे यांचे लेखन प्रौढगमीर नसत तरी ते भाषशून्य मात्र नाहीत त्यात मात्रप्रियशता नसला तरी उत्कट भाषमयता आहे यात काहीच संशय नाही परंतु, पुष्कळस फार तुलविल्यावर मग त्यांच्या पातून झुळझुळ वाहत येणाऱ्या झऱ्याच दशन व्हारें त्याप्रमाणच महर्षीच्या गभार लेखनातील मावनामयतेचा अनभव येतो महाराष्ट्राच्या हितचिंतकाना त्यांनी केलेला उपदेश (पृ ९), तरुण अभ्यासकाना त्यांनी केलेली विनंती (पृ २६), शतकन्याना त्यांनी केलेले आवाहन (पृ ३३) यांची उदाहरणे या उद्बमात पुरती पातळत. महर्षि शिंदे आपल्या मावनाच उमाळ्याचा अस्थानी आविष्कार केलेला नसल्यामुळे त्यांचे लेखन हळवें झालेल नाही त्याचप्रमाण त्यांना अस्काराचा सोस नसल्यामुळे ते मारवलेले नाही 'सुख आवाज करणाऱ्या पण',

‘पञ्चन्यविरहित वाक्य’, ‘अर्थगाड्याच्या बेल्यांची शिंगदोरी’ अशी पांही समक उदाहरणे त्यांच्या निबंधांत आढळत असली तरी तीं अपवादस्वरूप होत.

महर्षि शिंदे यांच्या निबंधांत भावनात्मकता आढळत असली व समक उदाहरणे परलेल्या दिसत असली तरी त्यांचे खरे बळ त्यांत नसत प्रा. डॉ. धनंजयराव गाडगीळ यांनी (‘शिंदे-लेख सम्राट’च्या ‘पुरस्कारांत’) उल्लेखिलेल्या व्यापक दर्पित, प्रगल्भ विचारांत आणि सडेतोड; परंतु संशत टीका-पद्धतींत आहे.

२. स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर (जन्म १८८३)

स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांच्या शरिरातील रक्ताचा प्रत्येक विंदु स्वातंत्र्यासाठी सदैव उमळत राहिल्यामुळे त्यांनी आपल्या आयुष्याचा क्षण क्षण स्वातंत्र्ययज्ञाचे पौरोहित्य करण्यांत खर्च केला. स्वातंत्र्याच्या-सर्वोपेक्षा स्वातंत्र्याच्या, राजकीय स्वातंत्र्याच्या, सामाजिक स्वातंत्र्याच्या, धार्मिक स्वातंत्र्याच्या, धौदिक स्वातंत्र्याच्या, मानसिक स्वातंत्र्याच्या-या यज्ञाची सांगता यज्ञस्वी रीतीने पार पशवी यासाठी अखंड मंत्रजगार करण्यांत त्यांनी आपल्या सर्व सामर्थ्याचा व्यय केला. ज्या मंत्राचा उच्चार ते उच्चरवाने करीत राहिले ते मंत्र उदात्त राष्ट्रनिष्ठेच्या ‘गीते’तील जसे होते, तसेच विज्ञानाने प्रचलित केलेल्या नव्या ‘स्मृती’मधल्या कडव्या बुद्धिनिष्ठेच्या अध्यायांतीलहि होते. या मंत्राचा घोष करतांना, स्वातंत्र्याच्या या यज्ञातून समर्थ ‘हिंदुराष्ट्रा’चे पसायदान देणारी स्वातंत्र्यदेवता ध्याविमूर्त व्हावी अशी त्याची उक्कट मनीष होती. या इच्छेच्या पूर्तीसाठी त्यांनी आपल्या विघुलित-सारण्या तेजस्वी, चपळ बुद्धीचा व समदोरीसारख्या तीक्ष्ण, लवळवल्या लेखणीचा अविरत उपयोग केला; आणि स्वोच्चारित मंत्राचे निनाद प्रत्येक हिंदूच्या हृदयाच्या गामान्यांतून उमटवे म्हणून ते लिपियुक्त करून प्रत्येक-पर्यंत पोहोचविण्याचा उद्योग आरंभिला. यांतूनच ‘जोसेफ मॅझिनी,’ ‘सत्तावनचें स्वातंत्र्यसमर,’ ‘हिंदुत्व,’ ‘वास्तुच्छेदक निबंध,’ ‘सहा सोनेरी पाने’ यांसारखे त्याचे ग्रंथ निर्माण झाले. यातील बहुतेक सर्व प्रतिपादन

स्वातंत्र्यनिष्ठा, विज्ञाननिष्ठा व हिंदुत्वनिष्ठा यांचर अधिष्ठित आहे. इतिहासाचें सूक्ष्म अध्ययन, वर्तमानाचें मर्मग्राही अवलोकन व फलभेदक चिंतन यांचें पाठ्यक्रमास असल्यामुळे तें फमालीचें आवेद्ययुक्त, आक्रमक व ओजस्वी झालें आहे; आणि तें तन्मयतामूलक, वक्तृत्वगुणसंपन्न व नाट्यात्म असल्यामुळे पराफोर्दाचे प्रभावी, भावनोन्नेस्क व विचारप्रस्फोटक झालें आहे. प्रस्तुत संग्रहांतील सावरकरांचें प्रतिपादनहि याला अपवाद नाही.

‘राजकारण हें परमेश्वरी कर्तव्य’, ‘हिंदुराष्ट्राच्या अपकर्माचें मूळ’ व ‘मंत्रबळ नव्हे, यंत्रबळ’ या तीनहि निबंधांतील प्रतिपादनास स्वातंत्र्य- (राजकीय व सामाजिक स्वातंत्र्य) निष्ठा व विज्ञाननिष्ठा यांचेंच अधिष्ठान आहे. मॅक्सिमीची उदात्त राजकीय तत्त्वज्ञानाचें व अचूक राष्ट्रीय शिक्षणाचें जें विवेचन पहिल्या निबंधांत करण्यांत आलें आहे त्याला हिंदुराष्ट्राच्या अधःपाताची जी मीमांसा दुसऱ्या निबंधांत करण्यांत आली आहे तिखर रसरशीत स्वातंत्र्यप्रेमाचा आधार आहे; तर, यंत्र हें विज्ञानाचें वरदानच कसे आहे याचें जें स्पष्टीकरण तिसऱ्या निबंधांत करण्यांत आलें आहे त्याला आग्रही शास्त्रप्रीतीचा आधार आहे. रसरशीत स्वातंत्र्यप्रेम व आग्रही शास्त्रप्रीति यांच्या भक्कम पायावरच सदर निबंधांतील विचार उभारलेले आहेत. ‘हीं तत्त्वे केवळ इटलीकरिताच नाहीत’ असें स्पष्ट सांगून केलेला राजकारणाला धर्म आहे व धर्माला राजकारण आहे, स्वातंत्र्य संपादन करणें व संरक्षण करणें हें आप परमेश्वरप्रणीत कर्तव्य होय, ‘दास्यमुक्तता-राष्ट्रैक्य-समता-लोकसत्ता हें तत्त्वचतुष्टय राष्ट्रोत्कर्षकारक आहे’ यासारख्या सत्यांचा उद्घापोह लक्षांत घेतला किंवा परदेशगमननिषेधाचा प्रताप राष्ट्राला कसा भोवला, जातिबहिष्कृत होण्याच्या भीतीमुळे आपल्या पराक्रमाचा संकोच कसा झाला, जातवेड्यामुळे मराठी साम्राज्याचा धुय कसा झाला याची कर्चा अवलोकिली अथवा विज्ञाननिष्ठेच्या जोरावरच युरोप प्रबळ कसें झाले, आपलें देवमोलेपण न सुटल्यामुळे आपण दुबळे कसे झालों, आपल्याला यंत्रसुगांत मानाने जगावयाचें असेल तर आपण धर्मशास्त्रांतील (व अर्थशास्त्रांतीलहि) मावडेपणास ठोकलून देणें कसें अवस्य आहे याचें विवरण पाहिलें तरी हेंच दिगून येतें की, या सर्वांच्या मुळाशी स्वातंत्र्यनिष्ठा व विज्ञाननिष्ठा यांच्या-शिवाय दुसरी कोणतीहि (विपरीत) निष्ठा नाही.

सावरकराच्या सवच निश्चांतून प्रेषिताच्या आत्मनिश्वासाचें दर्शन घडतें. हा आत्मविश्वास त्याच्या टापी दिसतो याचें कारण, त्यानीं स्वकार्त्तन जंमनाच कलेल चौफेर, मानिक निरीक्षण आणि राष्ट्राची शाक्त क्षीण कथानुषे होते ह लक्षान घेऊन कलेल शक्तिसाधनेचें-उत्पेक्षावनेचें खोल, नेमकें चिंतन याचें पाठगळ त्याना आह. ज्या काळात सावरकरानी हे निबध लिहिले त्या काळातील रात्रीय व सामाजिक परिस्थितीचें निरीक्षण फक्त आणि भारताच्या व परराष्ट्राच्या इतिहासातून मिळणाऱ्या सूचक संदेशाचें मनन फक्त मगच त्यानी आरले विचार निश्चयामक भाषत व्यक्त केलेले दिसतात. १९०७ मध्ये जेव्हा 'मॅग्झिनीच्या आत्मचरित्रा' चें भाषांतर प्रसिद्ध झालें, त्या वेळीं रशिया, आयर्लंड, पोतुगाल येथे (आणि भारतातहि) ज्या क्रांतिकारक घटना घडत होत्या, त्या सावरकराच्या नजरेतून सुटल्या असणें असंभवनीय आहे. या सवच घटनांचा उल्लेख आढळत नवला तरी कादांचा उल्लेख 'लश्कराच्या नातमीपना' त मिळतो, त्यावरून तत्कालीन रात्रीय आंदोलनाचें अवलोकन करून मग सावरकरानी काही आडासे बांधले अशा अंदाज करता येतो. 'रात्रिकारण हें परमेश्वरा वर्तव्य आहे' यातीत विचाराच्या मुळाशी हेच आगखे आहेत. १९२० नंतरच्या राजकीय नियमनाच्या काळात सावरकरानी जाल्युन्हेदक व विज्ञाननिष्ठ निबध लिहिले तेव्हा गार्धाच्या तत्वज्ञानातील कांही विज्ञानयुगविरोधी कल्पनांचा जोर घाटलेला पाहताच, या कल्पनांनी आजवर आपले कसे नुकसान केले हें आपल्या इतिहासावरून दिसलेल असल्यामुळे आणि या कल्पनांचा उन्हेद करत तर प्रबळ फमे होता येत हें युरोपाच्या इतिहासावरून लक्षांत आलेल असल्यामुळे, त्या विघातक कल्पनावर ते स्वपाने तुटून पडलेले दिसतात. 'हिंदु राष्ट्राच्या अपकथाचे मूळ' 'मनवळे नव्हे, यत्रयळे' या दोन निबंधातील विविध सुट उल्लेखावरून व (उदा० पृष्ठ ५१-५६, ५९-६१, ६५-६७ यावरील उल्लेख), व प्रार हल्ल्यावरून हें सहज लक्षात येत. याप्रमाणे वर्तमानाचें मर्मग्राही अवलोकन, भूतकालाचें अध्ययन स्मरण व भविष्याचा वेध घेऊन वेलेल चिंतन याचें पाठगळ सावरकराच्या निबंधातील विचारांना असल्यामुळे ते जेव्हा ते विचार राष्ट्राच्या गळीं उतरपू जातात, तेव्हा त्याच्या लेखनात कमाळीचा आनंद उत्पन्न शालेल दिसतो. त्यांची वृत्ति आनंदमय

वनलेली दिसते, त्याचा शब्द शब्द ओजोगुणयुक्त झालेला दिसतो.

आक्रमक वृत्ति, आवेश, ओजोगुण हे जसे सावरकराच्या लेखनाचे विशेष तसेच प्रभावशालित्व, भावनोत्तेजकता, विचारस्फोटकता हेहि अन्य विशेष. प्रतिपाद्य विषयाच अनन्यसाधारण महत्त्व स्वतः पूर्ण परलेले असल्यामुळे व इतरांना त परतून देण्याची अपार तळमळ मनान असल्यामुळे सहजच साधली जाणारी तन्मयता, उत्कृष्टतेच्या भरात ऐकनात येणारा वक्तृत्व गुण व त्याच्याच परिणामातून निष्पन्न होणारे परिणामकारक नाट्य यात बराच शुणाचे मूळ आहे. विशिष्ट मुद्द्याच्या माझ्यांतर्गत त्वेयुक्त उक्ताह, उल्लेखित जैनन्य, विशिष्ट उल्लेखित जैनन्य व काढलेले उद्गार आणि त्याची नियत अंतराने केलेली सहेतुक 'उत्तर' (Climax) साधक पुनरावृत्ति, 'हा सूर्य, हा जयद्रथ !' या धाग्याच्या आत्मप्रत्ययसंपन्न, आव्हानप्रद उक्ति, साहित्यिक सतापाची त्याभाविक अभिव्यक्ति, सगळे चिडीच्या पोटी उचलून होणारा बोचक उपरोध, दाहक उपहास, जंगल परिहास, स्पष्टाचीच्या साह्याने प्रतिस्पर्धीयास अगदी हास्यास्पद व बेबिडवाणे करण्याचा पद्धति इत्यादी गोष्टीतून उपर्युक्त शुणाची तन्मयता, वक्तृत्वगुण, नाट्य याचा प्रत्यय पुष्कळ प्रमाणाने येतो. स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करताना विद्या जातिवेदाचा अधिष्ठान करताना किंवा निशानविरोधी वृत्तीचा उत्प्रेषण यमाचार घेताना सावरकराच्या लेखणीला जो बहर आलेला दिसतो (उदा० - पृष्ठ ३६, ३९, ४३, ४४, ५०, ५३, ५६, ६०, ६१, ६३, ६४ पाहा.) त्यावरून बरीच गोष्टीचे प्रत्यक्ष पुन पुन्हा येत.

सावरकराच्या विचाराने व त्याच्या आविष्काराचे हे घेऊनच दिनेश पाहिले म्हणजे बरे० असफळी याना सावरकराच्या व्यक्तित्वाचे जे वर्णन केले आहे ' Restless as a mountain torrent and keen as the edge of a Toledo blade ' तब वर्णन त्याच्या निरनिराळ्या पक्षे असतो चालत्यासारखे वर्णन आहे हे स्पष्ट होत.

३. प्रा. श्रीपाद महादेव माटे (१८८६-१९५७)

प्रा. माटे हे जे निष्णात शिक्षक होते, तसेच हिमायतीचे समाजसेवक होते आणि मातकर प्रयत्नकार होते. उत्तुंग विद्यार्थ्यांविषयी, आर्त समाजविषयी, नवनवीन प्रमेयांविषयी-शेडक्यात एवढा जीवनाविषयीच-त्यांना विलक्षण आस्था होती. जीवनातील खुणेपणा नाहीसा करणे हे त्यांचे ध्येय होते, भव्यता-उत्तुंगता हा त्यांच्या मर्नाचा घ्यास हाता आणि चिकित्सापुर्वक लेग्नन करून दीनदर्शितासाठी अगअग क्षिप्रविण हे त्यांचे धोरण होत. सननच क्षपास्थाने बाट्यात बगत, निशार्थी सहस्रान्याच्या साह्याने प्रचंड कामाचा फटका पाडीत आणि पक्ष्मर प्रयत्नसकल योजनापुर्वक सिद्धीस नेत त्यांनी आपल जीवितकाय पूण नेत्र. वैयक्तिक प्रपंचात गुरफटून न राहता सामाजिक प्रपंचात ते शिरले आणि तो प्रपंच यशस्वी व्हावा यासाठी प्रवचलेग्ननाचा घाड्याथीन प्रपंचदि त्यांनी केला. हा प्रपंच घडाईने करात असनाचा वेगवेगळ्या प्रयाच्या रूपाने, प्रवधाच्या रूपाने, निरुधराच्या रूपान आपले प्रपंचविज्ञान त्यांनी निश्चिद करून सांगितल 'अस्मृणाचा प्रश्न', 'परगुरामचरिन', 'विज्ञानबोध', 'रामदासस्थानीच प्रपंचविज्ञान', 'विचारशाला', 'विचार गुफा', 'विनेकमन्त्र', 'विचारमन्त्र' इत्यादी अनेक प्रथमप्रधान-निरुधमग्रहातून ते अमाप विखुरलेले आहे. त एकनिद स्वल्पात पाहिल तर असे दिसत ना, एका भौतिकगदी, बुद्धिवादा, धर्म पाणसाने वलेल प्रवृत्तिपर चित्तन हे त्या प्रपंचविज्ञाच स्वरूप आहे. हे प्रपंचविज्ञान त्यांनी प्राज्ञ मवाने, प्रामाणिक बुद्धीने, प्रमाणपुरस्सर मार्ग आहे. त्याच्या मार्गात स्पष्टता आहे, निर्माणपणा आहे, परस्परपणा आहे ही मार्गी ज्या मापन आहे ती मापा मन प्रवक आहे, ठोस आहे, डोलसर आहे. समाजार्थी सारी सामर्थ्य वाढीस लगावी यासाठी अहोरात्र तळमळणाऱ्या, घडपण्याऱ्या, कायरत रहाणाऱ्या एका 'महानुभाव' ची सारी - गौडिक, भार्वातक, वैचारिक - सामर्थ्य या सगळ्यांच्या स्वयपूण धाटदार मेळानून फुलारून आलेली दिसतात. प्रस्तुत सग्रहातील प्रा माटे याचे तीन निरुध पाहिले तर त्यात हच दिमून येत

रामदासाच्या ओवीच्या अणुरेणूत शिष्य निमाण करण्याचे सामर्थ्य अमूनहि जसे व्हावे तसे शिष्य निमाण झाले नाहीत, जे झाले त्यांना राम

दादाच्या मनाचे बहुविध व्यापार कळले नाहीत, प्रपंचादाचा झेंडा फडकविणे हे स्वामींच जीवितकार्य नसून परमाथवादाचा पुरस्कार करणे हेच त्यांच्या जीविताचे निहार होत असे सावेश प्रतिपादन त्यांनी केले हे पाहून प्रा. माटे यांना निपाद वाटता, पूर्वाच्या सतपरपरेतून उठण्याच अंगाकड धैर्य रामदासांनी दाखविले, प्रापचिकाना मसाराची सनद देण्याच काय त्यांनी केले, राजकारणाचा जतनी जी प्रगति तिचच पुनरुत्थान त्यांच्या हात झाले हे पाहून प्रा. माटे यांच्या अंतरात रामदासाचा गौरव दाटून येत असला तर एवढ्या या पंडीच्या योग्यगची पारमार्थिक वाचापाना चातक्य नली, रामदासांनी सांगितलेल्या प्रसन्नचिंतनाचे धीन परमार्थाने लक्ष घेतलेल्या महा राष्ट्रभूमीत दग्ध होऊन गले, रामदासांना दिल्या संदेश सांगितला हाता की नव्हता अशी शफा यावी असे परमाथविचाराचेंच पीक पुन्हा जिमडून तिफडून आले हे पाहून त्यांना खेदच वाटतो. यावरून ऐहिक जीवनाविषयी त्यांना घाटणारा जीर्णोच्चा जिहाळाच एवढा होत नाही काय ? ऐहिक जीवनातील मुक्ताचे सापान मोडून सगळीकडे फफफूचें फाटेरे माजले पाहून गळजळणारे त्यांचे अंतःकरणच इगोचर होत नाही काय ? 'गिरिजत आणि परिजन' या निश्चात त्यांच्या समाजविषयक गलबत्याची खात्री प्रतीति येते ज्यांच्या बत्तीवर अचूत सख्खीची पहात फफफूटली नाही अशा लोकांचे आक्रमण मुशिधिताना ऐकू येत नाही, आचारपात्र व भूतदया यात द्वंद्व उत्पन्न झाले तर आचारवाझला महत्त्व दिले जात, आणि भूतदया वात्यावर सोमरी जाते परिणामी अज्ञान, दास्य, लोचारा यांच्या कदमात अडावीस युग असणारे हे दलित लोक आर्देत तमेच राहतात हे पाहून त्यांचे मन कळजळते आणि मग ज्याला स्वत्वाची आपुर्ली असेल त्याने या लोकांच्या जीवितात शिराव, त्यांना या परमानून वर उचगवें, हे धर्माचरण आहे असे ते लळमळून सांगतात प्रा माटे नु गिताच निणे पाहून कळजळण्याडून हळुवार अंतःकरणाचे अंछले तरी हळजे नार्तन. भावनाच्या मरात व अश्रुच्या पुरात न सापडता स्थिर बुद्धीच्या साहाय्याने दुःखाची व त उत्तम प्यातून हात त्या समत्वाची नागीच कशी ठचावी याचे राखड प्रतिपादनही ते करतात. 'घापणाचा रान' हा त्यांचा निग्रय या दर्पने लळत घण्यांगा आहे. समनेच्या घापणा मागून आण्य आल्याने

अमेरिका, आफ्रिका येथे गोरे लोक व काळे लोक यांच्यातली तेढ गुंतागुंती कशी गेली, यामुळे जीवनात अस्वस्थता कशी उत्पन्न झाली, रानवाग्याचा जाच होऊ नये म्हणून ऑस्ट्रेलियाने सावधगिरा कशी पाळिली, नव्याने लोकशाहीचे संयोजन करणाऱ्या हिंदुस्थानाने सामाजिक मनाची सार्वजनिक मरागत करणे मस आहे, अन्यथा नवी लोकशाही कनिष्ठ दर्जाची कशी होईल याचा जी चर्चा त्यांनी केली आहे तिच्यावरून प्रा० माटे हे भासते नसून विवेकी आहेत हे लक्षात येण्यास प्रयत्न नाही.

प्रा. माटे याच ह विवेकनिष्ठ विवेचन वाचले म्हणजे रामदासाविषयी त्यांनी जे लिहिले आहे (पृ. ७७) त्याचे स्मरण होत. "त्याहीपेक्षा अधिक नारकाईने प्रत्यक्षिज्ञानात तो रगलेला दिसतो. ते विज्ञान अवश्य सांगावयाचे आहे अशी त्याची भूमिका दिसते आणि उद्योगवादाचे आहे असा त्याचा आग्रह दिसतो. ती त्याची रिमामण्याची कामगिरी नाही; तें त्याने सहज सहजी नेलेल नाही, ... ते त्याचे वरकरणी वाकाट्य नव्हे. मनाच्या, जिवाच्या, विवेकगुदीच्या मूळ कंदांतून भरभर फुटणारे ते जौरकस पदे आहेत. ती निरत बाणा आहे; येवक विचाराचा तो संग्रह आहे. त्यात सामान्य विधानाची सारवासारव नाही. त्यात तजेल्दार कणाफणाची रेखीव माझणी आहे. त्यात आमप्रत्ययाचा कस आहे." हे सर्व अमेच्या तसे प्रा. माटे याच्या निवधानाहि लागू होत नाही काय ?

प्रा. माटे याच्या निष्ठात एरोखरच आत्मप्रत्ययाचा कस आहे मूळची दयासुद्धि, साक्षात् अनुभव व स्वतंत्र साक्षेपी अभ्यास या तीन गोष्टींच बळ त्याच्या लेखनामाग असल्यामुळे त्यात सहृदयता, परीक्षण व टाईमपणा या गुणांच वैपुल्य गढळते. त्या लेखनात कोठेहि टेंबेपेचे असे काही नसून सर्वत्र कसप्रसीत अस छरे आहे. प्रा. माटे याच्या प्राकळ, बहुविध, उद्युक्तीत भाषेमुळे त्याचे लेखन अधिकच घवघवीत झाले आहे भरभरून येणारे विचार, विचारप्रक्रीकरणातील उफारण्याचा उत्साह आणि 'अस्मद कल्पनाता रेखीव आवार' दणारी 'मुद्राळ, चैत्यमय, टोकदार म्हापरी' याच्या औचित्यपूर्ण समन्वयामुळे प्रा. माटे याचे निरपेक्ष झालेले दिसनात; त्याचा म्हणून एक दमाव त्यांना प्राप्त झालेला दिसतो. आणि यामुळेच मराठी मधील निवधनारात प्रा. माटे उठून दिसतात.

हे सनं छात्राव घेतलें म्हणजे “ चिंतनशास्त्रा, समनेतृ वृत्ति, यत्नान्वेदनाची इच्छा आणि डोळ्यात दैर्घ्य याचा जोड विविध विषयांना मिळाल्यामुळे केळकरानंतरचे थोरले दर्जाचे निबंधकार म्हणून त्याचाच उद्गम बला पाहिजे हे श्री. नि. घ. गान्धेकर याच (‘प्रदर्शना’ मधून) म्हणजे रात दग्त.

४ प्रा. दत्तात्रय गेशय केळकर (१८९७)

प्रा. द. घ. केळकर हे व्यासगी व नहुप्रसू लेखक आहेत. त्यांना साहित्य विषयक प्रताविषयी ज्या गिःहाळा वांत आलेला आहे तसाच सामाजिक प्रतारदुर्लभ वांत आलेला आहे. यामुळेच वाङ्मयीन विषयावर त्यांना जर्दी प्रथरचना केली आहे तशीच सामाजिक सांस्कृतिक विषयावरही केेली आहे. ‘काव्यालंछन’, ‘मराठी साहित्यात शिक्षावलोपन’, ‘साहित्यनिहार’ ही त्यांची पहिल्या प्रचारची रचना असून ‘संस्कृति मगम’, ‘उग्राची संस्कृति’, ‘संस्कृति आणि विज्ञान’, ‘बादली वारे’ ही त्यांची दुसऱ्या प्रचारची रचना होय. ‘विचारतरंगा’ मध्ये दोनही प्रकारचे लेखन समाविष्ट करण्यात आलेलें आहे. या सर्वच लेखनावरून प्रा. केळकर यांच्या टापी विविध विषयांच्या मूल्यामी अभ्यासाचा व मनोवैयक विवेचनाची उदर हीस कशी आहे हे दिसून येतें. वाङ्मयाचा व त्यातील अनेक कृत्र प्रभाचा जोरसा स्वादय व विवेचक असा अभ्यास त्यांनी केला आहे तो लक्ष्मण घण्यागो आरेच, पण त्यापेक्षाहि संस्कृतीचा व निच्यातील वेगवेगळ्या स्थित्यवराचा जा शास्त्रीय व विच्छाग असा विमय त्यांना केला आहे तो (निगन प्रमुत्र मुदमोन तरा) अधिक लक्षणीय आहे. पौरस्य संस्कृति व पाश्चात्य संस्कृति यांच्या स्वरूपाचे व समात्तर परिणामाचे ऐतिहासिक समालोचन ‘संस्कृति मगमा’त करण्यात आले आहे. साम्यवादाच्या प्रयोगामळे संस्कृति नव्या नव्यावर कशी केलून टेपली व येवून पुढे निश्च नदनवनाकडे झणार की नरकाकडे जाणार हा प्रश्न तिन कसा उपस्थित केला याचें दान्तववारी मुनिकनून धनुनिष्ठ विवरण ‘उग्राचा संस्कृती’ मध्ये करण्यात आले आहे आणि विज्ञानवुद्धीने मानवाच्या राहणीक व विचारसरणीवर केणते परिणाम

करी याच व्यापक अन्वेषण करून विवेकपूर्वक विज्ञानोपासना करण हितकारक वस आहे याचे वर्णन 'संस्कृति आणि विज्ञान' मध्ये करण्यात आले आहे. विषयानेच विवेचनाने विभिन्नता आलेली असली तर त्या सगळ्यातून प्रा. फेळकरांची जीवनाभिमुखता, विज्ञाननिष्ठा, विवेककता याचे दर्शन घडत त्याचप्रमाणे उद्ग्राहक विवेचन मनोरंजक व्हावे यासाठी अवगड शास्त्रीय विषय, तात्त्विक विचार विच्छेद न करता सोप्या, पण सीधुप्रयुक्त भाषेत मोहक शैलीने सज्जून व समजून सांगण्याची त्यांची हातोटीहि त्यावरून दिसून येते. प्रगत प्रवृत्तीत प्रा. फेळकरांचे निग्रंहादि हंच निदर्शनास आणून देतात.

प्राचीन काळात धर्माने काही महत्त्वाचे सांस्कृतिक काय करी असले तरी वैराग्यवाद, दुरवाद, जगन्मिथ्यावाद, देववाद इत्यादी धर्मप्रचलित वादांच्या प्राच्यमानुषे आपल्यातले पौरुष करी नष्ट झाले, आपल्यातली प्रतिकारशक्ति कमी राहिली होती याचा साधार विचार 'धर्माची रेवती काढणा' या निग्रहांत प्रा. फेळकरांनी केली आहे, तर याच्याच पुढचा क्रमपात विचार-प्रारब्धवाद, पुराणप्रियता, अत्यस्तुष्टा इत्यादी मारक शक्तींमुळे प्रगतिपर संहृतीचे चेतने विचारस्वातंत्र्य तसेच कोणता काळपट आणि आपल्याला मरगळ येऊन आपण तुटते वने झाला याचा विचार-त्यांनी 'विचारदीर्घत्याच वेगळ' या निग्रहात विविध प्रमाण मांडून केला आहे. विपरीत कर्माच्या आहारा गत्यामुळे आपला जो सर्वांगीण न्हास झाला त्याचा विचार प्रा. फेळकरांना केला असला तरी तेव्हाच विचार करून ते थांबले नाहीत, प्लेसाची मीमांसा करी त्यांनी रूनी आहे तशीच विज्ञानाची उपाय योजनाहि त्यांनी सांगितली आहे. स्वतः, स्वामिमांनी राहिल्या यापुढे विज्ञानाची उपासना गळता येणार नाही हे त्यांचे स्पष्ट सांगणे आहे. विज्ञानाने निवृत्त शक्ती उत्पन्न करी असली तरी तिचा उपायक सूत्र-कार्यासाठी उपपाय करून धण निवरी राहास असक्य नाही असे त्यांनी 'विज्ञानाची उपासना' या निग्रहांत म्हणून आहे. "विज्ञानाने हलगत केलेल्या त्याच्या दुसऱ्यागात्रातल्या त्याच्या शिष्याचाप देत न समता त्याच्या अन्नमेले साहजिक अनेक आरतंदर आरण मान करू अशी उमारी वृत्ति आपण धारण करू या." हे त्यांचे मतसंक्षेप आहे. अपात याचा उच्चार त्यांनी केवळ या निग्रहाच निग्रंहात केला आहे असे मात्र नव्ह. यापूर्वीच्या निग्रहा

मध्ये आपल्या अकर्पांचे चित्र रेखाटतांना व त्याचीं कारणे प्रकाशित करतांनाहि त्यांनी या भरतवाक्यासारगींच वार्षे उच्चारून मविष्यकारांना उत्कर्षाची दिशा दाखविली आहे. “आता बदलत्या कालानुरूप व विग्न-वृद्धीला अनुसरून इहलोकहि आनंदनय करण्यास झालें पाहिजे.” (पृ. ११२)
 “आमच्या संस्कृतिसंपदेतील उणीव आता आम्ही ओळखिली आहे. आणि म्हणूनच निम्नच्या भावी कलांत ही उणीव भरून काढू व जगतिक राष्ट्रमालिकेंत आरलें पूर्वीचें मानाचें स्थान पुन्हा एकदा मिळवूं असें अल्पान काढणें अवघात्तव होणार नाही.” (पृ.) या विधानावरून प्रा. केळकरांची जीवनाभिमुक्ता, विज्ञाननिष्ठा, विवेकज्ञा यांचें स्पष्ट प्रत्यंतर येत नाही काय ?

‘सत्या विद्वानाचे चर्मचत्रु वर्तमान स्थितीचें प्रेक्षण करण्यांत तुंग असतात, त्याचे शनचत्रु पूर्वैतिहासाच्या परिशीलनांत मग्न असतात, तर त्याचे तर्कचत्रु भावी परिस्थितीकडे वळलेले असतात. प्रा. केळकरांची विद्वत्ता या अर्थांत विनेत्री आहे’ हें श्री. दि. ल. कर्सीकराचें सदर म्हणणें संह्याच्या सदर्भातहि पुष्कळनें समर्पक आहे. कारण, त्यांतील तीन निबंधांमध्ये या विनेत्री विद्वत्तेचें प्रतिबिंब पाहावयास मिळतें. ‘विज्ञानाची उपासना’ या निबंधांत वर्तमान स्थितीचें प्रेक्षण आढळतें, तर ‘धर्माची रेशमी काढणी’ व ‘विचारदौर्बल्यांचें शेकाळें’ या निबंधांत पूर्वैतिहासाचें परिशीलन सापडतें आणि प्रामुख्याने पुन्हा ‘विज्ञानाची उपासना’ याच निबंधांत भावी परिस्थितीचें ओझरतें अवलोकन दिसतें. हें खरें असलें तर प्रा. केळकर पूर्वैतिहासाच्या अवगाहनांत व त्यांतील प्रमाणांच्या व्यावर उन्नति-अधनतीची चिकित्सा करण्यांत (प्रस्तुत निबंधांत तरां) अधिक रममाण झालेले दिसणार. उर-निपदे, महाभारत, स्मृति, दर्शने, सतांचे साहित्य, राजतरंगिणी, भारतीय ज्योतिषशास्त्राचा इतिहास, अल्बेरूणीचा ‘India’ (भाषा) हा ग्रंथ, न्यायशास्त्र, धर्मशास्त्रविचार, अग्निपुराण, राघवमाधवचंपू (प्रस्तावना) ‘मराठे व इंग्रज’ इत्यादी अनेक ऐतिहासिक ग्रंथांचें आलोडन करून भरपूर प्रमाणाच्या साह्यानेच प्रा. केळकर चर्चा करतांना दिसणार. हा एक राज विरोध होय.

इतिहासातील उग्रहरणांमुळे प्रा. केळकरांच्या निबंधांना जो एक वेगळाच रंग येतो तो त्याच्या ढंगदार शैलीमुळे अधिकच खुललेला दिसतो. ही

खुलावट त्याच्या सुत्रोप, रसाळ, ओषवनी, आवाहक अशा भाषेमुळे साधलेली दिसते. आपलं प्रतिपादन प्रत्ययोत्पादक (Convincing) व्हावं यासाठी ते सन्निध्याची हास प्रा० चेंळकराना असल्यामुळे पुष्कळां ते हचिर, आत्मारिक, सचेतन, वर्णनात्मक भाषेचा आश्रय करतात आणि त्यामुळे त्याची भाषाशैली अधिप वेधक व अधिक पटकदार झालेली दिसते. त्याचें समग्र वाङ्मय वाचल्यावर याची जेवढी प्रतिति येते तेवढी प्रस्तुत सप्रहातील निव्वानून येत नसली तरी ती बऱ्याच प्रमाणात येते.

प्रा० चेंळकरांच्या एवगुणविशिष्ट निव्वानून्या वैशिष्ट्याची थोडक्यात नांद फारान्याची झाल्यास ती अशी करता येईल—परिणतप्रह विवेकबुद्धि, समयज समनोल विचारसरणी, प्रतिपाद्य विषयाची समर्पक सुखर मादणी व मनोरम भाषाशैली हे प्रा० चेंळकरांच्या निव्वानून्याचे ठळक विशेष होत. (सुगवाणी)

५. प्रा. डॉ. पुरुषोत्तम गणेश सहस्रबुद्धे (जन्म १९०४)

डॉ. पु. ग सहस्रबुद्धे हे (मराठी) वाङ्मयाचे अभ्यासक व प्राध्यापक. पण जेवळ वाङ्मयाचाच अभ्यास करण्यात आणि जेवळ महाविशाल्य-विशारदीय शैलीत विशार्यानाच शिकविण्यात ते रमले नाहीत. वाङ्मयाचा अभ्यास, संस्कृतीच्या एका महत्त्वाच्या अंगाचा अभ्यास, म्हणून त्यांनी केला असला तरी जेवळ तेवढ्या एकाच अंगाचा अभ्यास करून त्याचें समाधान झाले नाही, म्हणून त्यांनी इतिहास, राजकारण, भर्मेशास्त्र, अर्थशास्त्र, समाज शास्त्र इत्यादी संस्कृतीच्या इतरहि अंगांचा अभ्यास केला आणि विशार्याना जेवळ पुस्तकी ज्ञान न देता जीवनाचें ज्ञान करून देणारे उत्तम, तळमळीचे शिक्षक म्हणून त्यांना नावलीकिक मिळाला असला तरी तेवढ्यावरच संतुष्ट न होनी आंतरिक प्ररणेच्या प्रभावामुळे छानागळ जीवनाचे ज्ञान करून देण्यासाठी त्यांनी आपली आतापर्यंतची उर्मी ह्यात रच केली. थोडक्यात सांगायचे तर ते जीवनाचे अभ्यासक आहेत व समाजाचे अध्यापक आहेत आणि म्हणूनच विशाल जीवनाचे व्यापक दृष्टिकोनातून अग्रश्रेष्ठ करून, जेवढ्या महत्त्वाचा अवलंब केला म्हणजे जीवन संपूर्ण यशाचे व सुगम होतें

यांचे आकलन करून अम्युदयाच्या-ऐरिफ प्रकर्षाच्या-दृष्टीने समाजातील दोषांचे निर्मूलन करणाऱ्या व त्याला श्रेष्ठ पदवी प्राप्त करून देणाऱ्या मार्गाचे निमनान्त दिग्दर्शन करण्याकरिताच त्यांनी प्रयत्नचला केली, निवडलेल्या कर्ते. 'विज्ञानप्रणीत समाजरचना', 'भारतीय लोकसत्ता', 'लोकसत्तेला दळनेने आह्वान', 'स्वमायलेखन' हे त्याचे ग्रंथ आणि 'माहा चिंतन' 'राजविद्या', 'परार्थीन परस्वती', 'वैयक्तिक आणि सामाजिक' हे त्याचे निवडग्रंथ म्हणजे त्याची जीवननिष्ठा, त्याचा व्यासंग, त्याच बुद्धीवादी मन त्याचे प्रेरक लेखन या गोष्टींचा उसा मनावर उमरतो. याच प्रयत्न प्रत्युत समग्रहातील निवडानूतहि येते.

शिवाजीराजाची प्राणिकारक कामगिरी, मानसशास्त्रातील नव्या सिद्धान्तांमुळे होणारे अनर्थ, सभ्यतेचे राष्ट्रवादी नियामक तत्त्व अशा विविध विषयांचा विचार या समग्रहातील निवडानूत करण्यात आलेला असला तरी एव रून त्या सर्वांत अनुभूत असलेले दिसत कोणत्याहि विषयाचा विचार असो, भारतातील सद्य स्थितीच्या संदर्भात, त्याचे दित्तादित मनात ठेवूनच तो केलेला वाढवतो अनेक आत्मघातकी कल्पना, पुरातन परंपरा यांचा उच्चेद करून, सवसमावेशक, प्रवृत्तिर अशा महापद्धतींची प्रस्थापना शिबडन पतींनी कशी केली आणि सभ्यते निर्माण करून तिच्या साधने 'हिंदवी स्वराज्या'ची भव्य आवडशा साधार करण्याचा यशस्वी प्रयत्न कसा केला याचे विवेचन करित असताना, निगरान कल्पना, विविध परंपरा, मिश्र निष्ठांचा अभाव यामुळे सत्वहीन, दुर्बल झालेल्या भारताचे विस्मरण डॉ. सहस्रपुत्र यांना होत नाही आणि भारताला समग्र व्हावयाचे असेल तर त्याने शिवरायांचा प्रताप आठवण करून अवरिहाय आदर हे यागिक्याशिवाय त्यांना राहूच नाही, असेच दिसत येते. पुण्या काळी देवराजाचा पगडा मनावर असल्यामुळे समग्राला जशी अवकळा आली तशीच अवकळा, मार्क्स व फ्राइड यांच्या सिद्धान्तांनर आधारलेल्या पारिस्थितिकाद्याच्या प्रभावामुळे सध्या अमेरिकेला कशी येत आहे आणि ही अवकळा नाईशी करण्यासाठी प्रयत्नशील असलेली अमेरिका आमन्त्रातम्यांनर घळ मान्य कसे करित आहे याचे वणन करताना, 'पारिस्थितिकाद्या'चा अंगिकार केल्यामुळे व त्याअन्वये शिवाजीच्या क्षेत्रां,

गुहेगाराच्या क्षेत्रात प्रयोग केल्यामुळे भारतात पाश्चात्य वृत्ति प्रचलित होत आहे ही जाणाव त्यांना अस्वस्थ केल्याशिवाय राहत नाही आणि राष्ट्रोन्नतीच्या दृष्टीने तिचे दमन करणे अपरिहार्य असल्यामुळे ते करण्याच्या भागाचे दिग्दर्शन केल्याशिवाय त्यांना लेखनासाठी ठेवत नाही असचे निदर्शनास येत धर्म, यश, राष्ट्र व वग या चार तत्वांचा अवलंब करून अभेद्य सधर्मा करण्याचा प्रयत्न आजवर जगात झालेला असला तरी त्याला शमर टक्के निरपवाद यश कसे झाले नाही याचे ऐतिहासिक दृष्टीने समालोचन करताना व ऐक्याचा आधार हाच सधर्माचा आमा ही जाणून इंग्लंडादी राष्ट्रांनी अनेक भेद कारणे पचवून राष्ट्रकेंद्र कस साधले याचे विवरण करताना, अनंत भेदांनी जड झालेला आपला देश त्याच्या दृष्टीभाट हात नाही आणि विवेकानुद्ध जाणून ठेवल्यास भारत एकमेव कारण अशक्य नाही हे सार असले तरी इंग्लंडप्रमाणे प्रथम एक होण्याची प्रतिज्ञा करणे कस अवश्य आहे हे आजवर सांगितल्या शिवाय त्यांना आपला निग्रह पुरा करत नाही, असचे दृष्टोपजीव येत यामुळे प्रस्तुत संप्रदायातील व सहस्रमुद्ध याचा कोणताही निग्रह घेतला तरी आपल्या राष्ट्राच्या कल्याणावधी ते विती जागरूक आहेत आणि वगवगळ्या निग्रहाची वचा वतमान अवस्थेवरील नजर जराही मूळ न देता त्यांनी कशी केली आहे हे सहज स्पष्ट होत

व सहस्रमुद्ध यांनी राष्ट्रहितकेंद्र मुद्दीने केलेली वचा जीवनाच्या व्यापक अन्वयावधी आधारलेली आहे तो अन्वयावधी लावताना तुल्यपुण्या घटनावर-मग त्या इतिहासकालीन असोत किंवा वतमानकालीन असोत-मिस्त न ठेवता अनन्य घटनांच्या भीरसंचारस पायावर ते उभे राखिते दिसतात भरपूर आधार घेऊन असल्याशिवाय घड्याड्याने ते निष्कर्ष काढत नाहीत अस दिसून येत प्रस्तुत संप्रदायातील त्यांचा कोणताही निग्रह घाबला तरी हेच लक्षात येते प्रत्यक्ष व्यवहारातील उदाहरण, मुमुक्षु नागरिकांनी केलेले विचारप्रश्न, भिन्नामन कवचिन्नाची मत व्याख्या इतिहासातील वेगवेगळ्या कालावधीतील, वगवगळ्या देशातील, वगवगळ्या धर्मांतल्या पद्धतीमोडी इत्यादी राष्ट्रांचे सम्यक् अवधान-परीक्षण केल्याशिवाय ते एकत्र निर्णयाप्रत येण्याचा आत्तायीपणा करित नाहीत हे सिद्ध करण्यासाठी त्यांच्या एकाद्या निग्रहाचीच साध पुरेची आहे मुळातच पुरावा कमी उपलब्ध असला तरी त्यांची साधपाने

जुळणी करून मगच विधान करण्याची प्रवृत्ति 'शिवउन्नती'चे प्रातिकर्य' या निघात दिसून येत असल्यामुळे त्याची साथ या सदमांत बदल्यास ती अदिनच उद्बोधक ठरते. हे लक्षात घेतल्यास डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी लावलेला जीवनाचा अन्वयार्थ व त्याच्या आधारें केलेली चर्चा ही निरावृत्त नसून सुस्थित करी आहेत हे कळण्यास विलंब लागत नाही. यामुळेच त्यांचे एखादे मत पडले नाही तरी ते त्यांच्याच पद्धतीचे अनुसरण करून आधार व प्रमाणे याचा यथोचित उपयोग करून-खोडून काढणे सुकर नाही याची मणीग्रहि अलानधानच होते.

डॉ. सहस्रबुद्धे यांच्या निबंधांना आधारप्रमाणाचें ह असे सगळे अधिष्ठान लाभलेले असल्यामुळे, डोंगरा किट्यावरील ज्येष्ठ बालेकिल्ला वसा तट मानेने ऐरीत उभा असलेला दिसतो. तथाच, त्याचा एकेक निबंध खनीरपणे ऐरीत उभा राहिलेला दिसतो. डॉ. सहस्रबुद्धे यांचा प्रसिद्ध आवेश व अमिनिवेश यांचा आढळ त्यांच्या अलीकडच्या निघात थोडा कमी होत असला तरी त्याची ऐट मुळीच उणावलेली नाही. डॉ. भ. ना. देशपांडे यांनी म्हटल्याप्रमाणे, डॉ. सहस्रबुद्धे यांच्या लेखगोला अलकरणाचा यागमाट वाजक नाही, व्यक्ति्याचें लाडिपण तिला विदित नाही; तिची चाल साधी व सरळ आहे, तीत आत्माविश्वासाची ऐट आहे. (भा० म० बा० इति० भाग २.) त्यांच्या निघात ही ऐट असली, एक प्रकारचा बौद्धिक ताठरपणा असला तरी तो लग्नी बडक, रुख आहे असें मान नाही. अलकरणाचा बौद्धिक ताठरपणा असला तरी तो जगदी बडक, रुख आहे असें मान नाही. अलकरणाचा जमान असूनहि बळकटून उत्पन्न झालेला भावनिक ओलवा त्यात निश्चिंत आहे. त्याचा प्रत्यय सहस्रसहस्री येत नसत तरी त्याचें सूक्ष्म अन्वित्र नाकूल करा येत नाही. आमविश्वासाच्या ऐट आणि बळकटून उत्पन्न झालेला हा आलवा हे डॉ. सहस्रबुद्धे यांच्या निघाचे विशेषमनीय विशेष आहेत.

BHAVAN'S LIBRARY

NB—This is issued only for one week till 16/17/64

This book should be returned within a fortnight from the^{to}
date last marked below

Date of Issue

Date of Issue

Date of Issue

Date of Issue

Bharatiya Vidya Bhavan's Granthagar

Call No M 049/KHA/40742

Title समाज चिंतन

Author वि. स. खांडेकर

This book is issued only for one week till 16/9/64

To be issued after 23-7-64

Date of
Issue

Borrower's
No

Date of
Issue

Borrower's
No